

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ
ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
Π.Μ.Σ. «ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑ»

ΑΔΑΜΟΠΟΥΛΟΣ ΑΔΑΜ

ΤΟ ΛΑΪΚΟ '21.

ΔΙΑΝΟΟΥΜΕΝΟΙ ΤΗΣ ΕΑΜΙΚΗΣ ΑΡΙΣΤΕΡΑΣ
ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ 1821.

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΣΥΜΒΟΥΛΟΣ ΣΠΟΥΔΩΝ : ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ

ΑΘΗΝΑ, Σεπτέμβριος 2012

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	4
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	6
Κεφάλαιο 1. Έθνος, Τάξεις και Λαός. Ιστορική αναδρομή στις αφηγήσεις για την Επανάσταση του 1821.	12
Κεφάλαιο 2. Οι αποσιωπημένες, λαϊκές «Μορφές του 21». Το έργο του Γιώργη Λαμπρινού.....	24
2.1. Πνευματική παραγωγή υπό συνθήκες παρανομίας.	24
2.2. Αντώνης Οικονόμου	30
2.3. Παναγιώτης Καρατζάς	34
2.4. Μελέτης Βασιλείου	38
2.5. Οι «Μορφές του '21» ως «βιβλίο – μαρτυρία»	41
Κεφάλαιο 3. Ο Γιώργος Βαλέτας και «Το προδομένο 21».	44
3.1. Ένα βιβλίο για το '21 στις παραμονές του Εμφυλίου Πολέμου.....	44
3.2. Από το 1821 στο 1941. Γενεαλογίες και αναλογίες.	47
3.3. Ο εαμίτης του 21.	53
3.4. Η λαϊκή πνευματική επανάσταση	57
Κεφάλαιο 4. Ο Μακρυγιάννης. Ένα θεατρικό έργο του Δ. Φωτιάδη.	62
4.1. Οι ιστορικές περιστάσεις μιας θεατρικής πρεμιέρας.	62
4.2. Ο Μακρυγιάννης. Ένα εθνικό σύμβολο υπό διεκδίκηση.	65
4.3. Το θεατρικό έργο του Φωτιάδη. Λαθροχειρίες χάριν ποιητικής αδειας και ιδεολογικών αναγκών.	69
Κεφάλαιο 5. Ανακαλύπτοντας την «Ελληνική Νομαρχία». Η έκδοση του έργου από τον Γ. Βαλέτα.....	78
5.1. Η Ελληνική Νομαρχία ως πεδίο πολιτικών-φιλολογικών αντεγκλήσεων.	78
5.2. Η Ελληνική Νομαρχία.	80
5.3. Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός.	85

ΑΝΤΙ ΕΠΙΛΟΓΟΥ 92

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ 94

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η παρούσα εργασία κινείται στο πεδίο της ιστορίας των ιδεών και έχει ως αντικείμενο την διερεύνηση συγκεκριμένων πνευματικών έργων που αναφέρονται στην επανάσταση του 1821, είτε ως ιστοριογραφικές απόπειρες είτε ως φιλολογικές εργασίες με ιστορικές αναφορές. Οι συγγραφείς τους είχαν ως κοινό χαρακτηριστικό την ένταξη τους στην αριστερά και ειδικότερα την συμμετοχή τους στην εθνική αντίσταση κατά την περίοδο του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, μέσα από τις τάξεις του ΕΑΜ. Τα εν λόγω έργα μπορούν να αναδειχθούν ως παραδειγματικά ενός γενικότερου πνευματικού κλίματος μιας περιόδου και μιας συγκεκριμένης κατηγορίας διανοουμένων. Η ανά χείρας εργασία αποτελεί προσπάθεια κριτικής θεώρησης της γενικότερης ερμηνευτικής πρόθεσης που χαρακτηρίζει τα εξεταζόμενα έργα, όπως αυτή διαγράφεται ως θεωρητική προϋπόθεση της συγγραφής τους, ως περιεχόμενο και, τέλος, ως πρόδηλο ύφος γραφής που αναδύεται από την έστω και πρόχειρη ανάγνωση τους.

Ειδικότερα, η παρούσα έρευνα αφορά σε ενδεικτικά έργα των Γιώργη. Λαμπρινού, Γιώργου Βαλέτα, Δημήτρη Φωτιάδη, ανθρώπων που αφενός ενεπλάκησαν ενεργά στα πολιτικά πράγματα της Ελλάδας, λίγο πριν, κατά την διάρκεια και μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, μέσα από την στράτευση τους στην αριστερά και αφετέρου παρήγαγαν, υπό διάφορες ιδιότητες και σε ποικίλες συγκυρίες, δημόσιο λόγο. Πρέπει εδώ να σημειωθεί, ότι τα υπό εξέταση έργα, παρότι το αντικείμενο τους είναι η νεοελληνική ιστορία, δεν εμφανίστηκαν στο αυστηρό πλαίσιο της επιστημονικής πειθαρχίας που συγκροτεί την επαγγελματική ιστοριογραφία. Οι συγγραφείς τους δεν υπήρξαν πανεπιστημιακοί ή επαγγελματίες ιστοριογράφοι και η ενασχόληση τους με τα ιστορικά θέματα προέκυψε μάλλον παρεμπιπτόντως, από φιλολογικές μέριμνες, πολιτικές ανάγκες της συγκυρίας και ερασιτεχνική αγάπη για το αντικείμενο. Τα βιβλία τους δεν εκπονήθηκαν ως διδακτορικές διατριβές και δεν συνδέθηκαν με κάποια πανεπιστημιακά προγράμματα σπουδών. Επιπλέον, λόγω των πολιτικών τους καταβολών και στοχεύσεων, η εργασία τους έχει έναν συνειδητά ελαϊκευτικό χαρακτήρα, με τις δεσμεύσεις, τους περιορισμούς, αλλά και τις ευκολίες που συνεπάγεται η επιλογή τους. Ανήκουν σε αυτό το πεδίο που, με την ευρεία έννοια, καλείται δημόσια ιστορία. Έτσι, ο επιστημονικός χαρακτήρας της εργασίας τους ελέγχεται, κατά κάποιον τρόπο, προικαταβολικά. Παρ' όλα αυτά, στον βαθμό που οι συγγραφείς των εξεταζόμενων έργων ήταν εξοικειωμένοι με την επιστημονική εργασία ως φιλόλογοι και ως διανοούμενοι, το έργο τους εγείρει απαιτήσεις επιστημονικότητας και, τουλάχιστον στην περίπτωση των Βαλέτα και Φωτιάδη, μετέρχεται της επιστημονικής μεθοδολογίας. Οι

όποιες ενστάσεις συνοδεύουν, έκτοτε, τα έργα τους, αφορούν λιγότερο την ενδεδειγμένη χρήση των πηγών ή την επάρκεια της βιβλιογραφικής ενημέρωσης και περισσότερο τις πιθανές ερμηνευτικές ευκολίες, τις πρόδηλες πολιτικές-ιδεολογικές στοχεύσεις τους και το “ρητορικό” ύφος που διακρίνει τα κείμενα τους.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο κύριος σκοπός της παρούσης εργασίας είναι η διερεύνηση των περιεχομένων της έννοιας «λαός» σε σχέση με την επανάσταση του 21, όπως αυτή γίνεται αντιληπτή και χρησιμοποιείται από αριστερούς διανοούμενους της περιόδου γύρω από τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Η έννοια του λαού εκλαμβάνεται και διερευνάται εδώ ως σημαντικό εννοιολογικό εργαλείο ανάλυσης, σε σχέση (και) με το οποίο ορισμένοι αριστεροί συγγραφείς της περιόδου γύρω από τον Β' Π. Π. αρθρώνουν μια ιδιαίτερη ανάγνωση της ελληνικής επανάστασης.

Όλες οι γενικές ιστορίες της Ελληνικής Επανάστασης του 1821 εκκινούν από μια περιγραφή της προεπαναστατικής ελληνικής κοινωνίας, ή, ακριβέστερα, των ρωμαίικων κοινοτήτων που συγκροτούσαν το δίκτυο μιας υποταγμένης κοινωνίας, ενταγμένης στον οθωμανικό περίγυρο. Οι περιγραφές συγκλίνουν συνήθως σε μια καθιερωμένη κοινωνική τυπολογία, όπου απαριθμούνται οι κοινωνικές ομάδες που κρατούσαν σημαντικές θέσεις στις προεπαναστατικές κοινωνίες (ελίτ) και τους αποδίδεται πρωταγωνιστικός, θετικός ή αρνητικός, ρόλος στην επανάσταση: το Πατριαρχείο και ο ανώτερος εκκλησιαστικός κλήρος, οι Φαναριώτες, οι έμποροι της οθωμανικής αυτοκρατορίας και της διασποράς, οι λόγιοι, οι καρραβοκύρηδες των νησιών του Αιγαίου, οι προεστοί, γαιοκτήμονες και αξιωματούχοι της κοινοτικής αυτοδιοίκησης και οι επαγγελματίες των όπλων, οι κλεφταρματωλοί που, ειδικά στην Ρούμελη, συγκροτούσαν μια άτυπη στρατιωτική αριστοκρατία¹. Όλοι αυτοί εκπλήρωναν κοινωνικούς ρόλους στο πλαίσιο μιας κοινότητας, που ενώ ήταν υποταγμένη στην οθωμανική μουσουλμανική εξουσία, στο εσωτερικό της δεν ήταν ασφαλώς αδιαφοροποίητη².

¹Ο Στέφανος Παπαγεωργίου για παράδειγμα, εντάσσει στις «άρχουσες κοινωνικές ομάδες του ελληνικού-χριστιανικού στοιχείου» της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας τον κλήρο, τους ενόπλους, τους κοτζαμπάσηδες-προεστώτες και νοικοκυραίους, τους φαναριώτες και τα στρώματα των εμπόρων και διανοούμενων. Έχει ενδιαφέρον εδώ να σημειωθεί προκαταβολικά, ότι οι «λαϊκιστές» ιστοριογράφοι του 1821 θα συμφωνούσαν κατ' αρχήν με την εν λόγω κατάταξη των ως άνω ομάδων στις άρχουσες, διατηρώντας όμως έντονες επιφυλάξεις για την κατηγορία των ενόπλων. Στο σχετικό με το θέμα κεφάλαιο του βιβλίου του (σελ. 49 και μετά), ο Παπαγεωργίου αναλύει τους ενόπλους σε κλέφτες, αρματολούς και κάπους, εντάσσοντας τους σε μια και μόνη «επαγγελματική» κατηγορία, αυτήν των ανθρώπων των όπλων, αν μη τι άλλο εύλογα για μια κοινωνία, όπως η ρωμαίικη, όπου η οπλοφορία απαγορευόταν επί ποινή θανάτου. Για τους συγγραφείς του λαϊκού '21, μια τέτοια «τυπική» κοινωνιολογική κατάταξη είναι απαράδεκτη. Οι κλέφτες ειδικά αποτελούσαν το ένοπλο τμήμα του λαού, έκφραση ενός διαρκούς αγροτικού κινήματος με στοιχεία εξέγερσης, ενώ η μεταπήδηση τους στο καθεστώς του αρματολού ή του κάπου δεν ήταν παρά μια συγγνωστή, συγκυριακή επιλογή, υπαγορευόμενη συνήθως από την ανάγκη.

Σ. Παπαγεωργίου, *Από το Γένος στο Έθνος. Η θεμελίωση του ελληνικού κράτους, 1821-1862*, Εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2005.

² «Η κατακτημένη κοινωνία ασκεί ρόλους παράλληλους σε πολλά σημεία με τους αντίστοιχους της κυρίαρχης,

Σε αντιδιαστολή με τις παραπάνω ομάδες, στην βάση της πυραμίδας τοποθετούνται οι «πολλοί», η πλειοψηφία των σιωπηλών και ανώνυμων ανθρώπων. Τα ονόματα που αποδίδονται σε αυτούς τους ανθρώπους από τις πηγές είναι πολλά: ο μικρο-λαός, οι φακίρ φουκαράδες, οι μικροί, οι απαίδευτοι, οι χυδαίοι ή χύδην όχλος, με μια λέξη ο «λαός». Παρότι οι άνθρωποι του «λαού» αριθμητικά αποτελούσαν την κρίσιμη μάζα για να πραγματοποιηθεί ο γενικός ξεσηκωμός και, εν πάση περιπτώσει, την ίδια την πληθυσμιακή βάση της κοινωνίας, παρότι η δική τους συμμετοχή ή απουσία θα καθόριζε εν πολλοίς την πρόοδο του επαναστατικού εγχειρήματος, εν τούτοις η ιστοριογραφική ανασύσταση και παρουσίασή τους είναι μόνο έμμεση. Οι άνθρωποι του λαού δεν ήταν λόγιοι (που για την εποχή εκείνη μπορεί να σήμαινε απλά εγγράμματοι), υποτίθεται ότι δεν είχαν παραστάσεις της συνολικής κοινωνικής εικόνας, δεν είχαν παρά θολούς οραματισμούς για το μέλλον και δεν τους αναγνωρίζονταν -και δεν αναμένονταν- εις μέρους τους- δυνατότητες πρωτοβουλίας³. Αυτοί οι άνθρωποι του «λαού», γενικά δεν άφησαν απομνημονεύματα, δεν συνέγραψαν ιστορίες της ελληνικής επανάστασης, δεν αρθρογράφησαν στις εφημερίδες του Αγώνα, δεν συμμετείχαν στην σύνταξη των επαναστατικών συνταγμάτων και στην παραγωγή εγγράφων της δημόσιας διοίκησης, δεν πήραν τον λόγο στις εθνοσυνελεύσεις και η άποψή τους δεν καταγράφηκε ποτέ στα πρακτικά.

Βεβαίως, ο «λαός» υπάρχει στις διηγήσεις που αφορούν την Επανάσταση. Για λογαριασμό του μιλάνε άλλοι, στον βαθμό που η προνομιακή χρήση του γραπτού λόγου και η πρόσβαση στην σφαιρα του δημόσιου λόγου θεωρείται ότι αυτομάτως αποσπούν τους «ομιλούντες» από το αδιαφοροποίητο σύνολο που καλείται «λαός». Λίγο μετά ή αργότερα, οι επαγγελματίες και ερασιτέχνες ιστοριογράφοι και ιστοριοδίφες, οι δημοσιογράφοι και οι πολιτικοί, οι πανεπιστημιακοί και οι δάσκαλοι, γράφοντας για την επανάσταση χρησιμοποιούν την έννοια του λαού, προσαρμόζοντας την έννοια αλλά και τα γεγονότα που

κάποτε σε στεγανό πλαίσιο, όπως συμβαίνει με την εκκλησία και τα κοινοτικά μορφώματα ανάμεσα στους ρόλους αυτούς οι οικονομικοί παίρνουν ιδιαίτερη τονικότητα, μάλιστα όσοι συνδέονται με το εμπόριο και τις χρηματιστικές δραστηριότητες, ακόμα και τις ενοικιάσεις των φορολογικών προσόδων.»

Σ. Ασδραχάς, *Οι δύο κοινωνίες, στο Ιστορικά απεικασματα*, Θεμέλιο, Αθήνα 1995, σελ. 74

³ Σε σχέση με την ρωμαϊκή κοινωνία του 18^{ου} αιώνα ο Νίκος Ροτζώκος έχει να παρατηρήσει:

«Ας σημειωθεί καταρχάς ότι, για τους Ρωμαίους, οι πληροφορίες που έχουμε εμείς σήμερα, και αυτές από τις οποίες άντλησαν οι ιστοριογράφοι του 19^{ου} και του 20^{ου} αιώνα, προέρχονται από μαρτυρίες που άφησαν αποκλειστικά και μόνον οι ελίτ, δηλαδή ο κόσμος της εγγραμματοσύνης, της διοίκησης, του εμπορίου και της εκκλησιαστικής ιεραρχίας(...) Βασικό γνώρισμα αυτών των παραδοσιακών μορφών κοινωνικής και πολιτικής οργάνωσης ήταν η διαφοροποίηση και "βιοποικιλότητα" του παραδοσιακού κόσμου, όπου η πολιτιστική ανομοιογένεια ανάμεσα στις διοικητικοπολιτικές και πνευματικές ελίτ από τη μια πλευρά και το ευρύτερο κοινοτικό σώμα, από την άλλη, πρέπει να θεωρείται δεδομένη. Στις μαρτυρίες που διαθέτουμε λοιπόν για εκείνη την εποχή, και από τις οποίες άντλησε η εθνική ιστοριογραφία, έχει αποτυπωθεί ο κόσμος των ελίτ, ο κόσμος της «υψηλής κουλτούρας» θα λέγαμε, ενώ ο κόσμος των άλλων, των πολλών, μας είναι εν πολλοίς άγνωστος.»

Ν. Ροτζώκος, *Εθναγόηση και εθνογένεση. Ορλωφικά και ελληνική ιστοριογραφία*, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007, σελ. 50-51.

σχετίζονται με τον λαό στα δικά τους σχήματα ερμηνείας. Αν μη τι άλλο, ο λαός αποτελούσε την κρίσιμη εκείνη μάζα που ήταν απαραίτητη για να ενσαρκωθεί η έννοια του έθνους και η ανωνυμία των πολλών «θεραπευόταν» από το εθνικό όνομα: οι Έλληνες.

Αντικείμενο της παρούσης εργασίας δεν είναι, για άλλη μια φορά, ο λαός καθ' αυτός, αλλά οι αναπαραστάσεις του λαού όπως αυτές αποτυπώνονται στο έργο συγκεκριμένων αριστερών συγγραφέων που ασχολήθηκαν με την ελληνική επανάσταση. Ήταν οι αριστεροί διανοούμενοι του μεσοπολέμου και μετά, αυτοί ειδικά, που εισήγαγαν έναν νέο και διακριτό ιστορικό πρωταγωνιστή στα γεγονότα της επανάστασης, τον λαό. Ακριβέστερα, στην ελληνική μαρξιστική ιστοριογραφία η έννοια του λαού χρησιμοποιείται ως το διαφορετικό πρίσμα μέσα από το οποίο τα ιστορικά γεγονότα φωτίζονται και επανερμηνεύονται, σε αντιδιαστολή με τις μέχρι τότε καθιερωμένες ιστοριογραφικές αναγνώσεις. Το βασικό θέμα της παρούσας εργασίας επομένως, είναι η εικόνα που συγκεκριμένοι αριστεροί ιστοριογράφοι διαμορφώνουν για τον λαό του Εικοσιένα, τα χαρακτηριστικά που του αποδίδουν και κυρίως το πώς αντιλαμβάνονται την συμμετοχή του στην επανάσταση. Ακόμα, ποιες είναι οι σχέσεις του λαού με τις υπόλοιπες κοινωνικές ομάδες, τις ελίτ, και πώς, κατά την περιγραφή τους, αποκρυσταλλώνονται τα συγκεκριμένα λαϊκά συμφέροντα και οι ιδιαίτερες λαϊκές προσδοκίες από την συμμετοχή στην επανάσταση.

Ειδικότερα, και θεωρώντας δεδομένη την αποσιώπηση του ρόλου που διαδραμάτισε ο λαός στην κατεστημένη εθνική ιστοριογραφία, η οποία προκρίνει την έννοια του έθνους, κάποιοι μαρξιστές ιστοριογράφοι θα θεμελιώσουν ένα νέο μοντέλο ανάγνωσης της περιόδου, στο οποίο ο λαός όχι μόνο καταλαμβάνει διακριτή ιστορική θέση σε σχέση με τις ελίτ, αλλά διαφοροποιείται στο πεδίο των επιδιώξεων και των πολιτικών επιλογών. Στο πλαίσιο των αναγνώσεων αυτών, η σχέση λαού και ηγετικών ομάδων θα έχει έναν εν δυνάμει συγκρουσιακό χαρακτήρα, περιπλέκοντας ακόμα περισσότερο το πλέγμα ανταγωνισμών που χαρακτηρίζει την επαναστατική περίοδο. Η νέα εικόνα, με τον λαό να κατέχει πρωταγωνιστική θέση, υπάγεται σε ένα διαφορετικό ερμηνευτικό σχήμα (ταξική κοινωνία και ταξικές συγκρούσεις) και «μεταμορφώνει» την συνολική εικόνα της περιόδου. Στο πλαίσιο αυτό, η εικόνα του λαού, αφού έχει εισαχθεί η έννοια ως τέτοια, θα προσλάβει συγκεκριμένα χαρακτηριστικά, τα οποία και θα πρέπει να εξεταστούν.

Επιπλέον ζητήματα προς διερεύνηση που ανακύπτουν, αποτελούν οι ενδεχόμενες ή αναμενόμενες ιδεολογικές χρήσεις της έννοιας του λαού, οι τρόποι χρήσης της έννοιας ως θεωρητική αφαίρεση ή αναλυτικό επιστημολογικό εργαλείο, οι κοινωνιολογικές συνειδοχές που προκύπτουν από την χρήση αυτή και τα στοιχεία έμμεσου αυτοπροσδιορισμού που ανακύπτουν: είναι προφανές πως οι άνθρωποι που μιλούν για τον λαό, εμμέσως δηλώνουν

πολλά- ίσως περισσότερα- για την δική τους εποχή και την δική τους κοινωνική και ιδεολογική θέση.

Όπως ήδη αναφέρθηκε, η παρούσα εργασία περιορίστηκε σε τρεις συγγραφείς (Λαμπρινός, Βαλέτας, Φωτιάδης) των οποίων το κύριο κοινό χαρακτηριστικό, εκτός της στράτευσης τους στην αριστερά και της ενασχόλησης τους με την νεοελληνική ιστορία, ήταν η εμπειρία του Β' Π. Π. και της συμμετοχής τους στο ΕΑΜ και την εθνική αντίσταση. Οι ιστορικές τους έρευνες δεν μπορεί παρά να επηρεάστηκαν από τα βιώματα τους καθώς οι αναλογίες, οι ομοιότητες και οι συνδέσεις ανάμεσα στις δύο εποχές, αυτή που ζούσαν και αυτή που ερευνούσαν, δεν ήταν αμελητέες. Ειδικότερα, η έρευνα εντοπίζεται σε τέσσερα συγκεκριμένα έργα που παρουσιάζονται κατά χρονολογική σειρά έκδοσης, από το 1942 ως το 1948. Το πρώτο στην σειρά είναι ένα από τα ελάχιστα έργα που πρόλαβε να δημοσιεύσει στην σύντομη ζωή του ο Γιώργος Λαμπρινός, οι *Μορφές του 21'*. Το δεύτερο και το τέταρτο είναι δύο, διαφορετικές μεταξύ τους ως είδος, εργασίες του Γιώργου Βαλέτα, *Το Προδομένο 21*⁵ και η δημοσίευση της *Ελληνικής Νομαρχίας*,⁶ υπό την επιμέλεια του και με εκτεταμένα εισαγωγικά και προλογικά σημειώματα του. Το τρίτο, πάντα κατά χρονολογική σειρά, παρουσιάζόμενο κείμενο είναι ένα μάλλον άγνωστο θεατρικό έργο του Δημήτρη Φωτιάδη, *Ο Μακρυγιάννης*⁷ που μάλιστα ανέβηκε ως θεατρική παράσταση στην Αθήνα, το ταραγμένο 1946.

Στο **πρώτο κεφάλαιο** της εργασίας επιχειρείται η συνοπτική παρουσίαση του ιστορικού και πνευματικού πλαισίου, μέσα στο οποίο οι τρεις συγγραφείς έζησαν και εργάστηκαν. Εισαγωγικά προτάσσεται μια σύντομη αναδρομή στην ιστορία της ελληνικής ιστοριογραφίας, από την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους μέχρι και τις παραμονές του Β' Π.Π. Η έμφαση ασφαλώς δίνεται στην νεαρή, τότε, μαρξιστική ελληνική ιστοριογραφία, η οποία από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα είχε δημιουργήσει την δική της σχολή, με σημεία αναφοράς τα έργα των Σκληρού ως «γενάρχη» της σχολής και Κορδάτου, ως του επιφανέστερου μαρξιστή ιστορικού της περιόδου. Οι τρεις εξεταζόμενοι συγγραφείς επομένως, αντλούσαν από μια πρόσφατη αλλά ήδη επαρκώς συγκροτημένη ιστοριογραφική «παράδοση», με ανεπτυγμένα τα ερμηνευτικά σχήματα της και εργαλεία. Με τον δεδομένο ερμηνευτικό εξοπλισμό, θα συναντηθούν με την δραματική εποχή τους και από την συνάντηση αυτή θα προκύψουν οι εργασίες τους με αντικείμενο το 1821. Αυτή η συνάντηση,

⁴ Γ. Λαμπρινός, *Μορφές του Εικοσιένα*, Καστανιώτης, Αθήνα, 2002

⁵ Γ. Βαλέτας, *Το προδομένο 21, Η πνιγμένη αναγέννηση, η επαναστατική κληρονομιά*, Εκδόσεις Φιλιππότη, Αθήνα 1979.

⁶ Ανωνύμου του Έλληνα, *Ελληνική Νομαρχία ήτοι λόγος περί της Ελευθερίας*, Εκδ. Αποσπερίτης, Αθήνα 1982 (κείμενο- σχόλια- εισαγωγή Γ. Βαλέτας).

⁷ Δ. Φωτιάδης, *Ο Μακρυγιάννης*, ιδιωτική έκδοση, Αθήνα 1953

καθώς και οι καρποί της, είναι και το θέμα του πρώτου αυτού κεφαλαίου.

Το **δεύτερο κεφάλαιο** είναι αφιερωμένο στο έργο του Γιώργη Λαμπρινού, *Μορφές του 21*. Το έργο αποτελείται από 11 βιογραφίες προσωπικοτήτων της ελληνικής επανάστασης. Οι μονογραφίες του Λαμπρινού ξεκίνησαν να γράφονται προπολεμικά και ολοκληρώθηκαν μέσα στην Κατοχή και εξεδόθησαν συγκεντρωμένες σε έναν τόμο το 1942. Η ιστορική συγκυρία και οι ιδιαίτερες περιστάσεις κάτω από τις οποίες έζησε και εργάστηκε ο Λαμπρινός, αποτυπώνονται στο έργο του και το επηρεάζουν. Ο Λαμπρινός θέλησε να αναζητήσει στα ιστορικά πρόσωπα κάποιων από τους αγωνιστές της Επανάστασης, τους πρόδρομους και τις εν δυνάμει ηγετικές μορφές μιας λαϊκής, δημοκρατικής παράταξης που, κατά την αντίληψη του, υπήρχε σε λανθάνουσα μορφή στις πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα και που στις μέρες του, με την δημιουργία του ΕΑΜ και με το ΚΚΕ ως την οργανωμένη της πρωτοπορία, αποκτούσε την αυτοσυνείδηση και την οργανωτική συγκρότηση που της έλειπε. Ο ίδιος ο Λαμπρινός εντάσσει το έργο του στην προσπάθεια δημιουργίας αυτής της αυτοσυνείδησης και αναλόγως δομεί το εγχείρημα του. Σε αυτό το δεύτερο κεφάλαιο της παρούσης εργασίας, πέρα από την γενική εισαγωγή στο έργο του Λαμπρινού, γίνεται ενδεικτική αναφορά σε τρεις από τις μονογραφίες των Μορφών, τις βιογραφικές μελέτες για τους Αντώνη Οικονόμου, Παναγιώτη Καρατζά και Μελέτη Βασιλείου. Μέσα από την εξέταση αυτών των μονογραφιών γίνεται δυνατή η παρουσίαση του ερμηνευτικού σχήματος του Λαμπρινού και ειδικότερα η ανάδυση κάποιων από τις σταθερές αντιλήψεις και μέριμνες που διατρέχουν το σύνολο του έργου του.

Στο **τρίτο κεφάλαιο** παρουσιάζεται το έργο του Γιώργου Βαλέτα *Το προδομένο 21*, όπου παρουσιάζεται η ελληνική επανάσταση υπό το πρίσμα της εσωτερικής κοινωνικής σύγκρουσης, υπό το βάρος της οποίας το 1821 θα παραμείνει μια ημιτελής επανάσταση. Επιπλέον ο Βαλέτας θα συνδέσει ρητά τα γεγονότα της δικής του εποχής με την περίοδο που εξετάσει, περιγράφοντας την εαμική αντίσταση ως το νέο '21, η οποία καλείτο να ολοκληρώσει το έργο της επανάστασης. Ως φιλόλογος ο Βαλέτας θα δώσει ιδιαίτερη έμφαση στο πνευματικό πεδίο και θα παρουσιάσει το 1821 ως το πεδίο σύγκρουσης, εκτός των άλλων, των λαϊκών πνευματικών δυνάμεων με τον «λογιωτατισμό» των συντηρητικών κοινωνικών στρωμάτων. Εμβληματική είναι η θέση που κρατούν σε αυτό το πλαίσιο, για λογαριασμό της λαϊκής διάνοησης, τα Απομνημονεύματα του Μακρυγιάννη, θέση που εξετάζεται ιδιαίτερα στο τρίτο κεφάλαιο.

Το **τέταρτο κεφάλαιο** είναι επίσης αφιερωμένο στον Μακρυγιάννη και ειδικότερα στο ομώνυμο θεατρικό έργο του Δημήτρη Φωτιάδη που παρουσιάστηκε στην σκηνή το 1946. Το κείμενο στηρίχτηκε εν πολλοίς στα Απομνημονεύματα και στην καλλιτεχνική

μετεγγραφή και διασκευή που ο Φωτιάδης επιχείρησε στο μακρογυαννικό κείμενο. Ενδιαφέρον εδώ παρουσιάζουν οι τροποποιήσεις και προσαρμογές που επιφέρει ο Φωτιάδης, κάποιες χάριν των ιδιαίτερων αναγκών του θεατρικού κειμένου και κάποιες άλλες, στα όρια της πλαστογραφίας, χάριν των ερμηνευτικών-ιδεολογικών αναγκών του ίδιου του συγγραφέα.

Στο **πέμπτο κεφάλαιο** παρουσιάζεται η έκδοση του 1948 της *Ελληνικής Νομαρχίας*, σε επιμέλεια του Γ. Βαλέτα. Στα μακροσκελή εισαγωγικά, προλογικά και επιλογικά σημειώματα που συνοδεύουν αυτήν την πρώτη έκδοση και τις επόμενες που ακολούθησαν, ο Βαλέτας ειθέτει και την «εποποιία» ανάδειξης από την λήθη του ξεχασμένου μέχρι τότε κειμένου του Νεοελληνικού Διαφωτισμού από τον ίδιο, εποποιία που έχει να κάνει όχι με έναν αυστηρά φιλολογικό αγώνα και άθλο, αλλά με έναν γενικότερα πολιτικό αγώνα. Από τα κείμενα του Βαλέτα αναδεικνύεται ξανά ο αγώνας λογιωτατισμού και λαϊκής διανόησης και ειδικότερα η αντιπαράθεση καθαρεύουσας-δημοτικής γλώσσας. Συμπληρωματικά, στο πέμπτο αυτό κεφάλαιο γίνεται αναφορά στο σχετικό περί τον Νεοελληνικό Διαφωτισμό εκτεταμένο κεφάλαιο που περιλαμβάνεται στο «μνημειώδες», λόγω όγκου αν μη τι άλλο, τετράτομο έργο του Δημήτρη Φωτιάδη, *Η Επανάσταση του 21^ο*. Το σχήμα του Φωτιάδη για τον Νεοελληνικό Διαφωτισμό αποτελεί απηχεί και τις αντιλήψεις του Βαλέτα για την Ελληνική Νομαρχία και ως τέτοιο ολοκληρώνει, συνθέτοντας μια γενική εικόνα του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, την άποψη της λαϊκίστικης, εαμικής αριστεράς της περιόδου και των πνευματικών εξελίξεων που προηγήθηκαν της επανάστασης του 1821.

⁸ Δ. Φωτιάδης, *Η Επανάσταση του 21*, Εκδ. Μέλισσα, Αθήνα 1972.

Κεφάλαιο 1.

Έθνος, Τάξεις και Λαός. Ιστορική αναδρομή στις αφηγήσεις για την Επανάσταση του 1821.

Το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου βρήκε την ελληνική κοινωνία, όχι μόνο κατεστραμμένη αλλά και βαθιά αλλαγμένη. Οι προπολεμικές πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές δομές είχαν δοκιμαστεί στην λαίλαπα του πολέμου και της κατοχής και είχαν εκ των πραγμάτων ξεπεραστεί. Νέοι πρωταγωνιστές, καινοφανή πολιτικά και κοινωνικά σχήματα είχαν αναδυθεί, ενώ η εξάρτηση του εσωτερικού πολιτικού συστήματος προς τις διεθνείς εξελίξεις και κέντρα ισχύος, αυξημένη εξαιτίας της εμπλοκής της χώρας στον παγκόσμιο πόλεμο, οδηγούσε, για άλλη μια φορά, σε αναδιάταξη του πολιτικού σκηνικού. Αναμφισβήτητα, η πιο δραματική “νέα είσοδος” στο κέντρο του πολιτικού σκηνικού, ήταν η αναβάπτιση του ΚΚΕ σε πρωταγωνιστικό παράγοντα των εξελίξεων. Ο καθοριστικός ρόλος του Κομμουνιστικού Κόμματος στην δημιουργία του πλέον μαζικού αντιστασιακού κινήματος της περιόδου, είχε αποφέρει στους κομμουνιστές δικαιώματα σε «εθνικούς» τίτλους που, στο ιδεολογικό επίπεδο, οι νέοι δικαιούχοι επιχειρούσαν να κατοχυρώσουν και κεφαλαιοποιήσουν, την ίδια ώρα που οι παραδοσιακοί “κάτοχοι” του εθνικού κεφαλαίου, δεν εννοούσαν επ’ ουδενί να αναγνωρίσουν. Στο πεδίο των ιδεών, οι νέοι αριστεροί διανοούμενοι που αναδείχτηκαν μέσα από την φωτιά του πολέμου και της αντίστασης στον κατακτητή, έθεσαν ως μία από τις βασικές προτεραιότητες τους να διεκδικήσουν την ελληνική ιστορία ως ένα ακόμα, σημαντικό, «πεδίο μάχης», όπου τα ερμηνευτικά προτάγματα της μαρξιστικής σκέψης έπρεπε να αναμετρηθούν με τις κατεστημένες ερμηνείες.

Το 1940, η ελληνική ιστοριογραφία μετρούσε περίπου έναν αιώνα ζωής. Η γέννηση της, ως τυπικό πνευματικό φαινόμενο της νεωτερικότητας, είχε συμπέσει με την γέννηση του νέου ελληνικού κράτους στην δεκαετία του 1830. Οι γενάρχες και οι πατριάρχες της ελληνικής ιστοριογραφίας, είχαν ασφαλώς να φέρουν σε πέρας ένα τιτάνιο έργο: την ίδια την ιδρυτική πράξη όχι μόνο του επιστημονικού πεδίου που θεράπευαν, αλλά και του νέου έθνους ως «πνευματικής», πολιτιστικής ύπαρξης. Εύλογα, προκειμένου να επικυρώσουν την εμφατική επανεμφάνιση του αρχαίου ονόματος των Ελλήνων στο προσκήνιο της σύγχρονης ιστορίας, το ενδιαφέρον τους εστιάστηκε στην μεγάλη διάρκεια, στην οικοδόμηση μιας ιστορίας χιλιάδων ετών που συνέδεε, σε ένα αδιάταρακτο συνεχές, την αρχαίες «ελληνίδες πόλεις», την Μακεδονική και Ρωμαϊκή κατάκτηση, την Ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία και την Οθωμανική κυριαρχία. Υποκείμενο αυτής της συναρπαστικής, τρισχιλιετούς

περιπέτειας μέσα στον χρόνο, δεν ήταν άλλο από τον Ελληνισμό. Οι Ζαμπέλιος, Παπαρρηγόπουλος και πολλοί άλλοι, επιχειρήσαν να περιγράψουν το ελληνικό έθνος ως την διαχρονική, υπεριστορική οντότητα, που ταξιδεύει μέσα στον ιστορικό χρόνο, απρόσβλητη στον πυρήνα της από τις εκάστοτε ιστορικές μεταλλαγές και πολιτικές μεταβολές, με αιώνιο προορισμό την αυθυπαρξία και ένα μέλλον που προοριζόταν να αποτελέσει το πεδίο εκπλήρωσης της υψηλής αποστολής, μιας αποστολής που η ίδια η θεία πρόνοια είχε αναθέσει στα μέλη του.⁹

Η ίδια η γενεσιουργός πράξη του νέου ελληνικού βασιλείου, η επανάσταση του 1821 ως, σημαντικός μεν, άλλος ένας όμως, κρίκος στην μακρά αλυσίδα της τρισχιλιετούς ελληνικής παρουσίας, για τους μεγάλους ιστορικούς του 19^{ου} αιώνα δεν απέτελεσε ιδιαίτερο αντικείμενο προβληματισμού και αντιδικιών¹⁰. Η πρόκληση του Φαλμεράγιερ εμφανιζόταν απείρως πιο σημαντική από οποιαδήποτε άλλη διένεξη, στον βαθμό που αμφισβητούσε την ίδια την ελληνικότητα αυτών που, εν ονόματι του ελληνισμού, είχαν πάρει τα όπλα και είχαν σχηματίσει το μικρό τους κράτος στο νότο της Βαλκανικής Χερσονήσου¹¹. Τα επιμέρους, «εσωτερικά» θέματα της ελληνικής επανάστασης και οι πιθανές αντιπαραθέσεις, που το '21 θα μπορούσε να ξεσηκώσει, είχαν αφηθεί ως αντικείμενοπραγμάτευσης κυρίως σε συγγραφείς απομνημονευμάτων, ιστοριοδίφες, ρήτορες επεταικών περιστάσεων και κάθε λογής δημοσιογραφούντες της περιόδου. Με το 1821 δηλαδή, ως πεδίο αντικρουόμενων ερμηνειών, ασχολούνταν κατά κύριο λόγο άνθρωποι που είχαν συμμετάσχει στα γεγονότα

⁹ Περιγράφοντας η Ε. Σκοπετέα την τιτάνια προσπάθεια του Παπαρρηγόπουλου να ενσωματώσει το Βυζάντιο, ως τον ενδιάμεσο κρίκο της τρισχιλιετούς πορείας του Ελληνισμού, στις εθνικές αφηγήσεις που συνέδεαν την αρχαιότητα με το νέο ελληνικό Βασίλειο, παραθέτει απόσπασμα από κείμενο ήδη του 1853, όπου ο διαπρεπής ιστορικός εκθέτει τις «τρεις εντολές» του ελληνικού έθνους: *«Υπάρχει εν τη Ανατολή έθνος (...) το οποίον έχει την αδιάσειστον πεποιθήσιν, ότι, καθώς εν τη αρχαιότητα εξεπλήρωσε μια μεγάλην ιστορικήν εντολήν, καθώς έπειτα εσώθη από της θείας Πρόνοιας επί της Ρωμαϊκής κυριαρχίας ίνα εκπληρώση εν τω μέσω αιώνι δευτέραν μεγάλην ιστορικήν εντολήν, ούτως βραδύτερον εσώθη πάλιν από του από του Θεού των πατέρων αυτού επί της Τουρκικής κυριαρχίας ίνα εκπληρώση και εν τοις νεωτέροις χρόνοις τρίτην τινά ουδέν ήττον μεγάλην ιστορικήν εντολήν, ότι εν άλλοις λέξεις πρόωρισται να προεδρεύση εις την αναβίωσιν της Ανατολής»*

Ε. Σκοπετέα, *Το πρότυπο Βασίλειο και η Μεγάλη Ιδέα*, Εκδ. Πολύτυπο, Αθήνα 1988, σελ 181.

¹⁰ *«Οι επιμέρους ερμηνείες ποικίλουν. Μπορεί να δίνεται στην επανάσταση πρωτίστως θρησκευτικό, εθνικό ή ακόμα και κοινωνικό περιεχόμενο ... μπορεί τα μελανά της σημεία να επισημαίνονται ή να αποσιωπούνται. Όμως όλη η ποικιλία των αφηγηματικών ή των ερμηνευτικών τρόπων δεν θίγει παρά το κέντρο ενός συμβόλου, που προστατεύει δύο στοιχεία για όλους αδιάσειστα: την παλιγγενεσία του ελληνικού έθνους και την ελληνική μοναδικότητα.»* Στο ίδιο, σελ.207

¹¹ Η Σκοπετέα, αναφερόμενη στην πρόκληση του Φαλμεράγιερ τονίζει ότι η ιστορία δεν μπορούσε παρά να είναι το κύριο πεδίο του αγώνα που καλούνταν να δώσουν οι Νεοέλληνες για να αποδείξουν την «ταυτοπροσωπία» τους:

«... το βάρος έπεσε στους ιστορικούς. Έπρεπε να αποκατασταθεί η ελληνική ιστορική συνέχεια: Από το χάος των 2000 χρόνων που χώριζαν την αρχαιότητα από τη σύγχρονη Ελλάδα έπρεπε να δημιουργηθεί κόσμος – και κόσμος ελληνικός. Έτσι μονάχα θα αποδεικνυόταν ότι οι αρχαίοι Έλληνες ήταν όντως πρόγονοι των νεότερων και παρ' όλες τις περιπέτειες, τις παρεκκλίσεις, ή ακόμα και την κατά καιρούς πλήρη απουσία από το ιστορικό προσκήνιο, το ελληνικό έθνος δεν είχε αφανιστεί από προσώπου γης.» Στο ίδιο, σελ. 172.

και ενδιαφέρονταν να υπερασπιστούν την υστεροφημία τους, δημοσιογραφικές πένες που ενέτασσαν την ιστορική αναδρομή στην ταραγμένη δεκαετία του 1820 σε επίκαιρες, κομματικές και μικροπολιτικές, σκοπιμότητες, δημοσιολογούντες που τακτοποιούσαν «υποθέσεις» που εκιχεμούσαν, ακόμη και από τα προεπαναστατικά χρόνια και παρέμεναν ανοικτές όσο η γενιά της επανάστασης και οι επίγονοι της ήταν ακόμα ζωντανοί. Μόλις τον 20^ο αιώνα, ο συνολικός χαρακτήρας και το περιεχόμενο του '21, που ως τότε θεωρούνταν αυτονόητα, θα ετίθετο για πρώτη φορά υπό εξέταση και αμφισβήτηση.

Τα καινά δαιμόνια, δηλαδή την μαρξιστική σκέψη, στην νεαρή ελληνική ιστοριογραφία θα εισήγαγε ο Γεώργιος Σκληρός το 1907 με το βιβλίο του *Το κοινωνικό μας ζήτημα*.¹² Ο Σκληρός θέλησε να εξετάσει κοινωνιολογικά και ταξικά τον χαρακτήρα της ελληνικής επανάστασης, μη αρνούμενος στους προσδιορισμούς «εθνική», «εθνοαπελευθερωτική», «παλιγγενεσία» κ.α. που μέχρι τότε, κατά κοινή παραδοχή, «έκλειναν» το όποιο ενδεχόμενο διερώτησης, πριν αυτό ακόμα ανοίξει. Το έργο του Σκληρού πέρασε μάλλον απαρατήρητο και έπρεπε να έλθει ο Γιάννης Κορδάτος με το εμβληματικό πλέον βιβλίο του *Η κοινωνική σημασία της ελληνικής επανάστασης του 1821* για να ταράξει, μια δια παντός, τα λιμνάζοντα ύδατα της ελληνικής ιστορικής επιστήμης¹³.

¹² Γ. Σκληρός, *Το κοινωνικό μας ζήτημα*, Εκδόσεις Σοσιαλιστικού Κέντρου, Αθήνα 1922 (2^η έκδοση).

¹³ Για τις νέες «μεθόδους» που εισάγει ο Κορδάτος, ο Παναγιώτης Νούτσος σημειώνει: «Στην «Εισαγωγή» του βιβλίου του ο Κορδάτος οριοθετεί τη μέθοδό του σε σχέση με τους «ακοινωνιολογικούς» ιστορικούς ή τους «βατράχους της πατριδοκαπηλίας» που επιμένουν να εκτοπίζουν τον «υλιστικόν παράγοντα» για να προβάλλουν την «θέλησην ωρισμένων προσώπων» ή «οιαδήποτε υποκειμενικά ιδεαλιστικά ελατήρια». Ο «ιστορικός υλισμός», όπως απέκτησε «επιστημονική» υπόσταση από τον Marx που αξιοποίησε τον «διαλεκτικισμό» του Hegel, μελετά τα στάδια που έχει διανύσει η ανθρώπινη κοινωνία («πρωτόγονος κομμουνισμός, δουλεία, φεουδαρχία, κεφαλαιοκρατία») ως αποτελέσματα της «εξελίξεως των παραγωγικών σχέσεων των ανθρώπων»: η εκάστοτε «μορφή της κοινωνίας, δηλαδή το πολιτειακόν καθεστώς, δεν είναι άλλο τι παρά η προσαρμογή των κοινωνικών σχέσεων των ανθρώπων μιας περιόδου προς τας εκάστοτε υλικάς συνθήκας». Τα «εργαλεία» (ή «μέσα παραγωγής» και «παραγωγικά μέσα») με την τελειοποίησή τους προξενούν «δυσαναλογία» ανάμεσα στις οικονομικές και συνεπώς και τις κοινωνικές σχέσεις με αναπόφευκτο «ορμητικόν ξέσπασμα» την κοινωνική επανάσταση. Η πάλη των τάξεων, έτσι, εκφράζει τον διαρκή πόλεμο ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις, ιδίως όταν επέρχεται «τελεία διατάραξις της ισορροπίας των οικονομικών και κοινωνικών όρων». Στο σημείο αυτό ο Κορδάτος γνωστοποιεί τις πηγές του, οι οποίες άλλωστε είναι και προσιτές στην ελληνική γλώσσα: τον E. Ferrì που συσχετίζει τον «νόμο» της πάλης των τάξεων με τη δαρβινική θεωρία του «αγώνα υπάρξεως», τον Kautsky (Ηθική και υλιστική αντίληψις της ιστορίας), τον Lafargue (Οικονομικός ντετερμινισμός), τον Μπουχάριν (Η θεωρία του ιστορικού υλισμού) και τον Λένιν (Γρία άρθρα για τον Μαρξισμό). Επισημαίνει επίσης τις παραποιήσεις του «ιστορικού υλισμού» μνημονεύοντας συνοπτικά την επιχειρηματολογία τους: για παράδειγμα, ο Ελευθερόπουλος που βλέπει τους μαρξιστές να διδάσκουν ότι η ανθρώπινη ιστορία εξελίσσεται «εντελώς μηχανικώς» και ότι οι «μεγάλοι άνδρες» δεν παίζουν «απολύτως» κανένα ρόλο, αλλά και ο Σκληρός του «πολλάκις δογματίζει κατά τρόπον αφόρητον» και στο επιθανάτιο έργο του διατυπώνει «τελείως» ιδεαλιστικές απόψεις για τον «ψυχικόν» και «ιστορικόν» παράγοντα της ανθρώπινης ιστορίας.» Π. Νούτσος, *Η «κοινωνική σημασία» του Εικοσένα*, Εφημερίδα Το Βήμα, Αθήνα, 28 Νοεμβρίου 2004

Αίφνης, ο χαρακτήρας του «ερού», για την κατεστημένη εθνική ιστοριογραφία, 1821 αμφισβητούνταν από τους ίδιους ανθρώπους που εννοούσαν να αμφισβητούν και στο παρόν την κοινωνική τάξη πραγμάτων. Από εδώ και στο εξής, το 1821 θα μετατρέποταν σε ένα από τα πλέον επίδικα και διαφιλονικούμενα πεδία της ελληνικής ιστοριογραφίας. Ο σύγχρονος του Κορδάτου Σεραφείμ Μάξιμος εμπλούτισε με αξιοσημείωτες μελέτες την μαρξιστική ιστοριογραφία στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου, προωθώντας την οικονομική ιστορία της προεπαναστατικής ελληνικής κοινωνίας. Ο Μάξιμος θα εκλεπτύνει τα ερμηνευτικά σχήματα που ο Κορδάτος είχε προτείνει και θα προχωρήσει σε επιμέρους μελέτες για το εμπόριο και την ναυτιλία της προεπαναστατικής περιόδου, μελέτες που αναβάθμιζαν σημαντικά την ιστορική έρευνα.

Η είσοδος των μαρξιστών στον χώρο της ιστορικής επιστήμης, αναμφίβολα ανανέωσε την πρόωρα γερασμένη εθνική ιστοριογραφία και την έφερε πιο κοντά με ρεύματα σκέψης και μεθοδολογικές τάσεις της ιστορικής επιστήμης που στις χώρες της Δύσης ήταν ήδη κοινός τόπος. Πολύ γρήγορα πάντως, οι μαρξιστές ιστορικοί θα υποχρεώνονταν να αναμετρηθούν και μεταξύ τους, καθώς οι δύσκολες απαιτήσεις της μαρξιστικής ερμηνευτικής, του λεγόμενου ιστορικού υλισμού, όπως και τρέχουσες πολιτικές και ιδεολογικές ανάγκες και επιταγές που δέσμευαν το ΚΚΕ, θα μετέτρεπαν, εκ νέου, την ελληνική επανάσταση του 1821 σε επίδικο αντικείμενο της ιστορικής έρευνας. Αυτή την φορά, τα σχετικά ερωτήματα θα αφορούσαν τόσο τον παρελθόντα, όσο και τον επικείμενο, κοινωνικό μετασχηματισμό της ελληνικής κοινωνίας.

Οι πρώτοι μαρξιστές ιστοριογράφοι, Σκληρός, Κορδάτος και Μάξιμος, συνέκλιναν γενικώς στο ότι το 1821 ήταν, αστική, κατά κύριο λόγο, επανάσταση, η οποία ξέσπασε υπό την καθοδήγηση της μόλις σχηματισμένης ελληνικής αστικής τάξης, με κύριο ζητούμενο την απαλλαγή από την μεσαιωνική-φεουδαρχική οθωμανική απολυταρχία. Για τον Κορδάτο του 1924, η επανάσταση ήταν αμιγώς αστική και ο αδιαμφισβήτητος εθνικός της χαρακτήρας αποτελούσε σύλληψη της ανερχόμενης αστικής τάξης που φιλοδοξούσε να ανέλθει στην περιωπή της εθνικής τάξης. Τα υπόλοιπα, ανώτερα στρώματα της τότε ελληνικής κοινωνίας, κοτζαμπάσηδες, κλήρος, αρματολοί, υπήρξαν μάλλον συντηρητικές δυνάμεις και η συμμετοχή τους στην επανάσταση κρινόταν ως διστακτική και αμφιλεγόμενη. Η αναπόφευκτη σύγκρουση των νεωτερικών αστών με τους προνεωτερικούς συναγωνιστές και ανταγωνιστές της, υπήρξε η αιτία για τους εμφυλίους πολέμους της περιόδου 1824-25. Αξιοσημείωτο είναι ότι τα λαϊκά στρώματα δεν εμφανίζονται στην εικόνα παρά μόνο ως «ομπάρσοι», μια αδιαφοροποίητη μάζα που ακολουθούσε τις «ελίτ», μάλλον παθητικά, παρέχοντας εν τέλει, απλά την «πρώτη ύλη» (στρατεύσιμοι, φόροι, εργασία) που απαιτούσε η

διεξαγωγή του επαναστατικού πολέμου.¹⁴

Το 1934, η 6^η Ολομέλεια της Κεντρικής του Επιτροπής του ΚΚΕ, εναρμονιζόμενη με σχετικές επεξεργασίες της Γ' Διεθνούς, αποφάνθηκε πως ο αστικός μετασχηματισμός της ελληνικής κοινωνίας δεν είχε ολοκληρωθεί¹⁵. Η μελλοντική επανάσταση, η οποία εθεωρείτο επικείμενη, θα ήταν αστικοδημοκρατική με τάση για γρήγορη μετεξέλιξη της σε σοσιαλιστική, κατά το πρότυπο, προφανώς, της Ρωσικής επανάστασης σε δύο στάδια, το Φεβρουάριο και τον Οκτώβριο του 1917. Αν όμως η επόμενη επανάσταση θα ήταν η αστικοδημοκρατική, τότε η προηγούμενη, αυτή του 1821, θα έπρεπε να «υποβιβαστεί» κατά μία θέση στην τάξη των ιστορικών μετασχηματισμών της κοινωνίας. Η μέχρι τότε ιστορική εργασία που αφορούσε το 1821, έπρεπε να ανασκευαστεί. Η παραπάνω συνοπτική περιγραφή των «μετατάξεων» των ιστορικών εποχών αναδεικνύει, όχι τυχαία, την μηχανιστική χρήση της μαρξιστικής ερμηνείας αναφορικά με τον χαρακτήρα της ελληνικής κοινωνίας και των επαναστατικών μετασχηματισμών της. Σε κάθε περίπτωση, ο Γιάννης Ζεύγος θα αναλάμβανε την απαραίτητη ανασκευή, η οποία θα συνδεόταν και με την σφοδρότατη επίθεση του στο έργο του Κορδάτου¹⁶, επίθεση που αποτελούσε ένα γενικότερο «ξεκαθάρισμα λογαριασμών» με τον άλλοτε πρώτο γραμματέα του ΣΕΚΕ¹⁷.

¹⁴ Όταν αργότερα ο Κορδάτος θα εμπλακεί σε πολεμική με τον Γ. Ζεύγο που τον κατηγορήσει, εκτός των άλλων, ότι αποσιωπούσε τον επαναστατικό ρόλο των αγροτικών στρωμάτων στην επανάσταση του 1821, θα επιμείνει, μέσα από τις γραμμές απαντητικών άρθρων, ότι: «Ο φτωχοαγροτικός πληθυσμός της επαναστατημένης Ελλάδος δεν είχε – αφού και στην σύγχρονη εποχή είναι δυσκίνητος και μοιρολάτρης – συνείδηση ούτε της δύναμης του, ούτε της κοινωνικής του οντότητας». Γ. Κορδάτος, *Πάλι οι παραχαράκτες*, Νέα Επιθεώρηση, Αθήνα 1934, σελ. 44. Παρατίθεται στο:

Σ. Παναγιωτίδης, *Η διαμεσολαβημένη πρόσληψη του 1821 στη σύγκρουση Κορδάτου-Ζεύγου. Μια περίπτωση ιδεολογικής χρήσης της ιστορίας*, Μεταπτυχιακή Διπλωματική εργασία, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Π. Μ.Σ. «Πολ. Επιστήμη και Ιστορία», Αθήνα 2008.

¹⁵ Σύμφωνα με την 6^η Ολομέλεια: «...η Ελλάδα ανήκει στον τύπο εκείνο των χωρών που στο πρόγραμμα της Κομμουνιστικής Διεθνούς χαρακτηρίζονται σαν χώρες με μέσο επίπεδο ανάπτυξης του καπιταλισμού, με υπάρχοντα σημαντικά υπολείμματα μισοφεουδαρχικών σχέσεων στην αγροτική οικονομία (...) Η ιδιομορφία της Ελλάδας συνίσταται στην σημαντική της εξάρτηση από το ξένο κεφάλαιο και στη συνδεδεμένη μ' αυτή μονομερή ασθενή ανάπτυξη της βιομηχανίας. (...) Η επικείμενη επανάσταση των εργατών και αγροτών στην Ελλάδα θα έχει αστικοδημοκρατικό χαρακτήρα με τάσεις γρήγορης μετατροπής σε προλεταριακή σοσιαλιστική επανάσταση». Γ. Μηλιός, *Ο Μαρξισμός ως σύγκρουση τάσεων*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα, 1996.

Παρατίθεται στο: Παναγιωτίδης, ό. π., σελ. 22.

¹⁶ Γ. Ζεύγος, *Ο "Μαρξιστής" Γ. Κορδάτος ιστορικός της μπουρζουαζίας*, ΚΟΜ.ΕΠ., τ. 93 (1933).

¹⁷ Το καλοκαίρι του 1924 ο Γ. Κορδάτος θα δεχτεί, μέρα μεσημέρι καταμεσής στο Βασιλικό Κήπο, βίαιη επίθεση από αγνώστους. Ο τότε διευθυντής του Ριζοσπάστη θα τύχει ασφαλώς της αμέριστης υποστήριξης του κόμματος του, ενώ από πολλούς η επίθεση συνδέθηκε με την έκδοση της *Κοινωνικής Σημασίας*, η οποία και είχε προκαλέσει, εκτός από κριτική, πλήθος από «έξαλλες» (κατά τον Γιώργο Μπομπού) αντιδράσεις στον χώρο της εθνικοφροσύνης. Ήδη όμως από το 1927, όταν κυκλοφόρησε η δεύτερη έκδοση της *Κοινωνικής Σημασίας*, το στέλεχος του ΚΚΕ Γ. Νικολής θα προβεί σε περιορισμένη αλλά καυστικά ειρωνική κριτική για κάποιες «τσαπατσουλίες» που ο Νικολής εντόπισε στο κείμενο: «... ο Γ. Κ. ούτε καν σιαμπάζει από διαλεκτική, μαρξισμό και τα άλλα, εν ονόματι των οποίων ομιλεί και εις επίμετρον συγγράφει.» Είχε, βεβαίως μεσολαβήσει η

Ο Ζεύγος χρειάστηκε να αμφισβητήσει τον καθαρό αστικό χαρακτήρα της ελληνικής επανάστασης και να προβάλει ένα άλλο σχήμα, στο οποίο να διασώζεται καταρχάς, η φεουδαρχική τάξη ως καθοριστικός της επανάστασης παράγοντας. Σύμφωνα με τις ανάγκες της νέας ερμηνευτικής πρότασης, οι αστοί του 1821 πολύ γρήγορα έσπευσαν να συμμαχήσουν μάλλον με τους εκπροσώπους της παλιάς φεουδαρχικής τάξης πραγμάτων, παρά να ολοκληρώσουν τον αστικό μετασχηματισμό της επαναστατημένης κοινωνίας, μετασχηματισμό που με τις μικρές τους δυνάμεις δεν θα μπορούσαν ποτέ, τελικά, να είχαν αναλάβει¹⁸. Κατ' ανάγκη, το κενό που άφησε η αδύναμη και συμβιβασμένη αστική τάξη στην εκπλήρωση του ρόλου της ως «επαναστατικό υποκείμενο», θα έπρεπε να το αναλάβει μία άλλη τάξη, γιατί η επανάσταση, παρόλα αυτά, έγινε και μάλιστα με έντονο το «εσωτερικό» της περιεχόμενο, όπως οι εμφύλιες συγκρούσεις της περιόδου μαρτυρούσαν. Θα έπρεπε επομένως, να αναβαθμιστεί ο ρόλος των λαϊκών-αγροτικών στρωμάτων της περιόδου και αυτό ακριβώς συνέβη στην ιστορική εργασία του Ζεύγου.

Ο Παναγιώτης Στάθης, σε άρθρο του για τις αριστερές αναγνώσεις του 1821, έχει συνοψίσει εύστοχα την «στροφή» που ο Ζεύγος ανέλαβε να υλοποιήσει καθώς και τα κύρια σημεία της νέας ερμηνευτικής ορθοδοξίας για την ελληνική επανάσταση:

«Το 1934 η νέα ηγεσία του ΚΚΕ εκτιμά, κατ' αντιστοιχία με τις αναλύσεις της Γ' Διεθνούς, ότι ο αστικός μετασχηματισμός της Ελλάδας δεν έχει ακόμη επιτευχθεί και συνεπώς η επικείμενη επανάσταση θα είναι αστικοδημοκρατική, με τάσεις γρήγορης μετατροπής σε σοσιαλιστική επανάσταση. Την επανάσταση θα πραγματοποιήσουν η εργατική τάξη και η φτωχή αγροτιά, ενάντια στην αστική τάξη και τους πλούσιους γαιοκτήμονες. Ο Γιάννης Ζεύγος αναλαμβάνει να υποστηρίξει ιστορικά την παραπάνω εκτίμηση και διατυπώνει ένα σχήμα για το Εικοσιένα που βλέπει στο λαϊκισμό: η ελληνική αστική τάξη συμμαχούσε με τους

διαγραφή του Κορδάτου από το Κομμουνιστικό Κόμμα. Τα παραπάνω παρατίθενται και εκτενώς ερευνούνται στο:

Γ. Μπομπούς, *Η ελληνική κοινωνία στην πρώιμη μαρξιστική σκέψη: Γ. Σκληρός-Γ. Κορδάτος (1907-1930)*, διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1996.

¹⁸ Ο Γ. Μπομπούς σημειώνει σχετικά: « Η κατεύθυνση που έπρεπε να ακολουθηθεί στο θέμα της Επανάστασης, ώστε να υπάρξει αρμονία της ιστορικής ανάλυσης με τη πολιτική πρόταση του ΚΚΕ, ήταν η "μείωση" του επαναστατικού ρόλου της αστικής τάξης στη σύλληψη και στη διεξαγωγή του Αγώνα. Μια τέτοια προσπάθεια, ασφαλώς, σήμαινε σύγκρουση με τον Κορδάτο ... Ο Ζεύγος ισχυριζόταν πως ο τουρκικός φεουδαρχισμός δημιούργησε για τους Έλληνες μια σειρά από προβλήματα προς λύση, προβλήματα αστικοδημοκρατικής φύσης: το αγροτικό, το γλωσσικό, της εθνικής απελευθέρωσης, της πολιτειακής αναδιοργάνωσης κλπ. Στην επίλυση αυτών των προβλημάτων δεν πρωτοστάτησαν οι αστοί, αλλά οι λαϊκές μάζες. Οι αγρότες διαμόρφωσαν την κύρια επαναστατική δύναμη του ελληνισμού, αφού το αγροτικό πρόβλημα ήταν το πιο φλέγον. Η πάλη του ενάντια γαιοκτήμονες καταπίεστές τους, είτε Τούρκους είτε Έλληνες, καθώς και εναντίον του κλήρου είχε φουντώσει καιρό πριν την έκρηξη της Επανάστασης και είχε λάβει μαζικό χαρακτήρα, γεγονός που αποτυπωνόταν στο κίνημα των κλεφτών.»

Γ. Μπομπούς, ό. π. τόμος 1, σελ. 193-194.

φρουδάρχες ήδη από το 1821 και έτσι στάθηκε ανέκμη να εκπληρώσει τον ιστορικό της προορισμό και να μετασχηματίσει καπιταλιστικά τη χώρα. Το Εικοσιένα το έκανε ο λαός (κυρίως η αγροτιά) ενάντια στην αστοτσιφλικιάδικη ολιγαρχία, τους τούρκους συμμάχους της και τις ξένες Μεγάλες Δυνάμεις. Οι στρατιωτικές αποτυχίες της επανάστασης οφείλονται στους αστοκοτζαμπάσηδες που δεν δημιούργησαν ενιαίο και πειθαρχημένο τακτικό στρατό. Ο ηρωικός αλλά άτακτος λαϊκός στρατός δεν μπορούσε να τα βγάλει πέρα με τις ισχυρές οθωμανικές δυνάμεις. Οι εμφύλιες συγκρούσεις είναι ουσιαστικά εσωτερικό ζήτημα της αστοτσιφλικιάδικης ολιγαρχίας, συμπεριλαμβανομένων του Δ. Υψηλάντη, των Φαναριωτών και των ισχυρών. Ο Καποδίστριας ήταν αντιδραστικός και οπαδός της πεφωτισμένης μοναρχίας. Περιφρονούσε όλες τις κοινωνικές τάξεις. Στην ίδια γραμμή με τον Ζεύγο βρίσκονται και οι σχετικές αναλύσεις των Ν. Ζαχαριάδη και Ν. Μπελογιάννη στα τέλη του μεσοπολέμου.»¹⁹

Σύμφωνα με τον Ζεύγο, τα λαϊκά, αγροτικά κυρίως, στρώματα ήταν αυτά που απετέλεσαν το κύριο επαναστατικό υποκείμενο, υποχρεώνοντας την απρόθυμη αστοτσιφλικιάδικη συμμαχία να συμμετάσχει στον Αγώνα²⁰. Η επανάσταση υπήρξε εξαρχής ένας διπλός αγώνας, ενάντια στην Οθωμανική κυριαρχία αφενός και ενάντια στην συμμαχία αστών και φεουδαρχών αφετέρου. Το κύριο, κατά Ζεύγο, επίδικο της επανάστασης, λανθάνον ή όχι, ήταν το αγροτικό ζήτημα, η διανομή των πρώην σουλτανικών, των μεταεπαναστατικά καλούμενων εθνικών γαιών. Η διανομή όμως δεν προχώρησε, παρά μόνο πολύ αργότερα κατά την δεκαετία του 1870 και μετά, επομένως η επανάσταση κατά κύριο λόγο απέτυχε ή έμεινε ημιτελής. Το 1934 επομένως, ο ελληνικός λαός και το ΚΚΕ θα είχαν να αντιμετωπίσουν μια εν μέρει μόνο ανεπτυγμένη αστική τάξη, που στήριζε την εξουσία της στον συμβιβασμό με τα υπολείμματα του φεουδαρχικού καθεστώτος. Η επόμενη επανάσταση, προτού μετεξελιχθεί σε αμιγώς σοσιαλιστική, θα είχε να ολοκληρώσει πρώτα την ημιτελή επανάσταση του '21 και να κλείσει τις ιστορικές εκκρεμότητες, περατώνοντας τον αστικοδημοκρατικό μετασχηματισμό της ελληνικής κοινωνίας.

Έχει επισημανθεί²¹ ότι ο μεν Κορδάτος μετέφερε τα διδάγματα της Γαλλικής

¹⁹ Π. Στάθη, *Αριστερές αναγνώσεις του Εικοσιένα*, Αυγή, Αθήνα 27-3-2011

²⁰ «Στις εθνικές και ταξικές συγκρούσεις αναδεικνύεται για τον Ζεύγο ένα "αριστερό, λαϊκό, δημοκρατικό μπλοκ απ' την επαναστατημένη αγροτιά, τους χειροτέχνες, ναύτες, μικροδιανοούμενους" (...) Η χρήση και μόνο του όρου «αριστερός» για την συγκυρία του 1821 καθιστά τον ιστορικό αναχρονισμό κάτι παραπάνω από ενδιάκριτο.» Σ. Παναγιωτίδης, ό. π. σελ. 25.

²¹ «Είναι σαφές πως όπως ο Κορδάτος εξιστορεί το 1821 έχοντας στη σκέψη του τη Γαλλική Επανάσταση, έτσι κι ο Ζεύγος ερμηνεύει το 1821 μέσα από το πρίσμα της Οκτωβριανής Επανάστασης που ξεκίνησε ως αστικοδημοκρατική και εξελίχθηκε σε σοσιαλιστική. Και μάλιστα σπεύδει να το δηλώσει καθαρά.» Σ. Παναγιωτίδης, στο ίδιο, σελ. 24.

επανάστασης στα μέτρα της ελληνικής, ο δε Ζεύγος αναζήτησε αναλογίες στο υπόδειγμα της Ρωσικής επανάστασης. Και οι δύο προσπάθειες κρίθηκαν ως ατυχείς, μηχανιστικές μεταφορές ερμηνευτικών σχημάτων και «υποδειγμάτων», από ιστορικά μοναδικές περιπτώσεις επαναστατικών μετασχηματισμών στον μικρόκοσμο της ελληνικής περίπτωσης. Η νέα εισήγηση επί του θέματος πάντως του Ζεύγου, στον βαθμό που αμφισβητούσε την «καθαρότητα» των ερμηνευτικών προτάσεων του Κορδάτου, «άνοιγε» το ζήτημα της ελληνικής επανάστασης, στην συζήτηση που έπρεπε να γίνει.

Σε κάθε περίπτωση, ένα από τα πλέον σημαντικά, από θεωρητικής, πολιτικής και ιδεολογικής άποψης, παράγωγα της ιστορικής εργασίας του Ζεύγου, ήταν η ανάδειξη των λαϊκών στρωμάτων, του λαού, σε κρίσιμο συλλογικό υποκείμενο. Ο Ζεύγος, εν πολλοίς, απέδωσε στα λαϊκά στρώματα τον χαρακτήρα μιας οιονεί κοινωνικής τάξης, μιας κοινωνικής ομάδας με οριζόντια διάταξη ως πούμε, σύμφωνα με τα κριτήρια μιας τυπικής δυτικοευρωπαϊκής κοινωνιολογίας. Προφανώς ο Ζεύγος δεν σπουδαιολογούσε δεδομένα όπως η πατριαρχική οργάνωση των ελληνικών κοινοτήτων της περιόδου, ο έντονος τοπικιστικός χαρακτήρας της κοινωνίας, ο υπολογίσιμος μικροϊδιοκτητικός χαρακτήρας του καθεστώτος γαιοκτησίας, η συνεταιριστική-συντεχνιακή οργάνωση της βιοτεχνίας και της ναυτιλίας, το σύστημα των πελατειακών σχέσεων, η κάθετη μάλλον παρά οριζόντια συγκρότηση ομάδων που εμφανίζονται να διεκδικούν πολιτικούς ρόλους κλπ²². Αν ο Ζεύγος ήθελε να αποφύγει την κοινωνιολογική λεπτολογία, τότε η χρήση της έννοιας «λαός», στην γενικευτική της ευρύτητα και στην ασάφεια της, έλυσε περιγραφικά προβλήματα μιας κατά τα άλλα περίπλοκης κοινωνικής πραγματικότητας. Φαίνεται λοιπόν, πως η χρήση της έννοιας του «λαού» στην γενικότητα του, εξυπηρετούσε περιγραφικές ανάγκες σε περιπτώσεις που, όπως η ελληνική κοινωνία του πρώτου τετάρτου του 18^{ου} αιώνα, η συγκεκριμένη,

²² Για να περιγράψει τις πελατειακές σχέσεις και την εξ αυτών κάθετη κοινωνικοπολιτική συγκρότηση των προεπαναστατικών ελληνικών κοινοτήτων, ο John Petropoulos παραπέμπει στην «κλασική περιγραφή» του Friedrich Thiersch:

«Αφού δεν υπήρχε κεντρική εξουσία ικανή να ελέγχει και να υπερασπίζεται τους ανθρώπους, καθένας ήταν αναγκασμένος να αναζητεί αλλού στήριγμα και προστασία. Το φυσικότερο και ασφαλέστερο στήριγμα βρισκόταν στην οικογένεια... Υστερα, ο απομονωμένος άνθρωπος έπρεπε να εξασφαλίσει μια θέση ανάμεσα στους άλλους. Ανάλογα με το πόσο αδύνατος ή δυνατός αισθανόταν, γνώταν οπαδός κάποιου ισχυρού, ή συγκέντρωνε οπαδούς γύρω του. Με τον τρόπο αυτό, κάθε επιφανής έχει γύρω του έναν λίγο πολύ σημαντικό αριθμό από υποτακτικούς που τον συναναστρέφονται, τον ακούνε ζητούν την συμβουλή του, εκτελούν τις επιθυμίες του και υπερασπίζονται τα συμφέροντά του, προσέχοντας πάντα να είναι αντίξοι της έννοιας του και να κερδίζουν την εμπιστοσύνη του. Αυτή είναι η προέλευση και η φύση των αναρίθμητων φατριών από τις οποίες είναι γεμάτη η Ελλάδα (...) Εν τούτοις, τα κόμματα αυτά ήταν όλα διαστρωματωμένα με τέτοιο τρόπο ώστε να στηρίζουν και να επανξάνουν τη δύναμη ορισμένων επιφανών προσώπων, τα οποία έβλεπε κανείς επικεφαλής των γενικότερων κινήσεων». Παρατίθεται στο:

J, Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο Ελληνικό Βασίλειο (1833-1843)*, ΜΠΕΤ, Αθήνα 1997, σελ. 67

ιστορικά, κοινωνική οργάνωση δεν ανταποκρινόταν σε τυπικά αναλυτικά εργαλεία και προειλημμένες κοινωνιολογικές ταξινομήσεις, μεταφερόμενες αβασάνιστα από την δυτικοευρωπαϊκή ιστορία και πνευματική παραγωγή.²³

Η υποστασιοποίηση της έννοιας «λαός» και η αναζήτηση της γενεαλογίας του πίσω στο 1821, εξυπηρετούσε βεβαίως τρέχουσες κομματικές ανάγκες και σκοπιμότητες. Οι σκοπιμότητες όμως έγιναν αδήριτη αναγκαιότητα μετά την έναρξη του Β'Π.Π., όταν το ΚΚΕ βρέθηκε να ηγείται ενός μαζικού αντιστασιακού κινήματος, το οποίο συνέδεε στους κόλπους του ποικίλες κοινωνικές ομάδες και προέτασσε, των όποιων ταξικών σκοπών, την υπόθεση της εθνικής απελευθέρωσης και της μεταπολεμικής αστικοδημοκρατικής ολοκλήρωσης της κοινωνίας²⁴. Φαίνεται λοιπόν, πως καθώς οι ιστορικές περιστάσεις καλούσαν τους κομμουνιστές να αναλάβουν αγώνες «πανεθνικής» κλίμακας και δημοκρατικής στόχευσης, η έννοια του «λαού», ως εναλλακτική του «έθνους», χρησιμοποιήθηκε προκειμένου ο πολιτικός λόγος τους να υπερβεί το στενά εργατικό-ταξικό πλαίσιο, δίχως όμως να απομακρυνθεί ανεπίτρεπτα πολύ από την ιδεολογική-ταξική αφετηρία των ομιλούντων. Σχηματικά μιλώντας, η επίκληση του λαού αντιστοιχεί στις ανάγκες ενός πολιτικού μετώπου, όπως ακριβώς, κατ' αναλογία, η επίκληση της εργατικής τάξης συνδέεται «γενετικά» με τις προτεραιότητες ενός κομμουνιστικού κόμματος. Συνεχίζοντας σχηματικά, η έννοια «λαός» συνδέεται προνομιακά με συγκεκριμένες ανάγκες θεωρητικής αφαίρεσης της εργατικής τάξης ή/και της κομματικής πρωτοπορίας της, κατ' αντιστοιχία με την προνομιακή σχέση της έννοιας «έθνος» με την αστική τάξη. Αμφότερες

²³ Ενδιαφέρον έχει εδώ να σημειώσουμε ότι σε σχέση με το έργο του Κορδάτου, σχολιαστές όπως αϊφνης ο Παναγιώτης Πιπινέλης εμφανίζονται να αμφισβητούν αφενός τον ρόλο της αστικής τάξης στην συγκρότηση του έθνους και στην έκρηξη της επανάστασης, αφετέρου να αναγνωρίζουν την ύπαρξη αγροτικού προβλήματος και ελληνικής προεπαναστατικής ολιγαρχίας. Για τον μετέπειτα γνωστό διπλωμάτη Πιπινέλη ωστόσο, τα συμπεράσματα της ιστορικής μελέτης οδηγούσαν στην ανάγκη όχι ενός σοσιαλιστικού μετασχηματισμού της ελληνικής κοινωνίας, αλλά στην πεποίθηση ότι μια ισχυρή μοναρχία με λαϊκά ερείσματα θα ήταν η ενδεδειγμένη λύση. Τα σχετικά με την κριτική Πιπινέλη στον Κορδάτο (αλλά και άλλων σχολιαστών της δεξιάς που θα προέκριναν τον «εθνικό λαό» αντί της αστικής τάξης ως αυτοурγό της επανάστασης), ειθύνονται αναλυτικά στο:

Γ. Μπομπούς, ό. π., σελ. 182-183.

²⁴ Ο Π. Στάθης παρουσιάζει, και πάλι ευσύνοπτα, το φαινόμενο όπως κορυφώνεται στην περίοδο του 1940:

«Ο λαϊκισμός της αριστερής ιστοριογραφίας στην προσέγγιση του Εικοσιένα επιτάθηκε στη δεκαετία του 1940 και εκφράζεται κυρίως από τους Γ. Λαμπρινό και Γ. Βαλέτα. Οι συνθήκες ήταν πρόσφορες τόσο στην περίοδο της εαμικής αντίστασης όσο και του εμφυλίου πολέμου. Η γρήγορη άνοδος της επιρροής της Αριστεράς, τα χαρακτηριστικά ολοκληρωτικού πολέμου που πήρε ο αγώνας τόσο κατά των Γερμανών όσο και κατά του αστικού μπλοκ εξουσίας, η ανάγκη της Αριστεράς να απευθυνθεί στο εθνικό ακροατήριο, σε συνδυασμό με την ασφυκτική πίεση για κυριαρχία στο ιδεολογικό πεδίο, υπήρξαν παράγοντες που ευνόησαν τις απλουστευτικές διπολικές λαϊκιστικές ερμηνείες, τόσο της συγχρονίας όσο και του ιστορικού παρελθόντος. Το ΚΚΕ προσλαμβάνει τον εμφύλιο ως σύγκρουση ανάμεσα σε ένα πλατύ εθνικολαϊκό κίνημα και στην ξενόδομη αστική ολιγαρχία. Με βάση αυτό το σχήμα, η Αριστερά ερμηνεύει αναγωγιστικά το παρελθόν, ως μια συνεχή πάλη ανάμεσα στις λαϊκές δυνάμεις και τις διαρκείς μεταμορφώσεις της ξενόδομη αστοτσιφλικιάδικης ολιγαρχίας.»

Π. Στάθης, ό. π.

οι σχέσεις πάντως, μπορεί να είναι προνομιακές αλλά όχι αποκλειστικές · για αυτό και αναφέρονται, τότε αλλά και σήμερα, έννοιες όπως του φασιστικού λαϊκισμού, της λαϊκής δεξιάς, της εθνικιστικής αριστεράς και του εθνοκομμουνισμού.

Η περίοδος της Κατοχής και οι επείγουσες προτεραιότητες που ανέκυψαν για τους έλληνες κομμουνιστές ευνόησαν, όπως σημειώθηκε ήδη, την ανάδειξη του αριστερού λαϊκισμού. Οι προγενέστερες ιδεολογικές τάσεις αποκρυσταλλώθηκαν και κορυφώθηκαν, κάτω από την αμείλικτη πίεση της πραγματικότητας. Διανοούμενοι του ΚΚΕ και του ΕΑΜ, όπως οι Λαμπρινός, Βαλέτας και Φωτιάδης, αναβαθμίσαν την έννοια του «λαϊκού παράγοντα», ακριβώς την στιγμή που ο τελευταίος έβγαινε δυνατά στο ιστορικό προσκήνιο. Η «απόσυρση» σε στάση αναμονής των προπολεμικών πολιτικών ελίτ από το πεδίο των εθνικών αγώνων στην καλύτερη περίπτωση ή, στην χειρότερη, η συνεργασία τους με τις δυνάμεις κατοχής, διέρρηξε τις παραδοσιακές, προπολεμικές σχέσεις πολιτικής εκπροσώπησης, δημιουργώντας ένα πρωτοφανές κενό εξουσίας. Ο «ορφανός», πολιτικά, λαός αναγκάστηκε υπό την πίεση της εξαθλίωσης και της βίας να αυτενεργήσει και να «συναντήσει» στο πεδίο της καθημερινής επιβίωσης το ΚΚΕ, τον μόνο πολιτικό μηχανισμό που είχε απομείνει και που εννοούσε να συμμετάσχει ενεργά στον αγώνα, τόσο της επιβίωσης όσο και της εθνικής αποκατάστασης. Η αντίληψη που θέλει το ΕΑΜ και ο ΕΛΑΣ ως τα, απολύτως ελεγχόμενα, οργανωτικά γεννήματα ενός δαιμόνιου κομματικού μηχανισμού, έχει αποδειχθεί πολύ στενή και εξαιρετικά στείρα προκειμένου να γίνει κατανοητή η πολύπλοκη και πολυποίκιλη ενεργοποίηση ευρύτατων τμημάτων του ελληνικού πληθυσμού στους κόλπους της εθνικής αντίστασης. Παρόλα αυτά, η καθοριστική πρωτοβουλία του κομμουνιστικού κόμματος να προχωρήσει στην συγκρότηση ενός μετωπικού κινήματος είναι δεδομένη. Σε κάθε περίπτωση, το ΕΑΜ ως ευρύτατο λαϊκό μέτωπο, βρήκε στον «λαϊκισμό» των διανοουμένων του την ιδεολογική «φωνή» που οι περιστάσεις απαιτούσαν.

Εκτός όμως από την πραγματικότητα του παρόντος, οι «φωνές» του λαϊκού κινήματος διεκδίκησαν τα δικαιώματά τους και στο παρελθόν, αναζητώντας σε μια «λαϊκή» ιστορία ή σε μια ιστορία του λαού, τις ιστορικές ρίζες του. Ειδικά η περίοδος της επανάστασης του 1821, δεν θα μπορούσε παρά να αποτελέσει προνομιακό πεδίο διεκδίκησης. Η ιστορία ξαναγραφόταν από την σκοπιά του λαϊκού παράγοντα και ένα καθεστώς ιστορικών αναλογιών εδραιωνόταν για να συνδέσει το παρελθόν με το παρόν. Σε αυτήν την αφήγηση, η εθνική αντίσταση εμφανίζεται ως ανάλογη της επανάστασης του '21 και μάλιστα ως συνέχεια της, ως το κίνημα που επιτέλους θα ξεκαθαρίσει τους εικρεμείς από τότε λογαριασμούς με την «Αντίδραση». Ο ανταρτικός στρατός του ΕΛΑΣ με την σειρά

του εμφανίζεται ως η νέα κλεφτουριά και το νέο αρματολίκι τα σύμβολα που συνδέουν τις δύο εποχές, οι καπεταναίοι, οι φουστανέλες, τα ψευδώνυμα «Καραϊσιανάκης» και «Ανδρούτσος», αφθονούν. Και οι αναλογίες δεν σταματούν μόνο στο οικείο λαϊκό στρατόπεδο: στο στρατόπεδο του αντιπάλου, ο εξωτερικός εχθρός μπορεί να έχει αλλάξει, οι Τούρκοι το 1821, οι Γερμανοίταλοι το 1941, όμως ο εσωτερικός εχθρός, καθώς και η στενή, «οργανική» διασύνδεση του με τον εξωτερικό, παραμένει ο ίδιος: οι προδοτικές άρχουσες τάξεις, οι ίδιοι πάντα «αστικοτσιφλικιάδες» των οποίων η αντιδραστική σύμπληξη και η προδοτική στάση περιγράφονται ως τέτοιες, ήδη από τα κείμενα του 1934. Και ακόμα, οι ξένοι άσπονδοι και ύποπτοι «φίλοι» και «σύμμαχοι» με τον διφορούμενο ρόλο και τις σιωπηρές ιδιοτελείς σκοπιμότητες παραμένουν οι ίδιοι: οι «αιώνιοι» Βρετανοί.

Αυτό το σύστημα αναλογιών που συνδέει το 1821 με το 1941, είναι ένα από τα πλέον εντυπωσιακά στοιχεία στον πολιτικό λόγο και στις συμβολικές πρακτικές της περιόδου. Είναι σαν οι διανοούμενοι του ΕΑΜ και οι καπεταναίοι του ΕΛΑΣ να βιώνουν ένα πνευματικό κλίμα ιστορικής αναβίωσης, την ίδια στιγμή που στην πράξη και σε πολλούς τομείς, επιτυγχάνουν έναν πρωτοφανή εισυγχρονισμό της ελληνικής κοινωνίας, ειδικά στην ύπαιθρο, όπως η χειραφέτηση των γυναικών, οι πρακτικές λαϊκής αυτοδιοίκησης, η ίδια η συγκρότηση ενός αντάρτικου στρατού με μεγάλες μονάδες, επιτελεία και ιεραρχία, ανάλογα ενός τακτικού στρατού²⁵. Την ίδια στιγμή, πίσω από όλα αυτά τα καινοφανή που συμβαίνουν στην ελληνική ύπαιθρο, στην Αθήνα και στα αστικά κέντρα συγκροτείται και σχεδιάζει τις μελλοντικές εξελίξεις, ένας μηχανισμός εξουσίας απολύτως μοντέρνος: το λενινιστικού τύπου κόμμα των επαγγελματιών της επανάστασης, κατά το πρότυπο των Ρώσων μπολσεβίκων. Στην περίπτωση αυτή, καμία αναλογία με την ντόπια ιστορία, π.χ. με την «Φιλική Εταιρεία», δεν θα επαρκούσε για να περιγράψει ένα φαινόμενο που ανήκει στην παγκόσμια ιστορία και στον 20^ο αιώνα αποκλειστικά. Σπάνια επομένως, ο ιστορικός χρόνος πυκνώνει τόσο πολύ που να συναίρει σε μια στιγμή, τοπικές επιβιώσεις του παρελθόντος, κατεπείγουσες πρακτικές πρωτοβουλίες στο παρόν, όπως αυτές που επιτάσσει ο πόλεμος, και οραματικά στοιχεία ενός παγκόσμιου μέλλοντος.

Εξόχως μοντέρνοι και ταυτοχρόνως αναχρονιστικοί είναι και οι συγγραφείς των οποίων το έργο θα εξεταστεί στα επόμενα κεφάλαια. Οι Λαμπρινός, Βαλέτας και Φωτιάδης,

²⁵«Η σχέση του (ΕΛΑΣ) με την κοινωνία και οι μηχανισμοί που η σχέση αυτή ανέδειξε, ήταν μάλιστα υποθέσεις πολύ «μοντέρνες» (μοντερνικές), στην κορυφή της εξέλιξης του «εθελοντισμού» στον σύγχρονο μας κόσμο. Η σχέση κοινωνίας, πολιτικής και στρατιωτικής δύναμης που ο ΕΛΑΣ συνόψιζε δεν ήταν σε καμία περίπτωση ξεπερασμένο θεσμικό σχήμα.»

Γ. Μαργαρίτης, ΕΛΑΣ. Ζητήματα πολέμου, στο συλλογικό (επιμ. Κ. Κουτσούνης): Η προσωπικότητα του Άρη Βελουχιώτη και η Εθνική Αντίσταση. Ένα επιστημονικό Συμπόσιο, Φιλίστωρ, Αθήνα 1997, σελ. 178

μελέτησαν την επανάσταση του '21 με την προσοχή τους στραμμένη στην εποχή τους. Ενεργοί αγωνιστές της περιόδου, εργάστηκαν κάτω από συνθήκες διώξεων, απειλών και στερήσεων. Το έργο τους είναι προϊόν, κυριολεκτικά, του κελιού της φυλακής, της εξορίας, της παρανομίας και όχι του σπουδαστηρίου. Τα βιβλία τους δεν είναι επιστημονικές πραγματείες αλλά εργαλεία ιδεολογικού αγώνα. Το κύριο αντικείμενο τους, ο Λαός, δεν προκύπτει ως μια θεωρητική αφαίρεση ή ως χρήσιμο αναλυτικό εργαλείο, αλλά προβάλλει ως κυρίαρχη οντότητα. Χιλιάδες άνθρωποι, νεκροί και ζωντανοί, καθώς και τα έργα τους, συμπυκνώνονται στην λέξη λαός. Η υποστασιοποίηση του λαού χρησιμοποιείται για να περιγραφεί μια συναρπαστική, ηρωική, αλλά και τραγική ιστορία αιώνων. Ο Λαός, ως πολυκέφαλη και διαχρονική οντότητα, παίρνει μορφή στις σελίδες των συγγραφέων και γίνεται ο πρωταγωνιστής μιας επικής ιστορίας. Στις επόμενες σελίδες θα εξεταστούν κάποιες όψεις αυτής της λαϊκής εποποιίας, μέσα από το έργο των συγγραφέων της.

Κεφάλαιο 2.

Οι αποσιωπημένες, λαϊκές «Μορφές του 21». Το έργο του Γιώργη Λαμπρινού.

2.1. Πνευματική παραγωγή υπό συνθήκες παρανομίας.

Τον Απρίλιο του 1942 κυκλοφόρησε από την Εκδοτική Εταιρεία «Αετός», το βιβλίο του Γιώργη Λαμπρινού «Μορφές του Εικοσιένα»²⁶. Ο Γιώργης Λαμπρινός (Γιώργος Μπαστουνόπουλος, 1909-1949) ήταν γιος δικαστικού και σε μικρή ηλικία εντάχθηκε στο κομμουνιστικό κίνημα. Η πρώιμη πολιτική του στρατεύση τον οδήγησε να εγκαταλείψει μόλις στο δεύτερο έτος τις σπουδές του στην Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών. Σύντομα πάντως εμφανίστηκε στην σφαίρα του δημόσιου λόγου, μέσα από την αρθρογραφία του σε εφημερίδες και περιοδικά. Επί δικτατορίας Μεταξά εξορίστηκε στην Σίκινο από όπου επέστρεψε φυματικός. Στη διάρκεια της Κατοχής ανέλαβε, ύστερα από τον θάνατο της Ηλέκτρας Αποστόλου, τον τομέα καλλιτεχνών – διανοουμένων του ΚΚΕ και του ΕΑΜ. Το 1949, λίγο πριν το τέλος του Εμφυλίου Πολέμου, ο Λαμπρινός πολέμησε στις τάξεις του Δημοκρατικού Στρατού, όπου συνελήφθη τραυματίας και εκτελέστηκε σε μια από τις εκκαθαριστικές επιχειρήσεις του Εθνικού Στρατού στα Τζουμέρκα. Ετάφη σε ομαδικό τάφο και η σωρός του δεν βρέθηκε ποτέ. Στην σύντομη ζωή του πρόλαβε να συγγράψει, εκτός από τις «Μορφές του Εικοσιένα», δύο ακόμα βιβλία που ακολούθησαν τις «Μορφές»: «*Μοναρχία στην Ελλάδα*» και «*Το δημοτικό τραγούδι*».

Οι «Μορφές» γράφτηκαν την διετία 1939-40, υπό συνθήκες παρανομίας («..μέσα στη σιλαβιά της Διχτατορίας του Γλύξμπουργκ και του Μεταξά...» σημείωνε χαρακτηριστικά ο ίδιος στο Σημείωμα της Τρίτης Έκδοσης, τον Μάρτιο του 1945)²⁷, ανάμεσα σε διαστήματα εξορίας και διώξεων και υπό την σιά της λογοκρισίας, η οποία επέβαλλε στον συγγραφέα ποικίλους περιορισμούς στην μορφή και το περιεχόμενο του έργου του. Αρχική πρόθεση του Λαμπρινού ήταν η συγγραφή μιας συνθετικής εργασίας ως Εισαγωγή στην «εθνικολαϊκή Επανάσταση» του Εικοσιένα. Οι πολιτικές συνθήκες της περιόδου όμως, δεν του επέτρεψαν να προχωρήσει στην εργασία που είχε κατά νου. Ο φόβος της λογοκρισίας τον υποχρέωσε να επιλέξει την συγγραφή βιογραφικών μονογραφιών για πρόσωπα της Ελληνικής Επανάστασης. Ο Λαμπρινός πίστευε πως η εκ μέρους του στοχευμένη επιλογή των βιογραφούμενων ιστορικών μορφών θα μορφοποιούσε, εμμέσως πλην ίσως σαφώς, έναν

²⁶ Γ. Λαμπρινός, *Μορφές του Εικοσιένα*, Καστανιώτης, Αθήνα, 2002

²⁷ Στο ίδιο, σελ. 11

κύκλο προσώπων τέτοιο, που «...να σχηματίζει τη λαϊκή παράταξη της Επανάστασης και στο βάθος να περνάει η άποψη μου για την ερμηνεία της.»²⁸

Οι συνθήκες της συγγραφής δεν ήταν εύκολες. Ο Λαμπρινός έπρεπε να προσαρμόσει την εργασία του κατά τρόπο τέτοιο ώστε, αφενός, ο επιθυμητός, και δυνητικός, αναγνώστης του έργου να μπορεί να αντιληφθεί τις ερμηνευτικές προθέσεις και ιδεολογικές προκείμενες του συγγραφέα, την ίδια στιγμή αφετέρου που ο ανεπιθύμητος, αλλά βέβαιος, αναγνώστης των υπηρεσιών λογοκρισίας να δυσκολεύεται να διαγνώσει.²⁹ Τελικώς, μόνο δύο από τις μονογραφίες του «περάσανε» με επιτυχία την δοκιμασία και εκδόθηκαν στην *Φιλολογική Καθημερινή*, το 1939, ο «*Σκουφάς*» και ο «*Παπαφλέσσας*». Στην διάρκεια της Κατοχής ο Λαμπρινός επιχείρησε να εκδώσει τις μονογραφίες του σε έναν τόμο. Ύστερα από διάφορες περιπέτειες με την λογοκρισία τόσο των ελληνικών όσο και των ιταλικών αρχών, τελικά το κατάφερε το 1942. Δεδομένων των τότε συνθηκών, το βιβλίο του γνώρισε μεγάλη επιτυχία και οι δύο πρώτες εκδόσεις του (2000 και 3000 αντίτυπα) εξαντλήθηκαν σε σύντομο χρονικό διάστημα. Το 1945 κυκλοφόρησε η τρίτη έκδοση στην οποία ο Λαμπρινός, προεξοφλώντας ίσως θετικότερες πολιτικές εξελίξεις, αισθάνθηκε την ελευθερία να προσθέσει τα αποσπάσματα που είχε υποχρεωθεί να παραλείψει στις πρώτες εκδόσεις³⁰. Στην τρίτη, αναθεωρημένη, έκδοση του βιβλίου του, ο Λαμπρινός θα προσθέσει τις μονογραφίες των Τσακάλωφ, Πάνου και Περραιβού, ενώ θα αντικαταστήσει αυτήν του Σκουφά με μια νέα, πιο εκτεταμένη και αναλυτική. Οι «*Μορφές του Εικοσιένα*» έτυχαν συνολικά πέντε επανεκδόσεων με την τελευταία, από όπου και οι εδώ παραπομπές, να αποτελεί ανατύπωση της αλογόκριτης έκδοσης του 1945, περιλαμβάνοντας τις ξυλογραφίες του Α. Τάσσου που κοσμούσαν και την τότε έκδοση.

Σημειώθηκε ήδη πως η επιλογή των βιογραφούμενων προσώπων της Ελληνικής Επανάστασης υπηρετούσαν το σχέδιο του Λαμπρινού για την ανάδειξη της «λαϊκής παράταξης του 21». Για τον συγγραφέα, τα κύρια κοινά χαρακτηριστικά των «Μορφών» του ήταν δύο, συνδεόμενα ευθέως μεταξύ τους: (1) η κοινωνική-πολιτική (οιονεί ταξική) προέλευση τους και τοποθέτηση, εν ολίγοις η συμμετοχή τους στην «λαϊκή παράταξη», και (2) η εξ αυτής οφειλόμενη αποσιώπηση, συσχότιση και υποβάθμιση που η κατεστημένη και ακαδημαϊκή νεοελληνική ιστοριογραφία είχε επιφυλάξει, τόσο στα συγκεκριμένα πρόσωπα

²⁸ Στο ίδιο, σελ. 12

²⁹ «*Η εργασία και πάλι ήταν δύσκολη γιατί έπρεπε να γειτονέφουν οι δύο αντίθετοι πόλοι: να καταλαβαίνει ο αναγνώστης τον σκοπό μου αλλά και να μην καταλαβαίνει η λογοκρισία. Ήταν αληθινή ακροβασία σε τεντωμένο σχοινί.*»

Στο ίδιο, σελ. 12.

³⁰ «*Μέσα στις ελεύθερες συνθήκες της χώρας μας, όσο κι' αν η αντίδραση οργιάζει.... θέλω να παρουσιάσω για άλλη μια φορά την ίδια εργασία μου αλλά με τα κείμενα της αποκαταστημένα.*» (Ο. π., σελ. 13)

όσο και στην δράση τους:

«Τα ονόματα τους δεν θα βρεθούν στους επίσημους καταλόγους των τρανών προσώπων που γέμισαν τις σελίδες του Εικοσιένα και ο ερευνητής που νοιάζεται θα μάθει κάτι για τη ζωή και τη δράση τους από τα ψίχουλα που θα περιμαζέψει στα περιθώρια της ιστορίας.»³¹

Αμφότερα τα κύρια χαρακτηριστικά που, κατά τον Λαμπρινό, συνέχουν τις «Μορφές» αποτελούν μάλλον εκτιμήσεις που προκύπτουν από τις ερμηνευτικές προθέσεις του συγγραφέα τους. Σε σχέση με την κατηγορία της αποσιώπησης για παράδειγμα, η ανάγνωση και μόνο των ονομάτων που περιλαμβάνονται στις «Μορφές» εγείρει τις πρώτες ενστάσεις. (Οι «Μορφές» του Λαμπρινού με την σειρά που εμφανίζονται στα περιεχόμενα του βιβλίου είναι: Ν. Σκουφάς, Ε. Ξάνθος, Π. Αναγνωστόπουλος, Γ. Δικαίος-Παπαφλέσσας, Α. Οικονόμου, Λ. Λογοθέτης, Π. Καρατζάς, Μ. Βασιλείου, Α. Τσακάλωφ, Γ. Πάνου, Χ. Περραιβός). Έτσι, οι ιδρυτές της Φιλικής Εταιρείας ή ο Παπαφλέσσας, για παράδειγμα, υπήρξαν μορφές μάλλον αρχικόντως μελετημένες, ακόμα και προβεβλημένες, από την ελληνική ιστοριογραφία. Άλλοι, όπως ο Παναγιώτης Αναγνωστόπουλος ή ο Λυκούργος Λογοθέτης, έτυχαν τόσης προσοχής όση η δράση τους δικαιολογούσε: είτε σύντομη κατά την οργάνωση της Φιλικής Εταιρείας και την προετοιμασία της επανάστασης στην περίπτωση του πρώτου, είτε εντοπισμένη σε απομακρυσμένα, δευτερεύοντα θέατρα του Αγώνα, στην περίπτωση του δεύτερου. Σε κάθε περίπτωση η μομφή του Λαμπρινού είναι εύλογη, στον βαθμό που κάποιος, όπως ο ίδιος, θα επιθυμούσε να «διαβάσει» την επανάσταση του '21 μέσα από το πρίσμα μιας άλλης ερμηνείας. Τότε, η προβολή ή η αποσιώπηση προσώπων και συμβάντων, θα μετατοπίζονταν σε ένα σχήμα αντίστροφης αναλογίας: τα πρόσωπα και τα γεγονότα που για την μία ιστοριογραφική «σχολή» θα ήταν σημαντικά για την άλλη δεν θα ήταν, όχι γιατί η πραγματολογική βάση άλλαζε, αλλά γιατί η νέα ερμηνεία έθετε άλλες προτεραιότητες.

Μετά δυσκολίας θα μπορούσε να εντοπίσει κανείς στις καταγγελίες του Λαμπρινού περί αποσιώπησης, ενστάσεις για μεθοδολογική ανεπάρκεια των «επίσημων» ιστοριογράφων, ή μομφές για ελλιπή πραγματολογική τεκμηρίωση. Οι ενστάσεις του Λαμπρινού έχουν ιδεολογικό παρά επιστημολογικό χαρακτήρα. Άλλωστε ο ίδιος, στον Πρόλογο της πρώτης έκδοσης, φρόντισε να περιορίσει το εύρος των δικών του επιστημολογικών απαιτήσεων με μια χαρακτηριστική της «λαϊκής» ερμηνευτικής του, «ομολογία», με την οποία έλκει ο

³¹Το απόσπασμα προτάσσεται από τους επιμελητές της έκδοσης στο σημείωμα του οπισθόφυλλου, προφανώς ως συμπύκνωση του εγχειρήματος του συγγραφέα. Γ. Λαμπρινός, ό. π.

Πρόλογος:

«...Δεν είναι κείμενα με πληθώρα από πηγές, υποσημειώσεις, παραπομπές σχόλια. Η ιστοριοδιφική εργασία δεν ήταν ο σκοπός μου εδώ. Πρώτα, γιατί δεν υπάρχουν σοβαρές ή πλούσιες πηγές για τα πρόσωπα που ιστορώ και για τους λόγους που σημείωσα κιάλας. Έπειτα γιατί τα χρονικά ή άλλα ακριβολογήματα δεν προσφέρουν τίποτα θετικό στους συγκεκριμένους σκοπούς μας εδώ και προτιμώ ν' αφήσω τις έγνοιες αυτές στους καθαρούς ιστοριοδίφες.»³²

Ο Λαμπρινός ασφαλώς δεν ήταν επαγγελματίας ιστορικός («ιστοριοδίφης») και το κοινό στο οποίο απευθυνόταν, ο «λαός», προεξοφλούνταν πως δεν ήταν έτσι και αλλιώς διατεθειμένο να διαβάσει μια αυστηρά επιστημονική εργασία. Όμως το κενό, που η απουσία «σοβαρών και πλούσιων πηγών» άφηγε και που ο Λαμπρινός απέδιδε στην, έστω ανεπίγνωστη, «συνομωσία αποσιώπησης», ο συγγραφέας των *Μορφών* ήταν διατεθειμένος, προφανώς, να αναπληρώσει με την ερμηνευτική- ιδεολογική πρόζα του. Εδώ, λανθάνει ένα σχήμα κυκλικό που απλοποιεί τα πράγματα: αν για τις «*Μορφές του 21*» γνωρίζουμε ελάχιστα πράγματα για να μπορούμε να τις προσεγγίσουμε με την αρμόζουσα τεκμηρίωση, είναι γιατί αποσιωπήθηκαν ³ ακριβώς ως προσωπικότητες της «λαϊκής παράταξης του 21» που ήταν. Ξέρουμε όμως ότι επρόκειτο πράγματι για τέτοιες, γιατί η ίδια η αποσιώπηση τους προσφέρει την καλύτερη τεκμηρίωση περί αυτού. Τότε όμως ξέρουμε αρκετά για να μιλήσουμε για αυτές τις προσωπικότητες, σε μια έκταση όχι λιγότερη από την έκταση 270 σελίδων που καταλαμβάνει το έργο του.

Το πρόβλημα προφανώς, και ερχόμαστε στο δεύτερο κύριο χαρακτηριστικό των «*Μορφών*», είναι να αποδώσουμε την έλλειψη πηγών (την αποσιώπηση) στην λαϊκή προέλευση και «κατάταξη» των εν λόγω προσωπικοτήτων. Ακόμα περισσότερο, να δεχτούμε ως δεδομένο τον σχηματισμό μιας «λαϊκής παράταξης» που ως τέτοια πράγματι διέτρεξε τις συνομαδώσεις και την συγκρουσιακή δυναμική των κοινωνικών ομάδων της επαναστατημένης ελληνικής κοινωνίας στην δεκαετία του 1820, κατά τρόπο οριζόντιο και όχι (μόνο) κάθετο³³. Το πρόβλημα, δηλαδή, είναι το κατά πόσο μπορούμε να ανιχνεύσουμε την ύπαρξη ενός διακριτού λαϊκού «επαναστατικού υποκειμένου» που έστω ηττήθηκε, παραμερίστηκε και αποσιωπήθηκε από τους νικητές ενός παράλληλου, λανθάνοντος ή όχι,

³² Γ. Λαμπρινός, *Οι Μορφές*, σελ. 20.

³³ Εδώ, με τον όρο «κάθετος» εννοείται ο σχηματισμός κατά την διάρκεια της επανάστασης ανταγωνιστικών κοινωνικών ομάδων με κριτήριο τον τόπο καταγωγής και την ύπαρξη «διαταξικών» φατριών, καθώς και την ένταξη σε αυτές των αγροτικών, κτηνοτροφικών και ναυτικών πληθυσμών κατά την πελατειακή και πατριαρχική προεπαναστατική οργάνωση της ελληνικής κοινωνίας.

ταξικού πολέμου που διεξαγόταν ταυτόχρονα με την εθνικοαπελευθερωτική επανάσταση του 1821. Εδώ, υπεισέρχεται η «λαϊκή» κοινωνιολογία του Λαμπρινού και τα πορίσματα της. Σε σχέση με το επαναστατικό υποκείμενο, ο Λαμπρινός είχε να παρατηρήσει εισαγωγικά, στον Πρόλογο της πρώτης έκδοσης, τα εξής διαφωτιστικά:

«... όλοι αυτοί, μαζί με πολλούς άλλους άγνωστους ακόμα, οργάνωσαν, ετοίμασαν, διαφέντεψαν κ' έκαμαν το Εικοσιένα και είναι όλοι τους λαϊκοί άνθρωποι, χωρίς να κρατάνε από μπεζαχτάδες ολόγιομους κ' από ψηλές γενιές. Οι πρώτοι Φιλικοί ήσαν εμποροϋπάλληλοι, οι άλλοι απλοί ναυτικοί των νησιών, οι τρίτοι ταπεινοί μικροτεχνίτες της πόλης, οι τέταρτοι ξωμάχοι της γης, δουλευτάδες του κάμπου κ' άλλοι από κάποιο άλλο λαϊκό στρώμα. Ώστε το Εικοσιένα το κάμανε αυτοί οι λαϊκοί άνθρωποι χωρίς όλους μαζί τους Έλληνες:..... Δεν θέλω λοιπόν να πω αυτό.... Το Εικοσιένα, αν κρίνει κανείς από την πορεία και το τέλος του, το κάμαν όλοι μαζί οι Έλληνες, αν κρίνει κανείς από την οργάνωση και την αρχή του το κάμαν οι λαϊκοί του άνθρωποι.»³⁴

Η οργανωτική και η χρονική πρωτοπορία, η ανάληψη πρωτοβουλιών που οδηγούν στην έκρηξη μιας επανάστασης, αποτελούν οπωσδήποτε θεμελιώδη χαρακτηριστικά της επαναστατικής διαδικασίας. Συχνά αρκούν για να οδηγήσουν στην κατάταξη της κατά την επιστημολογική έννοια του «γένους» και σύμφωνα με την πρακτική των ιστορικών των επαναστάσεων: αγροτική, αστική, προλεταριακή, εθνικοαπελευθερωτική, κοινωνική, νεωτερική (η καθαυτό «επανάσταση»), προ-νεωτερική (οριζόμενη συνήθως ως «εξέγερση» ή «πρωτόγονη επανάσταση») κλπ. Τα μεθοδολογικά και θεωρητικά προβλήματα που ανακύπτουν σε τέτοιες προσπάθειες δεν είναι λίγα και ο Λαμπρινός, αν δεν είχε συνείδηση των επιστημονικών δυσκολιών, απέφυγε τουλάχιστον να προσβάλει τον εθνικό χαρακτήρα της επανάστασης, για αυτό και η προσεκτική διατύπωση του. Το '21 ήταν η επανάσταση των Ελλήνων, όλων των Ελλήνων, όμως η τιμή της προετοιμασίας, της οργάνωσης και της έναρξης της ανήκε σε λαϊκούς ανθρώπους, στα λαϊκά στρώματα. Στην μονογραφία του για τον Π. Αναγνωστόπουλο, ο Λαμπρινός συνοψίζει και συνδυάζει την εθνική σύνθεση και την κοινωνική ανάγνωση που επιχειρεί στην ανάλυση του για το '21:

«Οργανισμός πανταξικός η Φιλική, αφού ο σκοπός της ήταν καθαρά εθνικός, έκλεισε μέσα της κάθε κοινωνικό στρώμα του σκλαβωμένου Ελληνισμού απ' τα ανώτερα ως τα χαμηλά. Μα το καθένα έσερνε μαζί του τα δικά του ξεχωριστά συμφέροντα, τις δικές του διαθέσεις και

³⁴ Ο. π., σελ 18.

την δική του ιδεολογία. Δεν έβλεπαν όλοι από την ίδια σκοπιά τον εθνικό αγώνα.»³⁵

Από πραγματολογικής απόψεως, ο Λαμπρινός δεν βρίσκεται εκτός τόπου και χρόνου. Ο βαθμός σημασίας των πρωτοβουλιών των ιδρυτών της Φιλικής Εταιρείας για παράδειγμα, ή του ρόλου του Παπαφλέσσα στην έναρξη της επανάστασης στον Μοριά, είναι δεδομένος. Η σημασία όμως αυτών των βεβαιωμένων γεγονότων παρέμενε, και παραμένει, ανοικτή στις ερμηνευτικές προσεγγίσεις και ανάγκες. Για τον Λαμπρινό, η ανάδειξη του λαϊκού παράγοντα στην Επανάσταση ήταν επιβεβλημένη και από ένα σημείο και μετά, στην διάρκεια της Κατοχής, κατέστη και δραματικά επίκαιρη. Από την άλλη, η αποσιώπηση προσώπων και γεγονότων που το έργο του Λαμπρινού καταγγέλλει, εξυπηρετεί επίσης άλλες ερμηνευτικές ανάγκες. Το εγχείρημα του Λαμπρινού αναδεικνύει εύγλωττα τον οιονεί «διάλογο» που το πλαίσιο της ιστοριογραφικής εργασίας επιτρέπει αλλά και επιβάλλει.

Όπως ήδη σημειώθηκε, οι μέχρι τότε διηγήσεις της ελληνικής επανάστασης εν πολλοίς αφορούσαν κατηγορίες ανθρώπων που σύμφωνα με την σύγχρονη ιστορική-κοινωνιολογική μεθοδολογία συγκροτούσαν τις κοινωνικές ελίτ: Οι προεστοί-γαιοκτήμονες, οι αρματολοί-επαγγελματίες των όπλων, οι καραβοκύρηδες- έμποροι των ναυτικών νησιών, οι αρχιερείς και οι Φαναριώτες-αριστοκράτες της κρατικής-οθωμανικής γραφειοκρατίας, τέλος οι λόγιοι, οι ολιγάριθμοι τότε «ειδικοί» του γραπτού λόγου. Για τα λαϊκά στρώματα, όπως τους ακτήμονες ή μικροϊδιοκτήτες αγρότες, τους κτηνοτρόφους, τους απλούς ναύτες, τους χωρικούς ιερείς και τους τεχνίτες και μικροβιοτέχνες των πόλεων, η παραδοσιακή εθνική ιστοριογραφία επεφύλασσε μάλλον τον ρόλο των πολυπληθών κομπάρσων. Ήταν, προφανώς, ένα από τα άμεσα καθήκοντα των πρώτων μαρξιστών ιστορικών και διανοουμένων που ασχολήθηκαν με το 1821 η ανύψωση του «απλού λαού» στην περίοπτη θέση ενός διακριτού ιστορικού υποκειμένου, με τα δικά του συμφέροντα, τις ιδιαίτερες μέριμνες του και βεβαίως τους δικούς του πρωταγωνιστές. Οι «Μορφές» του Λαμπρινού, άνθρωποι των μέσων ή κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων που όμως, για λίγο ή για πολύ, βγήκαν στο προσκήνιο και διαδραμάτισαν τον δικό τους ιστορικό ρόλο, επιλέχθηκαν από τον βιογράφο τους ακριβώς για να συγκροτήσουν την πρωταγωνιστική ομάδα των αγωνιστών ενός «λαϊκού» 21, ιδιαίτερου και αποσιωπημένου μέσα στο γενικότερο πλαίσιο του απελευθερωτικού αγώνα.

Στα επόμενα υποκεφάλαια επιλέχθηκαν για να παρουσιαστούν τρεις από τις «μορφές» του Λαμπρινού, στις οποίες αποτυπώνονται οι κοινωνικές εκείνες κατηγορίες που, εν αντιθέσει με τους εκπροσώπους όλων των «παραδοσιακών» ελίτ, στις παρυφές της

³⁵ Στο ίδιο, σελ. 73

εμπορικής αστικής και μικροαστικής τάξης, έχουν τύχει της λιγότερης ίσως προσοχής : ένας ναυτικός, αλλά καπετάνιος δεύτερης σειράς, ένας μικρός τεχνίτης της πόλης και ένας ταπεινός αγρότης, εκπρόσωποι, κατά κάποιο τρόπο, σχεδόν όλων των κοινωνιολογικών παραλλαγών του «μικρολαού». Κοινά τους χαρακτηριστικά απετέλεσαν αφενός ο πρωταγωνιστικός τους ρόλος στην έναρξη της επανάστασης και αφετέρου το βίαιο τέλος της ζωής τους, που και για τους τρεις προήλθε από τα χέρια ελλήνων, ως αιματηρή απόδειξη, κατά τον συγγραφέα, του σκληρού ταξικού πολέμου που λάνθανε στο πλαίσιο του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα.

2.2. Αντώνης Οικονόμου

Ο Αντώνης Οικονόμου ήταν ένας Ύδραιος εμποροπλοίαρχος δεύτερης σειράς, ιδιοκτήτης ενός και μοναδικού καραβιού. Όταν το καράβι του ναυάγησε, ο Οικονόμου πήγε στην Κωνσταντινούπολη σε αναζήτηση ευκαιριών, αφού η απώλεια του μόνου ιδιοκτησιακού του στοιχείου τον είχε οδηγήσει στην οικονομική καταστροφή. Στην Πόλη ο Οικονόμου, αντί των ευκαιριών που αναζητούσε, θα έρθει σε επαφή με έναν καινοφανή κόσμο ιδεολογικών ζυμώσεων και επαναστατικών διεργασιών. Όπως το θέτει γλαφυρά και ο Φωτιάδης, ο Οικονόμου:

«Τράβηξε στην Πόλη μήπως πετύχει από κανένα σαράφη χρήματα, να μαστορέψει καινούργιο (καράβι). Μ' αντί κρενιτόρο, όπως τους έλεγαν τότε τους δανειστές, βρέθηκε μπροστά του ο μπουρλοτιέρης των ψυχών, ο Παπαφλέσσας.»³⁶

Ο Οικονόμου θα μνηθεί στην Φιλική Εταιρεία και θα επιστρέψει στην Ύδρα ως απεσταλμένος της συνωμοτικής οργάνωσης. Παράλληλα, θα εργαστεί ως καπετάνιος για λογαριασμό άλλων πλοιοκτητών, γεγονός που κατά τον Λαμπρινό του «...βγήκε σε καλό από άποψη πολιτική, γιατί τον έφερε πιο κοντά στο μεγάλο πλήθος του λαού...»³⁷ Ήταν λοιπόν οι συγκυρίες της επαγγελματικής του ζωής που, κατά κάποιο τρόπο, «ριζοσπαστικοποίησαν» τον μικροκαπετάνιο της Ύδρας. Ήταν η απώλεια του καραβιού του, που αφενός τον οδήγησε αναγκαστικά στις τάξεις των υδραίων συντροφοναυτών, αφετέρου τον υποχρέωσε να εγκαταλείψει τα όποια όνειρα οικονομικής και κοινωνικής ανόδου έτρεφε μέχρι τότε. Και ήταν η ανάγκη για αναζήτηση νέων οικονομικών μέσων που τον οδήγησε στο μεγάλο αστικό κέντρο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, την Πόλη και τον έφερε, σχεδόν μοιραία, σε

³⁶ Δ. Φωτιάδης, *Η Επανάσταση του 21*, Μέλισσα, Αθήνα, 1971, β' τόμος, σελ. 46

³⁷ *Μορφές του Εικοσιένα*, σ. 115

επαφή με τις επαναστατικές ζυμώσεις της περιόδου.³⁸

Διακρίνουμε σε αυτές τις εισαγωγικές παρατηρήσεις για τον Οικονόμου του διανοούμενου αγωνιστή, γόνου καλής οικογενείας, Λαμπρινού, το στερεοτυπικό, περισσότερο ταιριαστό στον εικοστό αιώνα, σχήμα του ριζοσπαστικοποιημένου μικροαστού, του οποίου οι συνθήκες ζωής, σε συνδυασμό με το υποκειμενικό στοιχείο, τον μετατρέπουν σε επαναστάτη, αφοσιωμένο μέχρις θανάτου στην υπόθεση για την οποία στρατεύτηκε. Στην ίδια ερμηνευτική γραμμή, ο Κορδάτος υποστήριξε ότι ο Οικονόμου φαίνεται πως «.. ήταν ο αρχηγός που αναζητούσε ο λαός της Ύδρας.»³⁹ Στο πλαίσιο αυτών των προσεγγίσεων που συμμαρύνεται και ο Λαμπρινός, στην Ύδρα στις παραμονές της επανάστασης, οι μεγάλοι πλοιοκτήτες και ταυτόχρονα πρόκριτοι της νησιώτικης κοινότητας ήσαν οπωσδήποτε διστακτικοί, αν όχι αρνητικοί, στο ενδεχόμενο της συμμετοχής τους στην εξέγερση που φούντωνε στον γειτονικό Μοριά. Ήταν ο Οικονόμου, μαζί με άλλους καπεταναίους δεύτερης σειράς, αυτός που κήρυξε την επανάσταση στο νησί:

«(...) στην Ύδρα οι ετοιμασίες είχαν αποτελειώσει και κι' ο Οικονόμου έβαλε ανοιχτά το ζήτημα της άμεσης αρχής του αγώνα στους προκρίτους. Τίποτα όμως στο αναμεταξύ δεν είχε μεταλλάξει την γνώμη των τελευταίων και προχωρούσαν ως το σημείο να θέλουν να πάρουν και μέτρα για να πνιχτεί κάθε κίνηση..... έστειλαν τους ναύτες που κάθε χρόνο έστελνε υποχρεωτικά η Ύδρα, για να υπηρετούν στον οθωμανικό στόλο.... Ο Οικονόμου έστειλε γοργά ανθρώπους, τους πρόφτασαν στη Μήλο και τους γύρισαν πίσω. Τότε τα πράγματα ακολούθησαν την δική τους πορεία.»⁴⁰

Ο Οικονόμου στη συνέχεια στρατολόγησε 500 «μαρινάρους», υδραίους ναύτες, προκειμένου να μεταβεί στον Μοριά και να συμμετάσχει στην εξέγερση. Οι πρόκριτοι, εν μέρει γιατί ήθελαν να απομακρυνθούν οι πλέον «θερμοκέφαλοι» από το νησί, αναγκάστηκαν να συναινέσουν στην στρατολογία του Οικονόμου και μάλιστα παραχώρησαν πλοία και

³⁸ Ο Λαμπρινός δεν παραλείπει ασφαλώς, μετά τη σκιαγράφηση των αντικειμενικών, δηλαδή οικονομικών-ταξικών, συνθηκών της ζωής του Οικονόμου, να υπερτονίσει και το υποκειμενικό στοιχείο. Κατά τον Λαμπρινό, ο Αντώνιος Οικονόμου: «...ήταν από τις πάστες ανθρώπων που οι φλογερές ιδέες όταν χωνεύουν μέσα τους σε πίστη δεν ακροδιαβαίνουν από πάνω τους ξώπετσα αλλά τους ταράζουν και τους συνεπαίρνουν ολόψυχα. Κι' όταν οι ιδέες ανήκουν σε κείνες που προβάλλουν με τόσο μεγάλο βάθος, όπως οι ιδέες του λυτρωμού, οι πιστοί τους αλλάζουν ως και θεωριά, γίνονται άλλα όντα, φανατικά και αδυσώπητα, που μήτε ο θάνατος δεν μπορεί να τα ξεστρατίσει από την νέα πορεία που χάραξαν στην ζήση τους. Ίσως είναι κραυγή, ίσως είναι ανθρώπινος νόμος βαθύτερος αυτή η μετουσίωση σε φανατική πίστη, για να μπορούν οι άνθρωποι να προβαίνουν σίγουρα και σταθερά όταν σημαίνει ή ώρα στις αναγκαίες αλλαγές στους τρόπους της ζωής τους.» Στο ίδιο, σελ. 115.

³⁹ Η κοινωνική σημασία, σελ. 180

⁴⁰ Μορφές του Εικοσιένα, σ. 116-7.

χρήματα στο μικρό εκστρατευτικό σώμα. Τέλος, στις 31 Μαρτίου, οι προεστοί υπέγραψαν έγγραφο με το οποίο παραχωρούσαν στον Οικονόμου την εξουσία της επαναστατικής κινητοποίησης.

Τόσο για τον Λαμπρινό, όσο και για τους Κορδάτο, Φωτιάδη ή Βουρνά,⁴¹ ο Αντώνιος Οικονόμου ήταν ο κατάλληλος άνθρωπος, λόγω ταξικής θέσης, ιδεολογικής προετοιμασίας και πολιτικής ετοιμότητας, προκειμένου να αναλάβει τον πρωταγωνιστικό ρόλο σε αυτήν την εξέγερση με τον διττό χαρακτήρα, εθνικοαπελευθερωτικό και κοινωνικό. Η κατάσταση εκ των πραγμάτων οδηγούσε επαναστάτες σαν τον Οικονόμου σε έναν διμέτωπο αγώνα, εναντίον της οθωμανικής και της τοπικής εξουσίας. Ο Οικονόμου θα έβγαине ηττημένος από τον αγώνα αυτόν:

«Όπου η επανάσταση στα νησιά δεν διασφαλίστηκε με πράξεις κατακύρωσης της εξουσίας στους φυσικούς κοινωνικούς φορείς του πνεύματος της εξέγερσης, τις λαϊκές μάζες, επήλθε γρήγορη μετατόπιση της στα χέρια των κοτζαμπάσηδων.... Όταν ο Οικονόμου με τις δυνάμεις του βγήκε στο πέλαγος στις 12/24 του Μάη για να δώσει τη μάχη με τον εχθρό, αφήνοντας ανυπεράσπιστη και ακάλυπτη τη λαϊκή εξουσία στην Ύδρα, οι κοτζαμπάσηδες οργάνωσαν αντεπανάσταση με επικεφαλής το Σαχτούρη, και πήραν πάλι στα χέρια τους την ηγεσία στο νησί. Ο Οικονόμου αναγκάστηκε να καταφύγει στο Μοριά και τελικά βρήκε το θάνατο από τις μηχανογραφίες των κοτζαμπάσηδων, που και εκτός εξουσίας τον έβλεπαν σαν ένα διαρκή κίνδυνο.»⁴²

Από το παραπάνω απόσπασμα του Βουρνά, προκύπτει γλαφυρά η εικόνα του διμέτρου αγώνα. Ο Λαμπρινός εκθέτει αναλυτικά τις μηχανογραφίες που οδήγησαν τον Οικονόμου από τον περιορισμό του στο Μοναστήρι του Φενεού στον θάνατο, τον Δεκέμβριο του 1821, τις παλινωδίες του Ύψηλάντη που δεν μπόρεσε να τον σώσει («Άπραγος από τέτοιες δουλειές -το λάθος μένει ολότελα στο παθητικό του- δεν κατάλαβε πως υπόγραψε τον θάνατο του»)⁴³, την καθυστερημένη παρέμβαση του Κολοκοτρώνη (« Ο

⁴¹ Η ατμόσφαιρα στο νησί ήταν εκρηκτική, γιατί σύμφωνα με τον Τάσο Βουρνά:

«Πρέπει να παρατηρηθεί, ότι στα νησιά ο ταξικός αγώνας πήρε, με την έκρηξη της Επανάστασης, εντονότατο χρώμα και σε πολλές περιπτώσεις (Ύδρα, Άνδρος, Σάμος) έλαβε χαρακτήρα κοινωνικής επανάστασης που κατάργησε τα φεουδαρχικά προνόμια των αρχόντων. Και είναι ευεξήγητο το γεγονός γιατί στα νησιά με την πρόοδο της ναυτιλίας είχε πραγματοποιηθεί μια πρώτη καπιταλιστική συσσώρευση, που είχε διαφοροποιήσει ταξικά το κοινωνικό έδαφος, πολύ περισσότερο από ότι στις καθυστερημένες αγροτικές περιφέρειες της χέρσας Ελλάδας.»

Τ. Βουρνάς, *Σύντομη ιστορία της ελληνικής επανάστασης*, Εκδ. Τ. Δρακόπουλου, Αθήνα (χωρίς χρονολογία), σελ. 89.

⁴² Ο. π. , σελ. 90

⁴³ Γ. Λαμπρινός , σ. 124

Κολοικοτρώνης -ήταν ακόμα στην καλή του εποχή-(...)Έστειλε μοναχός του 200 ανθρώπους του με τον Τσόκρη για να τον συνοδέψει με ασφάλεια στο Άργος. Αλλά ήταν αργά.»⁴⁴ και τον καθοριστικό ρόλο του Α. Λόντου στην δολοφονία του.

Στον επίλογο του στην μονογραφία για τον Οικονόμου, ο Λαμπρινός συνοψίζει με σαφήνεια το σχήμα του λαϊκού 21, του «προδομένου 21» όπως θα το αποκαλούσε λίγα χρόνια αργότερα ο Γ. Βαλέτας, όπως θα δούμε αναλυτικότερα στο επόμενο κεφάλαιο. Μέσα από τις γραμμές του Λαμπρινού αναδύεται μια κρυφή κοινωνική επανάσταση μέσα στην εθνικοαπελευθερωτική επανάσταση, μια «άλλη» ιστορία σχηματισμένη από μικρές ιστορίες, αποσιωπημένες από την επίσημη ιστοριογραφία:

«Αυτός ήταν ο θάνατος του Οικονόμου. Έπεσε από τα βόλια Ελλήνων την ώρα που ή φωνή του αγωνιζόμενου έθνους τον καλούσε να πάρει την θέση του στη μάχη. Δεν έπεσε στην μάχη με τον εθνικό εχθρό, μα στάθηκε το μεγάλο θύμα του εσωτερικού πολέμου. Ο χαμός του δίνει το μέτρο του εσωτερικού βάθους στην υπόθεση του 21. Η ειδυλλιακή μορφή των επικών μαχών με τους Τούρκους παραμερίζεται μπρος στην πάλη ζωής και θανάτου που άναψε στο εσωτερικό... Έκανε λάθη. Δεν έπρεπε να πέσει από την εξουσία.... Η πολιτική του πείρα δεν είχε ωριμάσει ακόμη, το μυαλό του δεν είχε πήξει στις πολιτικές μανούβρες.... Ο ιστορικός Φιλήμων λέει πως κανένα πρόσωπο του 21 από τα πιο διάσημα δεν ντύθηκε τόση εξουσία όση ο Οικονόμου με το κίνημα του και τίποτε δεν θα τον εμπόδιζε, αν ήθελε, να απλώσει την αρχή του σε όλη την Ελλάδα. Δεν είναι υπερβολή.... αρκεί να στήριζε την δράση του στη συνεργασία και με τους άλλους αγωνιστές της σειράς του. Αν υπήρχε τέτοια συνοχή, η πορεία της επανάστασης μπορούσε να είναι διαφορετική.»⁴⁵

Ειτός από αποσιωπημένο και «προδομένο», το «λαϊκό 21» είναι μια ιστορία χαμένων ευκαιριών. Κατά τον Λαμπρινό, αλλά και άλλους συγγραφείς της αριστεράς, κατά την Επανάσταση του 1821 δεν έλειψαν τα κατάλληλα πρόσωπα και οι πρόσφορες περιστάσεις που θα μπορούσαν να οδηγήσουν τα ιστορικά γεγονότα σε άλλες ατραπούς. Οι τροπές της τύχης και ενίοτε οι λανθασμένες επιλογές των πρωταγωνιστών της λαϊκής παρατάξης, επιλογές που συχνά αποδίδονται στην έλλειψη πολιτικής ωριμότητας του «υποκειμενικού παράγοντα», στάθηκαν οι αιτίες για την ιστορική αποτυχία της «άλλης» επανάστασης.

⁴⁴ Ο. π. σ. 124

⁴⁵ Ο. π. , σελ. 125

2.3. Παναγιώτης Καρατζάς

Ο Παναγιώτης Καρατζάς, ο τσαγκάρης από την Πάτρα, παρουσιάζεται ως ένας τυπικός μικρό-τεχνίτης των οθωμανικών πόλεων της περιόδου. Το γεγονός ότι η Πάτρα αποτελούσε μια μεγάλη εμπορική πύλη προς τα Επτάνησα και την Ευρώπη,⁴⁶ εξηγεί ίσως το γιατί οι κάτοικοι της εμφανίζονται στην έναρξη της επανάστασης να επιδεικνύουν αυξημένη επαναστατική δραστηριότητα, σε σχέση πάντα με άλλα αστικά κέντρα της περιόδου. Ο ίδιος ο Καρατζάς εμφανίζεται πάντως έτοιμος να αναλάβει στρατιωτική δράση, καθώς προεπαναστατικά είχε βρεθεί στην Ζάκυνθο, όπου είχε υπηρετήσει –φτάνοντας μάλιστα στον βαθμό του ανθυπολοχαγού- στα ελληνικά ελαφρά τάγματα που ο βρετανικός στρατός είχε συγκροτήσει την περίοδο των Ναπολεόντειων Πολέμων. Επομένως, ο Καρατζάς δεν ήταν ένας «απλός» τσαγκάρης αλλά και ένας επαγγελματίας των όπλων, με κοινωνική καταγωγή και δράση βέβαια διαφορετική από την συνήθη των κλεφτών και των αρματολών, ειδικά αυτών της Ρούμελης. Για τα προεπαναστατικά χρόνια στην Πάτρα, ο Λαμπρινός ζωγραφίζει με έντονα χρώματα την καθημερινή βιοπάλη του Καρατζά, επιμένοντας να τον παρουσιάζει ως έναν απλό τσαγκάρη, δηλαδή ως ένα «παιδί του λαού», ο οποίος και μετέχει σε ένα διαρκή, ακήρυχτο πλην σφοδρό, ταξικό πόλεμο:

«...φτωχοπαίδι, δούλευε τσαγκαρόπουλο σε κάποιο σε κάποιο πατρινό μικρομάγαζο. Ήξερε τη φτώχεια και τη σκληρή ραγιάδικη δουλειά από τα μικράτα του, έζησε τους πόνους των αδερφιών του, ζυμώθηκε με τα δάκρυα του..... μαζί του, όλος ο κοσμάκης που δεν ήτανε αγάδες ή κοτζαμπάσηδες..... ξεσήκωναν κάθε τόσο και νέους τσακωμούς και η αγορά της Πάτρας αναστατώνταν από τις φωνές, τα κνηνητά, τις ντουφεκιές.»⁴⁷

Κατά την έναρξη της επανάστασης και πριν την ημέρα του «θρύλου», την 25^η Μαρτίου, κατά τον Λαμπρινό οι πατρινοί είχαν υποχρεώσει τους τούρκους της πόλης σε εγκλεισμό στο φρούριο της, αρκετές μέρες πριν εμφανιστούν στην περιοχή οι αχαιοί κοτζαμπάσηδες με τα αυτοσχέδια στρατιωτικά σώματα των κάπων και οπλισμένων χωρικών τους:

«Τρεις μέρες και τρεις νύχτες στη σειρά ο πατρινός λαός με τον Καρατζά και τους άλλους

⁴⁶ « Η Πάτρα ήταν η πιο πλούσια πολιτεία του Μοριά, όπως απ' αυτή γινόταν μεγάλο μέρος του εμπορίου της σταφίδας.... Ανάμεσα στους ραγιάδες ξεχώριζε μια από τις πιο αδρές φυσιογνωμίες του λαού, που όταν σημάνουν οι κρίσιμες ώρες φανερώνουν τις ηγετικές ικανότητες τους: ο μεσόκοπος τσαγκάρης, ο Παναγιώτης Καρατζάς.» Φωτιάδης, ό. π. σελ. 31

⁴⁷ Λαμπρινός, ό. π., σελ. 165-6

αρχηγούς του πανηγύριζε ξέφρενος τη μεγάλη νίκη του... Έστειλαν κώλας μαντατοφόρους ψηλά στις αετοράχες των Καλαβρύτων να ειδοποιήσουν τους χαμένους κοτζαμπάσηδες. Και στις 24 του Μάρτη μπήκαν στην Πάτρα, μαζί με ένα πλήθος οπλοφόρων, ο Ζαΐμης, ο Λόντος, ο Χαρολάμπης, ο Γερμανός κι άλλοι, καμαρωτοί πάνω στα ωραία τους άτια.»⁴⁸

Η γλαφυρή εικόνα που διαγράφουν οι παραπάνω γραμμές είναι πολιτικά αλλά και κοινωνιολογικά εύγλωττη. Οι εκπρόσωποι της παλαιάς, «φεουδαρχικής» τάξης, «καμαρωτοί» με όλα τα αναγνωρισμένα σύμβολα κύρους, τους πολυάριθμους οπλοφόρους ακολούθους και τα ωραία άτια, αλλά αργοπορημένοι, δηλαδή διστακτικοί και καιροσκόποι όπως αφήνεται να εννοηθεί, καταφτάνουν έτοιμοι να δρέψουν τους καρπούς των αγώνων των λαϊκών αστικών στρωμάτων της Πάτρας. Το σχήμα των παραπάνω γραμμών υπηρετείται σε όλο το μήκος των σελίδων που ο Λαμπρινός αφιερώνει στον Καρατζά. Η αντίθεση μεταξύ της πλέον «εκσυγχρονισμένης», μετά ίσως από τους εμποροναύτες των νησιών, κοινωνικής ομάδας του ελληνικού λαού, των μικροβιοτεχνών των πόλεων και μαζί τους μιας προδρομικής εργατικής, κατά κάποιο τρόπο, τάξης, και των κοτζαμπάσηδων βρίσκει στην σύγκρουση Καρατζά και Αχαιών προορίτων την κορύφωση της. Ο Λαμπρινός προικίζει την αντίθεση αυτή με έντονα χρώματα ηθικής καταξίωσης και απαξίωσης, όπου ο πατριωτισμός, οι πολιτικές αρετές και η στρατιωτική ανδρεία απαντιούνται στο ένα από τα κοινωνικά στρατόπεδα, καθώς στο άλλο περισσεύουν η διχόνοια, η δειλία και η απρονοησία. Σε κάθε περίπτωση, οι κοτζαμπάσηδες, αυτοδιοριζόμενοι, θα συστήσουν το Αχαιϊκό Διευθυντήριο αγνοώντας τον Καρατζά και τους λοιπούς λαϊκούς αγωνιστές της περιοχής. Όμως, στην πρώτη αντεπίθεση οθωμανικών δυνάμεων από τα Γιάννενα, «..οι τρανοί κοτζαμπάσηδες έγιναν πάλι καπνός»⁴⁹ και ο Καρατζάς θα μείνει πάλι μόνος να υπερασπιστεί την πόλη του.

Στην πολιορκία της Πάτρας, η οποία ως γνωστόν δεν τελεσφόρησε μέχρι και το τέλος του πολέμου, επαναλαμβάνεται το σικηνικό του διμέτρω αγώνα που είδαμε να σκιαγραφεί ο Λαμπρινός στην περίπτωση του Οικονόμου. Σε ένα πεδίο μάχης όπου συνυπήρξαν επί μακρόν εκπρόσωποι όλων των διακριτών κοινωνικών ομάδων της ελληνικής κοινωνίας της Πελοποννήσου, ήταν λογικό κατά τον Λαμπρινό να εμφανίζονται έντονες οι αντιθέσεις:

«Αυτός ο πόλεμος,.... ήτανε φυσικό να ανεβάσει στον αφρό και να δοξάσει ανθρώπους που κατάχτησαν τη θέση του πολέμαρχου με το ξυπνό μυαλό και την αντριωσύνη τους. Και οι

⁴⁸ Ο. π. σελ. 168

⁴⁹ Μορφές, σελ. 170

κοτζαμπάσηδες δεν είδαν με καθόλου καλό μάτι αυτό το μεγάλωμα της δύναμης και της επιρροής των ανθρώπων των όπλων. Άρχισε τότε ένας λυσσασμένος αγώνας των πρώτων, άλλοτε κρυφός κι' άλλοτε φανερός, για να ξεπατώσουν τους δεύτερους. Οι Καλαβρυτινοί αρχόντοι τάβαλαν με τους Πετμεζαίους, οι Πατρινοί με τον Καρατζά, τους Κουμανιωταίους και τους άλλους.... Σε αυτούς τους τσακωμούς απάνω και τις ταραχές, ένας Κουμανιώτης μια μέρα, στις 4 Αυγούστου, άγνωστο για ποιο λόγο κι ακόμη αν ήταν βαλτός ή όχι, σκότωσε μπαμπέσιμα τον Καρατζά.»⁵⁰

Στο παραπάνω απόσπασμα πάντως, ο Λαμπρινός εντοπίζει την βασική αντίθεση στο στρατόπεδο της Πάτρας μάλλον ανάμεσα στους κοτζαμπάσηδες και τους ανθρώπους των όπλων αντί της λαϊκής μάζας των μαστόρων και των μαγαζατόρων της πόλης. Αυτή η αντίθεση είναι ασφαλώς γνωστή και διατρέχει όλη την ελληνική επανάσταση. Άλλωστε, και όσον αφορά ειδικά τα γεγονότα της Πάτρας, η σύγκρουση των «καλαμαράδων» και των «μαχαιράδων» κορυφώθηκε με την έλευση του Κολοκοτρώνη στην περιοχή προκειμένου να αναλάβει την αρχηγία της πολιορκίας. Η άφιξη του Κολοκοτρώνη οδήγησε στην σφοδρή σύγκρουση με τους κοτζαμπάσηδες, την διάλυση του ελληνικού στρατοπέδου και ουσιαστικά στην αποτυχία της πολιορκίας, αποτυχία που δεν κατέστη δυνατό να αρθεί μέχρι και το τέλος της επανάστασης.⁵¹ Ο Λαμπρινός τελικά τοποθετεί τον Καρατζά- στην σύγκρουση του με τους αχαιούς προεστούς- στην τάξη των στρατιωτικών, γεγονός που συνάδει άλλωστε με την προηγούμενη στρατιωτική σταδιοδρομία του στην Ζάκυνθο.⁵²

⁵⁰ Ο. π. σελ. 171

⁵¹ Στα σχετικά με την πολιορκία της Πάτρας και τις «θέσεις μάχης» στο εσωτερικό μέτωπο της επανάστασης που βαθμιαία καταλαμβάνουν διάφορα πρόσωπα της εποχής σε σχέση με τις ραγδαίες εξελίξεις του πολέμου, ο Διονύσης Τζάκης περιγράφει ένα πολύπλοκο πολιτικό σκηνικό, από το οποίο πάντως απουσιάζει ο Καρατζάς. Παρεκτός και αν προσάψουμε συμμετοχή στην «συννομισία αποσιώπησης» και στους σύγχρονους έλληνες ιστορικούς, θα πρέπει αντιθέτως να αποδώσουμε την σπουδή του Λαμπρινού να βιογραφήσει τον Καρατζά σε κριτήρια που δεν συνάδουν τόσο με την σημασία της δράσης του, όσο με τις ιδεολογικές ανάγκες του ίδιου του Λαμπρινού:

«Την ευθύνη για την πολιορκία του φρουρίου της Πάτρας είχαν οι προύχοντες της περιοχής, άνθρωποι όπως ο Παλαιών Πατρών Γερμανός, ο Αθανάσιος Κανακάρης και οι «Αντρέηδες» (Ζαΐμης, Λόντος)... .. στις αρχές Φεβρουαρίου 1822, ο οθωμανικός στόλος αποβίβασε στην Πάτρα μερικές χιλιάδες ενόπλους... Έτσι, η επιθυμία του Κολοκοτρώνη να οριστεί επικεφαλής της πολιορκίας, παρά το γεγονός ότι είχε συναντήσει αρκετές φορές έως τότε την αντίδραση των ισχυρών τοπικών πολιτικών παραγόντων, έβρισκε τώρα ολοένα και περισσότερους υποστηρικτές εξαιτίας της κρισιμότητας της κατάστασης... Την ίδια εποχή, ένας μεγαλύτερος κίνδυνος έκανε την εμφάνιση του: ο Μαχμούτ πασάς της Λάρισας (Δράμαλης),... Φαίνεται ότι την κατάσταση αυτή επιχειρήσαν να εκμεταλλευθούν οι πολιτικοί αντίπαλοι του Κολοκοτρώνη για να τον απομακρύνουν από την Πάτρα... Η άρνηση του Κολοκοτρώνη να υπακούσει στις εντολές της πρώτης ελληνικής διοίκησης αποτελεί ένδειξη ισχύος που είχε αρχίσει να αποκτά, της επιρροής που ασκούσε σε οπλαρχηγούς και ενόπλους, ιδίως μετά την επιτυχημένη συγκρότηση πολιορκίας στην Τριπολιτσά και την άλωση της πόλης.»

Δ. Τζάκης, Τα Πολεμικά Γεγονότα. Οι εξελίξεις στα μέτωπα του Πολέμου (1822-1824), στο συλλογικό: Η ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000, Αθήνα 2003, Τόμος 3, σελ. 79.

⁵² Ο Λαμπρινός γενικά, θεωρεί ότι οι οπλαρχηγοί (Κολοκοτρώνης κλπ) εκφράζουν και πηγάζουν

Επιπλέον η δολοφονία του από τους Κουμανιωταίους για αιτία που ο Λαμπρινός δεν αναφέρει,⁵³ δεν ξεκαθαρίζει τα πράγματα και θολώνει κάπως την καθαρότητα του ερμηνευτικού σχήματος που ο Λαμπρινός θέλησε να χτίσει με την μονογραφία που αφιέρωσε στον «τσαγκάρη» Παναγιώτη Καρατζά.

Τυπικός εκπρόσωπος μιας επαναστατικής εποχής, ο Καρατζάς είδε με την εξέγερση να του ανοίγονται νέοι δρόμοι δράσης που, μοιραία, τον οδήγησαν σε συγκρουσιακές τροχιές. Η λαϊκή του καταγωγή προσφέρεται για ερμηνευτικές και ιδεολογικές επενδύσεις και η αδιαμφισβήτητη αγωνιστικότητα του αποτελεί από μόνη της σαφές νεωτερικό στοιχείο συμπεριφοράς, ενταγμένο ήδη από τις πρώτες μέρες της επανάστασης στο καινοφανές πνεύμα των ημερών. Σε ένα απόσπασμα που παραθέτει ο Λαμπρινός, ο Φιλήμων συνοψίζει λακωνικά την πολυσύνθετη προσωπικότητα και ζωή του Καρατζά:

«...ο Καρατζάς, βλαστός της μεγάλης οικογενείας του λαού, αφανής πριν σανδαλοποιός εν τη αγορά των Πατρών, υπάρξας δε εν τη στρατιωτική υπηρεσία των Άγγλων κατά την Επτάνησον, ανεδείχθη αρξαμένου του αγώνος περιφανής δι ενθουσιασμόν πολίτης και το πρώτιστον κατά των Τούρκων της Αχαΐας φόβητρον δι ανδρείαν.... Τοιούτος δε ων υπισχνείτο τη αγωνιζομένη Πατρίδι μεγαλειτέρας υπηρεσίας ειμή κακούργος χειρ απεστέρει αυτόν της ζωής.»⁵⁴

Όπως και στην περίπτωση του Οικονόμου, ο Λαμπρινός δεν μπορεί παρά να σημειώσει την κοινωνική κινητικότητα που χαρακτήριζε τις προεπαναστατικές ελληνικές κοινότητες. Μικροί πλοιοκτήτες την μία στιγμή, χρεοκοπημένοι καπετάνιοι στην υπηρεσία άλλων ιδιοκτητών την άλλη, ανθυπολοχαγοί των ελληνικών ταγμάτων του βρετανικού στρατού που καταλήγουν τσαγκάρηδες, οι «Μορφές» του Λαμπρινού μοιάζουν να είναι

απόν τον λαό. Τα ένοπλα χρώματα της ελληνικής επανάστασης είναι ο ένοπλος βραχίονας του λαού. Για αυτό ο τσαγκάρης μπορεί να γίνει στρατιωτικός, καθώς εκτυλίσσεται, τρόπο τινά, η ταξική πάλη και οι συνθήκες καλούν τον εκάστοτε τσαγκάρη να λάβει τα όπλα και μετέλθει των στρατιωτικών μεθόδων του επαναστατικού αγώνα.

⁵³ Γνωρίζουμε ωστόσο ότι οι σπλαρχηγοί της περιοχής, οι Κουμανιωταί, είχαν από τις πρώτες ημέρες της επανάστασης ανταγωνισμό με τον Καρατζά για τον έλεγχο των όπλων της πόλης, ενώ τον κατηγορήσαν για τον θάνατο του αδελφού τους αυτές τις πρώτες μέρες, γεγονότα πάντως που δεν αξιοποιούνται ερμηνευτικά από τον Λαμπρινό. Για τέτοιους τοπικούς ανταγωνισμούς που δύσκολα θα μπορούσαν να αναχθούν σε συγκρούσεις συγκροτημένων πολιτικών παρατάξεων, ο Δ. Τζάκης σημειώνει:

«Παραδοσιακοί» ανταγωνισμοί ανάμεσα σε περιοχές, αντιπαλότητες μεταξύ των αρχηγών και προσωπικές φιλοδοξίες, που προμοδοτούνταν από τις δυναμικές κάθετης κινητικότητας τις οποίες δημιουργούν οι επαναστατικές περίοδοι, δυσχέραιναν ακόμα περισσότερο τον κεντρικό έλεγχο των ποικίλων ενόπλων σωμάτων της ελληνικής πλευράς και συνέτειναν στον κατακερματισμό των επαναστατικών δυνάμεων.»

Δ. Τζάκης, *Τα πολεμικά γεγονότα, ό. π.*, Τόμος 3, σελ. 75

⁵⁴ *Μορφές, ό. π.* σελ. 173

άνθρωποι νεωτερικής μάλλον υφής και οπωσδήποτε άνθρωποι έτοιμοι να εισέλθουν σε έναν αγώνα, η αβεβαιότητα του οποίου θα ταίριαζε εύκολα με τον πρότερο αγώνα για επιβίωση στον οποίο είχαν συνηθίσει.⁵⁵ Το πρόωρο τέλος και των δύο δεν μας επιτρέπει να ξέρουμε με βεβαιότητα τις πολιτικές διαδρομές που θα ακολουθούσαν, καθώς η επανάσταση του 1821 έπαιρνε τον δρόμο της. Για τον Λαμπρινό, ο βίαιος και γρήγορος θάνατος τους ήταν προφανώς η πρώτη, και δραματικότερη, πράξη αποσιώπησης που η ιστορική μοίρα θα επεφύλασσε στους δύο αγωνιστές.

2.4. Μελέτης Βασιλείου

Η περίπτωση του Μελέτη Βασιλείου είναι άλλη μία από αυτές που δεν προσφέρονται για εύκολα κοινωνιολογικά συμπεράσματα και ταξινομητικές κατηγοριοποιήσεις. Παρόλα αυτά, ο Λαμπρινός τον εντάσσει στο πάνθεον των «Μορφών» του ως τον μόνο εκπρόσωπο της πλέον πολυάριθμης λαϊκής τάξης της περιόδου, της αγροτικής. Στην μονογραφία του για τον Μελέτη Βασιλείου, τον οπλαρχηγό από την Χασιά της Αττικής, ο Λαμπρινός στέκεται λίγο παραπάνω προκειμένου να περιγράψει την κοινωνική διαστρωμάτωση της Αττικής:

«Ο πληθυσμός όλος ήταν χωρισμένος σε τέσσερις τάξεις: τους αρχόντους, τους νοικοκυραίους, τους παζαρίτες και τους ζωτάρηδες.... Η τρίτη ήταν οι μικροτεχνίτες και ο άλλος λαουτζίκος της αθηναϊκής αγοράς και η τέταρτη ο πολύς χωρικός πληθυσμός του κάμπου. Ο χωρισμός ήταν αρκετά αυστηρός κι έφτανε ως τη διαφορά του ντυσίματος.... Η θέση των κοινωνικών τάξεων καθόριζε και την επιθυμία για την εθνική αλλαγή.»⁵⁶

⁵⁵ Η κοινωνική κινητικότητα και η ρευστότητα χαρακτήριζαν τις προεπαναστατικές ελληνικές κοινότητες και κοινωνίες. Το χαρακτηριστικό αυτό συνδέεται τόσο με εσωτερικές (εντός της ευρύτερης οθωμανικής κοινωνίας) όσο και με τις εξωτερικές εξελίξεις (ευρωπαϊκές κατά κύριο λόγο) και κυρίως από το γεγονός ότι ειδικά οι Έλληνες κατελάμβαναν το σημείο, γεωγραφικό και ιστορικό, που ένωνε τους δύο κόσμους σε εποχές που η οθωμανική αυτοκρατορία έτεινε να περιέλθει σε καθεστώς ημιαποικιακού ελέγχου από τις εμπορικές-βιομηχανικές δυνάμεις της Δύσης. Σε σχέση με την εσωτερική οργάνωση της κοινωνίας, ο Γ. Μαργαρίτης παρατηρεί:

«...εδώ (σ.σ.: στον ελληνικό χώρο) οι γεωγραφικές συνθήκες, η περιορισμένη έκταση της καλλιεργήσιμης γης, η εναλλαγή της με τους βοσκότοπους της κτηνοτροφίας, οι παραπληρωματικές δραστηριότητες, καθιστούσαν πιο ευέλικτες τις σχέσεις ανάμεσα στους ισχυρούς και τους αδύναμους. Οι αποστάσεις ήταν εδώ μικρές και η δυνατότητα αλλαγής κοινωνικού ρόλου υπαρκτή, πολύ περισσότερο υλοποιήσιμη απ' ό,τι σε ένα τοπίο στα κεντρικά Βαλκάνια, σε ένα αγρόκτημα της Ρωσίας, της Ουγγαρίας, της Σικελίας, της Ισπανίας ή της Αυστρίας.... ο αγρότης του ελληνικού χώρου.... δεν ήταν μουζίκος. Από την σκοπιά του, η αναζήτηση μιας καλύτερης κατάστασης φαινόταν εφικτή, είτε μέσα από την μετανάστευση είτε μέσα από την διεκδίκηση γης, προστασίας ή δικαιωμάτων (προνομίων), είτε μέσα από την αλλαγή ρόλου. Για τον ίδιο λόγο του φαινόταν εφικτή μια επανάσταση...»

Γ. Μαργαρίτης, *Η Ελληνική Επανάσταση. Οθωμανοί, Έλληνες και Ευρωπαίοι στα 1821*, σελ. 25-26, στο συλλογικό: *Ιστορία των Ελλήνων*, Τόμος 9, *Η Επανάσταση του 1821*, Δομή, Αθήνα.

⁵⁶ *Μορφές*, ό. π. σελ. 178

Σε σχέση με τον Μελέτη Βασιλείου, η ένταξη του στην τέταρτη τάξη των ζωτάρηδων δεν είναι η τυπική περίπτωση: ως κάτοικος των δερβενοχωριών της Αττικής ήταν εντεταλμένος από την οθωμανική εξουσία να φέρει όπλα και να φρουρεί, μαζί με τους συγχωριανούς του, τα στενά περάσματα μεταξύ Στερεάς Ελλάδας και Πελοποννήσου της περιοχής του, τα δερβένια. Αυτή η ένοπλη υπηρεσία, παρουσιάζεται να προπαρασκεύασε τους δερβενοχωρίτες για την μετέπειτα έντονη ένοπλη δράση τους, καθιστώντας τους σημαντικό παράγοντα των εξελίξεων. Κατά τον Λαμπρινό, ο Βασιλείου ήταν ένας από τα πρόσωπα εκείνα που συντέλεσαν καθοριστικά στην ανάληψη του «δερβενλικιού» από τους κατοίκους της Χασιάς:

«Με γοργές του ενέργειες ο Μελέτης κατάφερε και το δερβενλίκι να πάρουν οι ίδιοι οι Χασιώτες στα χέρια τους και να ξεγλυτώσουν κιόλας από την τυραννία του βοεβόντα της Αθήνας και του πασά της Εύβοιας. Έτσι με την αρχηγία του, σχηματίστηκε ένα πρώτο στρατόπεδο οπλοφόρων στην Αττική που έμελλε να χρησιμεύσει τόσο και στην προεπαναστατική περίοδο και στην ίδια την Επανάσταση απάνω. Από τότε κι ύστερα, οι ζωτάρηδες όλου του κάμπου πήραν τέτοια θάρρητα απέναντι στις τουρκικές αρχές, που οι τσακωμοί μαζί του έγιναν το ταχτικό θέαμα στην αττική ύπαιθρο.»⁵⁷

Εκμεταλλευόμενος επιδέξια την σύγκρουση της Υψηλής Πύλης με τον Αλή Πασά, ο Βασιλείου πήρε την άδεια να συστήσει γενικό στρατόπεδο στο Μενίδι Αττικής και την ώρα που οι Αθηναίοι πρόκριτοι, έντρομοι κατά τον Λαμπρινό, έθεταν τους εαυτούς τους υπό περιορισμό ως όμηροι στα χέρια του βοεβόδα της Αθήνας, ο ίδιος ετοιμάζε τον γενικό ξεσηκωμό των χωρικών της αττικής υπαίθρου. Η τόσο διαφορετική είσοδος των μεν από τους δε στα γεγονότα της επανάστασης που ήδη είχε ξεσπάσει, προετοιμάζαν το σκηνικό, άλλο ένα, του διμέτρωπου αγώνα που ο αρβανίτης δερβενοχωρίτης θα καλούνταν να δώσει, σύμφωνα πάντα με τον Λαμπρινό.

Μετά το πρώτο επαναστατικό ξεσπασμα, γύρω από την Ακρόπολη των Αθηνών στήνεται κανονική πολιορκία και, στην ελεύθερη πλέον πόλη, οργανώνεται η επαναστατική διοίκηση. Όπως και στην Πάτρα, το σκηνικό παρουσιάζεται ως κατάλληλο για την σύγκρουση των εκπροσώπων της παλαιάς εξουσίας με τα νέα πρόσωπα, όπως ο Βασιλείου, που οι ιστορικές περιστάσεις έχουν αναδείξει. Προφανώς η αντιπαράθεση των Αθηναίων, μάλιστα των «νοικοκυραίων», με τους χωρικούς της Αττικής αποτελούσε μια λανθάνουσα σταθερά στις σχέσεις των κατοίκων πόλης και υπαίθρου ήδη από την οθωμανική περίοδο.

⁵⁷ Ο. π. σελ. 180

Γνωρίζουμε βέβαια ότι το περίφημο κάστρο της Ακρόπολης απετέλεσε σε όλη την διάρκεια της επανάστασης επίζηλο τρόπαιο, τόσο για την επαναστατική ελληνική διοίκηση και τον οθωμανικό στρατό όσο και για τους τοπικούς, πολιτικούς και στρατιωτικούς παράγοντες της Ανατολικής Στερεάς που, όπως Άρειος Πάγος ή ο Ανδρούτσος, αναζητούσαν ερείσματα για την ενίσχυση της εξουσίας τους στην περιοχή. Ο Βασιλείου ενεπλάκη στις σχετικές αντιπαραθέσεις με τρόπους που ο Λαμπρινός δεν διευκρινίζει⁵⁸.

Σε κάθε περίπτωση ο Μελέτης Βασιλείου σκοτώθηκε το 1826 από «..ένα από τα κοπέλια των προκρίτων..», χωρίς ο Λαμπρινός να παραθέτει περισσότερες λεπτομέρειες, όπως άλλωστε παρέλειψε να κάνει και στην περίπτωση του Καρατζά. Ο θάνατος του από ελληνικά χέρια, σε συνδυασμό με την αγροτική του προέλευση και την έντονη ένοπλη δράση του, επέτρεψαν στον βιογράφο του να τον κατατάξει ανάμεσα στις «μορφές» του 21, αυτές που η λαϊκή τους προέλευση και η ιδιαίτερη κοινωνική τους δράση, έτσι όπως ο Λαμπρινός την παρουσιάζει και την ερμηνεύει, προεξόφλησαν και το βίαιο τέλος τους και την κατοπινή αποσιώπηση που η επίσημη ιστοριογραφία τους επεφύλαξε. Αναφερόμενος στον Μελέτη Βασιλείου, ο Δημήτρης Φωτιάδης συνοψίζει την, κατ' αυτόν, κύρια αντίθεση που διέτρεξε σε όλο το μήκος της την Επανάσταση του 21:

*«Από τα κύρια χαρακτηριστικά του Εικοσιένα είναι πως αδιάκοπα δύο διαφορετικοί κόσμοι θ' αντιπαλέφουν από την αρχή ως το τέλος. Ο ένας της παλικαριάς της λεβεντιάς, της θυσίας. Ο άλλος του υπολογισμού, της ανικανότητας, της καταποσίωσης. Το ευτύχημα στάθηκε πως ο πρώτος αγωνιζόταν και το δυστύχημα πως ο δεύτερος κυβερνούσε. Και ο δεύτερος αυτός κόσμος ξεπάστρεψε, το 1826, τον Μελέτη Βασιλείου, τον ελευθερωτή της Αθήνας- όμοια όπως κινήθηκε τον Γέρο του Μοριά και ξέκανε τον Καρατζά, τον Οικονόμου, τον Ανδρούτσο, τον Καραϊσκάκη.»*⁵⁹

⁵⁸ Στην συνοπτική περιγραφή των γεγονότων της περιόδου από τον Δ. Τζάκη, για τις ανάγκες ενός συνολικού έργου για την νεώτερη ελληνική ιστορία, ο Μελέτης Βασιλείου και πάλι απουσιάζει:

«Η κλιμάκωση, λοιπόν, των εσωτερικών πολιτικών διεργασιών και συγκρούσεων οδήγησε στην παρακμή του Άρειου Πάγου, αρκετούς μήνες πριν η Β' Εθνοσυνέλευση καταργήσει συνολικά το καθεστώς των περιφερειακών Διοικήσεων, την άνοιξη του 1823. Η υποβάθμιση του Άρειου Πάγου δεν σήμανε ωστόσο την ενίσχυση των θεσμών της κεντρικής Διοίκησης. Το αντίθετο, η επιρροή του Ανδρούτσου επί των ενόπλων και των κατοίκων της ανατολικής Ρούμελης διευρυνόταν και ζητούσε νομιμοποίηση, έστω και μέσα από παράτυπες διαδικασίες (Συνέλευση Σαλώνων). Αποκτούσε ακόμα τον έλεγχο της Αθήνας, του μοναδικού σημαντικού οχυρού στην Ανατολική Ρούμελη που βρισκόταν στην ελληνική πλευρά.» Δ. Τζάκης, ό. π., σελ. 93.

Θυμίζουμε το «κινκικό» ερμηνευτικό σχήμα του Λαμπρινού: η «αποσιώπηση» προκύπτει από τον εξοβελισμό από την κεντρική πολιτική σκηνή ή/ και το πρόωρο τέλος του εκάστοτε αποσιωπημένου λαϊκού αγωνιστή. Όμως ο εξοβελισμός ή ο θάνατος ερμηνεύονται ακριβώς από την ταξική-κοινωνική θέση του προσώπου. Ας σημειωθεί εδώ πάντως, αντιστικτικά, ότι η περίπτωση του επίσης πρόωρα θανόντος Ανδρούτσου, προσώπου που η αριστερή λαϊκή ιστοριογραφία ενέταξε αβίαστα στο «ένοπλο λαϊκό μέτωπο» της επανάστασης, δεν επιβεβαιώνει το σχήμα της αποσιώπησης.

⁵⁹ Δ. Φωτιάδης, *Η Επανάσταση του 21*, σελ. 77

2.5. Οι «Μορφές του '21» ως «βιβλίο – μαρτυρία»

Η παραπάνω παράγραφος συμπυκνώνει το ερμηνευτικό σχήμα της ιστορίας που ο Λαμπρινός, όπως και άλλοι αριστεροί συγγραφείς της περιόδου κατά τον Β'Π.Π. και μετά θέλησαν να υπηρετήσουν, εμπνεόμενοι από τα γεγονότα της εποχής τους και ειδικότερα από την συμμετοχή τους στην εαμική Αντίσταση και στον Εμφύλιο Πόλεμο. Τα έργα τους δεν διεκδικούν δάφνες υψηλής ιστοριογραφικής πειθαρχίας. Αντιθέτως είναι εργασίες που διακηρυγμένα και προγραμματικά αποσκοπούν στην ειλαΐτευση και στην αδρή σκιαγράφηση των γεγονότων της επανάστασης του 21. Κύριος σκοπός τους είναι η ανάδειξη του λαϊκού χαρακτήρα της επανάστασης και κυρίως η αναζήτηση αναλογιών με την εποχή που ζουν και γράφουν οι ίδιοι οι συγγραφείς. Οι «Μορφές του 21» αποτελούν τυπικό έργο αυτής της κατεύθυνσης και η συνδρομή τους στην διαμόρφωση της αριστερής ιστορικής σκέψης στην Ελλάδα, κυρίως στην σφαίρα της καλούμενης «δημόσιας ιστορίας», δεν ήταν αμελητέα.

Ότι χάνει σε ιστοριογραφική ακρίβεια το έργο του Λαμπρινού, το κερδίζει σε «λαϊκότητα», όπου με τον όρο αυτό υπονοείται ένα συγγραφικό ύφος απλό και μεστό, δοσμένο μέσα από μία «επιτηδευμένα απλή» χρήση της δημοτικής γλώσσας. Ο Λαμπρινός δεν ενδιαφέρεται να ανιχνεύσει λεπτές κοινωνιολογικές ή άλλες αποχρώσεις και αντιφάσεις στα πρόσωπα που βιογραφεί. Αντιθέτως, αυτό που θέλει είναι να χτίσει με αδρές γραμμές ήρωες της λαϊκής φιλολογίας, προσωπικότητες που η καταγωγή και η δράση τους, συχνά το δραματικό τέλος τους, επιτρέπουν την συμπερίληψή τους στο πάνθεον των λαϊκών αγωνιστών, το οποίο αντιπαρατίθεται μετωπικά στο πάνθεον των ηρώων της εθνικής ακαδημαϊκής ιστοριογραφίας. Η εμπειρία από την συμμετοχή στο πολυσυλλεκτικό, «λαϊκό» Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο, προφανώς καθόρισε σε μεγάλο βαθμό και την πρόσληψη του Λαμπρινού για το 1821.

Η σύνδεση του εθνικοαπελευθερωτικού χαρακτήρα με τα κοινωνικά αιτήματα που διακρίνουν το εαμικό κίνημα, ενδεχομένως εντάσσουν το έργο του Λαμπρινού σε αυτό που ονομάζεται «εθνικισμός από τα κάτω», ή λαϊκιστικός εθνικισμός.⁶⁰ Σύμφωνα με τον λαϊκό εθνικιστικό λόγο, η έννοια του λαού, ως αυθεντικού φορέα των εθνικών ιδεωδών, αποτελεί ένα αμάλγαμα που συγκροτούν συλλήβδην οι κατώτερες, καταπιεζόμενες τάξεις, σε αντιπαράθεση με τις κοινωνικές ελίτ, οι οποίες, εκτός από εκμεταλλεύτριες τάξεις αποτελούν και φορείς μειωμένης, αν μη τι άλλο, εθνικής συνείδησης. Το εν λόγω σχήμα απαντάται άλλωστε συχνά σε χώρες της περιφέρειας, όπου η ένταξη στον διεθνή καταμερισμό

⁶⁰ Π. Λέκκας, *Η εθνικιστική ιδεολογία*, Εκδόσεις Κατάρτι, Αθήνα, 2006

εργασίας, υπό όρους συχνότατα ανοικτής ή κεικαλυμμένης αποικιοκρατικής εκμετάλλευσης, συνεπιφέρει την ύπαρξη αστικών τάξεων που εμφανίζονται «απαράδεκτα» εξαρτημένες από διεθνή οικονομικά και πολιτικά κέντρα. Το «Προδομένο 21», του Βαλέτα, όπως και «...ο υπολογισμός, η ανικανότητα, η καπατσοσύνη,...» του Φωτιάδη, οι λαϊκές «μορφές» του Λαμπρινού, χτίζουν ένα αφηγηματικό κόσμο με δύο διακριτά στρατόπεδα και μεταξύ τους μια αντιπαράθεση που ανατροφοδοτείται, από εποχή σε εποχή και από αιώνα σε αιώνα.

Ο λόγος του Λαμπρινού και των άλλων αριστερών διανοομένων της εποχής του - λιγότερο του Κορδάτου ή του Βουρνά π.χ., που θέλησαν να αρθρώσουν έναν αυστηρό, επιστημονικό μαρξιστικό λόγο- έλκει την καταγωγή του όχι τόσο στα μαρξιστικά διαβάσματα και την σχετική κατάρτιση των φορέων του, αλλά στις πολιτικές εμπειρίες της εποχής και σε ένα εθνικιστικό, λαϊκιστικό κλίμα που χαρακτηρίζει ήδη την περίοδο του μεσοπολέμου, ειδικότερα την δεκαετία του '30. Ο Λαμπρινός δεν είχε τις δυνατότητες, ίσως ούτε και ιδιαίτερους λόγους, να εμπεριέχει στο έργο του επιστημονικές ευαισθησίες που γενικά χαρακτηρίζουν την κατοπινή έρευνα για την επανάσταση του '21. Το έργο του, γλαφυρό και ειλαϊευμένο, αν μη τι άλλο επικεντρώθηκε σε πρόσωπα και γεγονότα που πράγματι δεν έτυχαν πάντοτε του ενδιαφέροντος που θα έπρεπε. Η αποτίμηση της δράσης τους προφανώς θα ποικίλει από εποχή σε εποχή και από οπτική σε οπτική.

Στις 12/03/2002, στην Αίθουσα της Ε.Σ.Η.Ε.Α στην Αθήνα, παρουσιάστηκε η 6^η έκδοση του βιβλίου, σε μια εκδήλωση οργανωμένη από τον γιό του συγγραφέα Φώτο Λαμπρινό και με ομιλητές τους ιστορικούς Σ. Ασδραχά, Φ. Ηλιού και Β. Παναγιωτόπουλο.⁶¹ Οι ομιλητές τόνισαν ιδιαίτερος την σημασία του βιβλίου ως σημαντική μαρτυρία για την εποχή της συγγραφής του, επισημαίνοντας την εγκαθιδρυμένη βεβαιότητα για τις αναλογίες μεταξύ των εποχών, του 1821 και του 1941, που για τον Λαμπρινό ήταν προφανείς, επηρεάζοντας την διαμόρφωση του ερμηνευτικού του σχήματος⁶². Για τον Σ.

⁶¹ Τα σχετικά με την παρουσίαση του βιβλίου αντλήθηκαν από:

Ο.Σ., *Ένα βιβλίο- μαρτυρία*, Εφημερίδα Καθημερινή, 13/02/2002 (αλιεύτηκε από την ηλεκτρονική έκδοση της εφημερίδας Καθημερινή).

⁶² Ο κατεξοχήν ίσως αρμόδιος να αποδώσει το ερμηνευτικό σχήμα της εαμικής αριστεράς δεν ήταν άλλος από τον Άρη Βελουχιώτη. Εξετάζοντας τον περίφημο «Λόγο στην Λαμία» του πρωτοκαπετάνιου του ΕΛΑΣ, ο Νίκος Κοταρίδης σημειώνει:

«Η ενεστώσα αντιπαράθεση και η γενεαλογία της»: έτσι θα μπορούσε να τιλοφορήσει κανείς την ομιλία του Άρη Βελουχιώτη στη Λαμία, αντιμετωπίζοντας την ως διήγηση και εξήγηση της αντίστασης, οι οποίες αιτιολογούν και νομιμοποιούν στα μάτια των ανθρώπων την εμπλοκή σε μια διαμάχη που κλιμακώνεται μέχρι τον εμφύλιο πόλεμο. (...) Μεγάλο μέρος του Λόγου της Λαμίας είναι αφιερωμένο στην ιστορία ή, καλύτερα, μεγάλο μέρος της ομιλίας καλύπτεται από αναγωγές των συγκυριακών εξελίξεων και αντιθέσεων της κοινωνίας στο παρελθόν: η αντίσταση στους κατακτητές και η αντιπαράθεση με την «αντίδραση» φέρονται ως δραστηριότητες αποκατάστασης της αρμονίας στην κοινωνική και πολιτική ζωή, η οποία δεν διαταράχθηκε μόνον από την ξένη κατοχή αλλά πολύ νωρίτερα- και όχι μόνο από τους ξένους. Η ελευθερία που κατακτήθηκε το εικοσιένα – γιατί από εκεί αρχίζει ουσιαστικά η διήγηση της ιστορίας,- υποθηκεύτηκε ήδη από τις μέρες που ανακηρύχθηκε η ανεξαρτησία, με τη μορφή της πολιτικής εξουσίας που αναδείχθηκε τότε και κυριάρχησε μέχρι

Ασδραχά, η επανένδοση του βιβλίου απετέλεσε «ορόσημο που ενώ μοιάζει σταθερό, είναι πολύ κινητικό καθώς δηλώνει την πρόσληψη της ιστορίας από την κομμουνιστική αριστερά», σημειώνοντας την «...πολλαπλή σημασία των «Μορφών» ως σημαντικής μαρτυρίας περί τον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα από έναν διανοούμενο του Μεσοπολέμου.» Τα κείμενα δεν έχουν καμία σχέση με την ξύλινη κομματική γλώσσα παρ' ότι «...ο Λαμπρινός ήταν ένας κομμουνιστής που υπηρετούσε την πολιτική διαδρομή του ΚΚΕ..», επισήμανε ο Φίλιππος Ηλιού, «...παρουσιάζοντας τις αντιλήψεις του κόμματος και του ΕΑΜ.» για το πώς δημιουργήθηκε η πρόσφατη επίσημη ελληνική ιστορία, η καθιερωμένη στρεβλή εικόνα της. Συνοψίζοντας, ο ιστορικός Βασίλης Παναγιωτόπουλος παρατήρησε ότι το βιβλίο «...παρουσιάζει μια τεκμηριωμένη επάρκεια, όχι αμελητέα, ώστε να διαβάζεται άνετα και σήμερα...». Και οι τρεις ιστορικοί αναγνώρισαν την οφειλή που χρωστούσαν στο μικρό βιβλίο του Λαμπρινού που, μαζί με άλλα νεανικά διαβάσματα, τους εισήγαγε σε έναν άλλο τρόπο ανάγνωσης της ελληνικής ιστορίας. Τονίζουν έτσι τη μεγάλη σημασία που είχε η διαφορετική θεματοποίηση του '21, και των ηρώων του, που παρουσιάστηκε στο πλαίσιο αυτών των πρώτων αριστερών/μαρξιστικών προσεγγίσεων της ελληνικής επανάστασης.

τις μέρες της κατοχής.»

Ν. Κοταρίδης, Ο αντίπαλος και η αντιπαλότητα στο λόγο του Άρη Βελουχιώτη, στο: *Η προσωπικότητα του Άρη Βελουχιώτη και η Εθνική Αντίσταση. Ένα επιστημονικό συμπόσιο* (συλλογικό, επιμ. Κ. Κουτσούνη), Φιλίστωρ, Αθήνα 1997, σελ. 88-89.

Κεφάλαιο 3

Ο Γιώργος Βαλέτας και «Το προδομένο 21».

Αντρούτσο, στο Μικρό Χωριό
έλαμψε της Γραβιάς το Χάνι,
τον Άρη έχεις στο πλευρό,
στ' άλλο το Μακρυγιάννη
Γ. Βαλέτας

3.1. Ένα βιβλίο για το '21 στις παραμονές του Εμφυλίου Πολέμου.

Ο Γιώργος Βαλέτας, γεννήθηκε το 1907 στη Άργενο της Λέσβου και πέθανε στην Αθήνα το 1989. Σπούδασε στο Πανεπιστήμιο Αθηνών κι εργάστηκε για πολλά χρόνια στη Μέση Εκπαίδευση. Συνεργάστηκε στην εγκυκλοπαίδεια του «Πυρσού», γράφοντας λήμματα για πρόσωπα και πράγματα της νεότερης γραμματείας μας. Το 1938 η μελέτη του για τη ζωή και το έργο του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη βραβεύτηκε από την Ακαδημία Αθηνών. Στην Κατοχή εντάχθηκε στο ΕΑΜ και οργάνωσε το Ε.Α.Μ. λογοτεχνών Καλλιθέας-Παλαιού Φαλήρου, στο οποίο συμμετείχαν, εκτός των άλλων, οι λογοτέχνες Αυγέρης, Αλεξίου, Βάρναλης, Λαμπρινός, Μαυροειδή-Παπαδάκη, Σκίπης, Χατζίνης. Μετά τα Δεκεμβριανά συνελήφθη και εξορίστηκε στο στρατόπεδο «Ελ Ντάμπα» της Αφρικής. Με την επιστροφή του στην Ελλάδα απολύθηκε με το ψήφισμα Θ' του 1946, «περί εξυγίανσεως των Δημοσίων Υπηρεσιών» και παρέμεινε εκτός υπηρεσίας ως το 1952. Μετά τον πόλεμο ασχολήθηκε με τις εκδόσεις παλαιών και αδημοσίευτων κειμένων της ελληνικής φιλολογίας όπως: «Το χρονικό του Γαλαξιδιού» (1944), «Ελληνική Νομαρχία» (1949), «Λόγοι πατριωτικοί του πατριάρχη Σαμουήλ Χαντζερή» (1948), ενώ προχώρησε και στην έκδοση της τρίτομης Ανθολογίας της δημοτικής πεζογραφίας (1947-1949). Κύρια δραστηριότητα του Βαλέτα είναι μια σειρά τόμων με το γενικό τίτλο «Νεοελληνική Βιβλιοθήκη», όπου παρουσιάστηκαν τα «Άπαντα» πολλών Νεοελλήνων συγγραφέων.⁶³

Τον Μάρτιο του 1946 κυκλοφόρησε στην Αθήνα το βιβλίο του Βαλέτα, «Το προδομένο 21».⁶⁴ Το βιβλίο δεν θα περάσει απαρατήρητο και μόλις την Πρωτομαγιά του

⁶³ Στοιχεία για την ζωή και το έργο του Γ. Βαλέτα αντλήθηκαν από τα άρθρα (αλιευμένα στο διαδίκτυο):

Β. Πλάτανος, *Γιώργος Βαλέτας. Πλούσια η κληρονομιά του*, εφ. Ριζοσπάστης, Αθήνα, 15/07/07

Α. Καλαργάλης, *Ο ακαταπρόσητος γραμματολόγος Γιώργος Βαλέτας*, εφ. Αυγή, Αθήνα, 26/04/09

⁶⁴ Γ. Βαλέτας, *Το προδομένο 21, Η πνιγμένη αναγέννηση, η επαναστατική κληρονομιά*, Εκδόσεις Κορδαλλός, Βιβλιοχαρτεμπορική, Αθήνα 1946.

1946, ο Πέτρος Ρούσος θα δημοσιεύσει σχετική βιβλιοκριτική στην «*Κομμουνιστική Επιθεώρηση*»⁶⁵. Ο τίτλος, η περίοδος που εμφανίζεται και ο ιδεολογικός χώρος υποδοχής του βιβλίου, προϊδεάζουν για τον προσανατολισμό μιας ιστοριογραφικής εργασίας που ενώ έχει ως αντικείμενο την Επανάσταση του 1821, συλλαμβάνεται και ειπώνεται στο ιστορικό πλαίσιο μιας άλλης, οιονεί επαναστατικής περιόδου. Ο συγγραφέας αφιερώνει το έργο του «*Στην ηρωική μνήμη των λαϊκών αγωνιστών της Αντίστασης*», ενώ αμέσως μετά την αφιέρωση, ακολουθεί το τετράστιχο το οποίο παρατίθεται και στον τίτλο του παρόντος. Το Μικρό Χωριό του στιχουργήματος δεν είναι άλλο από την τοποθεσία, στην ορεινή Ευρυτανία, όπου ο νέος τότε και ολιγάριθμος ακόμη ΕΛΑΣ εγκαινίασε, το 1942, την ένοπλη δράση του ενάντια στις δυνάμεις της κατοχής, σε συμπλοκή με ιταλική περίπολο. Αυτή η εναρκτήρια πράξη της στρατιωτικής ιστορίας της εαμικής αντίστασης, αποκτά, κατά τον Βαλέτα, χαρακτηριστικά θρύλου και συγκαταλέγεται στην χορεία των ιστορικών γεγονότων που ανήκει και το Χάνι της Γραβιάς. Το ενδιαφέρον στην προκειμένη περίπτωση είναι το γεγονός ότι δίπλα στο Ανδρούτσο και στον Αρχικαπετάνιο του ΕΛΑΣ Άρη Βελουχιώτη, στέκεται και ο Μακρυγιάννης. Καθώς από το τετράστιχο απουσιάζει ανάλογο πολεμικό γεγονός που να συνδέεται με τον τελευταίο, εικάζουμε ότι για τον φιλόλογο Βαλέτα ο Στρατηγός Μακρυγιάννης θα έπρεπε να συμπεριληφθεί στο πάνθεον των λαϊκών ηρώων χάριν των περιφημών Απομνημονευμάτων του, που συνιστούν ένα φιλολογικό ανάλογο με τα ηρωικά πολεμικά κατορθώματα των άλλων δύο.

Στον πρόλογο και με την πρώτη κιόλας φράση, ο Βαλέτας θέτει με σαφήνεια το πλαίσιο και τους στόχους της εργασίας του:

*«Για να φωτίσω ιστορικά μερικά βασικά προβλήματα της Αντίστασης και της πνευματικής δημιουργίας που πάει να ξεπηδήσει απ' τα δυναμογόνα σπλάχνα της, μελέτησα ξανά το Εικοσιένα από την σκοπιά του λαϊκού αναγεννητικού κινήματος.»*⁶⁶

Ως φιλόλογος, κριτικός και ιστορικός λογοτεχνίας, ο Γιώργος Βαλέτας θα προσεγγίσει το θέμα του δίνοντας έμφαση σε αυτό που και ο ίδιος αποκαλεί «πνευματική πλευρά» του 21:

Στην παρούσα εργασία γίνεται χρήση της επανέκδοσης του έργου από τις εκδόσεις Φιλιππότη, Αθήνα 1979

⁶⁵ Π. Ρούσος, *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, τ. 5, Αθήνα 1946

Εκτεταμένα αποσπάσματα του άρθρου παρατίθενται στον επίλογο της έκδοσης του 1979, *Το προδομένο 21*.

⁶⁶ Γ. Βαλέτας, ό. π., σελ. 9

«...Συγκέντρωσα και ταχτοποίησα τα λαϊκά κείμενα και την επαναστατική λογοτεχνία...εξετάζω το λαϊκό πνευματικό Εικοσιένα. Τα ηρωικά λαϊκά κείμενα. Τα δημοτικά τραγούδια. Τον αρματωμένο λόγο στα γράμματα, στους λόγους, στις προκηρύξεις, στ' απομνημονεύματα των αγωνιστών. Τον καταστροφικό ρόλο του λογιωτατισμού στην δημιουργία και απομνημόνευση του Εικοσιένα.»⁶⁷.

Περίπου οι μισές σελίδες του βιβλίου του είναι αφιερωμένες στο «πνευματικό 21». Εξετάζει τα κείμενα που σχετίζονται με την επανάσταση, εφαρμόζοντας ως βασικό κριτήριο για την αξιολόγηση τους την γλώσσα στην οποία εγράφησαν. Η χρήση της δημοτικής γλώσσας αποτελεί για τον Βαλέτα ένα, περίπου αυτονόητο, πιστοποιητικό λαϊκότητας, αν και παραδέχεται με οδύνη ότι πλείστοι λαϊκοί, κατά τ' άλλα, αγωνιστές υπέκυψαν στην πίεση του «λογιωτατισμού» και κατέφυγαν σε μια «μασκαρεμένη» γλώσσα, γεμάτη καθαρευουσιάνικες προσμειξίες.⁶⁸ Από αυτήν την σκοπιά, θα επιφυλάξει μια ιδιαίτερη θέση στον Μακρυγιάννη, τον «εαμίτη του 21», όπως χαρακτηριστικά τον αποκαλεί, μην αφήνοντας καμία αμφιβολία για την έκταση των αναλογιών που ο Βαλέτας διέκρινε ανάμεσα στις δύο ιστορικές περιόδους.

Για τον μαχητικό δημοτιστή Βαλέτα, η φιλολογική σημασία των Απομνημονευμάτων του Μακρυγιάννη δεν θα μπορούσε να περάσει απαρατήρητη. Όμως η φιλολογική διάσταση, δηλαδή η γλωσσική, ο περίφημος «απελέκητος» λόγος του Στρατηγού Μακρυγιάννη, δεν θεωρείται άσχετη (και δεν θα μπορούσε να είναι, σύμφωνα με τα υπό εξέταση ερμηνευτικά σχήματα) με την γενικότερη θέση και τις ιδέες που ο απομνημονευματογράφος φέρεται να εκπροσωπεί. Έτσι ο απομνημονευματογράφος Μακρυγιάννης συνδέεται οργανικά με τον αγωνιστή της επανάστασης και ακόμα τον, πραγματικό ή υποτιθέμενο, πολιτικό εκφραστή μιας δεδομένης κοινωνικής τάξης και ενός συγκεκριμένου αιτήματος για κοινωνική αλλαγή. Και η σύνδεση αυτή δεν οφείλεται μόνο στο περιεχόμενο του κειμένου και στις θέσεις που ο συγγραφέας διατυπώνει ρητά, αλλά και στο «ύφος» του κειμένου, στο είδος της δημώδους, σχεδόν προφορικής, γλώσσας, στην αισθητική, πολιτιστική ιδιορρυθμία που αποπνέει το κείμενο και που καθιστά τον Μακρυγιάννη, σύμφωνα με τις αντιλήψεις που εξετάζονται εδώ, αλλά όχι μόνο, γνήσιο εκφραστή της αυθεντικής λαϊκότητας.

⁶⁷ Στο ίδιο, σελ. 11

⁶⁸ «Γιατί και ο Φωτάκος στη δεύτερη έκδοση "εκλογιωτάτευσε" τ' απομνημονεύματα του και παρουσιάστηκε μ' αξιώσεις ιστορικού και βιογράφου της εποχής του- ένας απλός αγωνιστής που φύλαγε θησαυρό μέσα στην ψυχή του.» Στο ίδιο, σελ. 179.

3.2. Από το 1821 στο 1941. Γενεαλογίες και αναλογίες.

Ο Γ. Βαλέτας δεν αφήνει κανένα περιθώριο για αμφιβολίες σχετικά με την πρόθεση του να συνδέσει και να συνδυάσει σε ένα αφηγηματικό πλαίσιο, δύο διαφορετικές ιστορικές περιόδους: την Επανάσταση του 1821 και την Εθνική (δηλαδή την εαμική) Αντίσταση:

«(..)Η τετράχρονη πάλη του λαού μας στις γραμμές του Εθνικοαπελευθερωτικού Μετώπου, αποτελεί στο σύνολο της ένα Νέο Εικοσιένα.(..) Μιλάμε για το Νέο Εικοσιένα, γιατί μέσα σ' αυτό ζούμε και το Παλιό Εικοσιένα, αφού μια φορά με το νέο Εικοσιένα, ξαναιώνει στην πιο καθάρια λαϊκή μορφή του και το παλιό.»⁶⁹

Το παλιό και το νέο Εικοσιένα δεν αποτελούν παρά τους δύο σταθμούς μιας και της αυτής ιστορικής διαδικασίας: την εθνικοαπελευθερωτική, κοινωνική και λαϊκή επανάσταση. Και οι δύο ιστορικές στιγμές κατά τον συγγραφέα, είναι συνδεδεμένες όχι μόνο γιατί οι συγκυρίες είναι παρόμοιες (η ξενική κατάκτηση) αλλά και γιατί το πρώτο 21, το Παλιό, ως επανάσταση δεν ολοκληρώθηκε ποτέ, έμεινε μισή και μάλιστα προδομένη, όπως δηλώνεται καθαρά και στον τίτλο του βιβλίου:

«Μέσα στην ψυχή του ελληνικού λαού ποτέ δεν έσβησε η φωτιά του Εικοσιένα. Εκατό χρόνια τώρα αγωνίζονται οι Έλληνες να ολοκληρώσουν την ατελείωτη αιματοποτισμένη επανάσταση.(..)Ο αγώνας, και τότε και τώρα, ενάντια στην απολυταρχία, τη σουλτανική βία, το δεσποτισμό, το φασισμό... Ο αγώνας, και τότε και τώρα, από τους Κλέφτες και τους Αντάρτες, από την επαναστατημένη και φευγάτη στα βουνά ένοπλη αγροτιά, που την πολεμούσαν και την πρόδιναν μαζί με τους κατακτητές και οι συνεργάτες τους Έλληνες - προεστοί, μεγαλοκτηματίες, γενίτσαροι και κεφαλαιούχοι.»⁷⁰

Εφόσον λοιπόν το Παλιό 21 έμεινε μισό, η ολοκλήρωση του, η επίτευξη των υποτιθέμενων ως πραγματικών και γνήσιων στόχων του παραμένει ως ιστορική εικρεμότητα. Και καθώς ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος θα σημάνει και αυτήν ακόμα την απώλεια της εθνικής ανεξαρτησίας, τα παλιά, ανολοκλήρωτα αιτήματα της πρώτης επανάστασης θα επανέλθουν στο προσκήνιο με νέα, δραματική ένταση: εθνική ανεξαρτησία και κοινωνική απελευθέρωση, ως δίδυμα, αυθεντικά λαϊκά αιτήματα. Κατά τον Βαλέτα, το ιστορικό υποκείμενο που αποτελεί τον προνομιακό πρωταγωνιστή του έργου του είναι ο «λαός», που

⁶⁹ Στο ίδιο, σελ. 15

⁷⁰ Στο ίδιο, σελ. 18

δεν είναι βεβαίως ο κοινωνικά ομοιογενής και αδιαφοροποίητος λαός της ακαδημαϊκής λαογραφίας. Στις αναλύσεις που προτάσσει στα πρώτα κεφάλαια του βιβλίου, γίνεται πιο συγκεκριμένος προσδιορίζοντας την Ελλάδα του 21 ως μια κατά βάση αγροτική κοινωνία και ταυτίζοντας την έννοια του λαού κυρίως με τους αγροτικούς πληθυσμούς, τους ακτήμονες αγρότες, τους μικροϊδιοκτήτες γης και τους κτηνοτρόφους σε αντιδιαστολή με τους γαιοκτήμονες, τσιφλικάδες κλπ. Στην έννοια του λαού συγκαταλέγει και τους ναυτικούς, το «θαλασσινό προλεταριάτο» όπως χαρακτηριστικά το αποκαλεί, και εν δυνάμει τους μικρο-καπεταναίους –στεριανούς και θαλασσινούς- και τους μικροεμπόρους - μικροβιοτέχνες. Σε σχέση με τον χαρακτήρα της ελληνικής κοινωνίας και της Επανάστασης του 21, ο Βαλέτας υιοθετεί την διαδεδομένη αριστερή αντίληψη της περιόδου που περιγράφει τον αστικό μετασχηματισμό της ελληνικής κοινωνίας ως ανολοκλήρωτο και ελλιπή:

«Στην Ελλάδα κανένα κίνημα δεν έχει καθαρά αστικό χαρακτήρα. Όλα τα κινήματα μας είναι στην ουσία τους αγροτικά, γιατί ο τόπος έμεινε καθυστερημένος βιομηχανικά, εργατικά προλεταριακή δεν δημιουργήθηκε παρά τα τελευταία τριάντα χρόνια, η υποδούλωση στο ξένο κεφάλαιο δημιούργησε κατάσταση μισοαποικιακή και σταμάτησε την εθνική αστικοδημοκρατική αναγέννηση.» (...) Έτσι το επαναστατικό κίνημα στην Ελλάδα έχει καθαρά λαϊκό αγροτικό εθνικοαπελευθερωτικό χαρακτήρα. Είναι αγώνας του λαού ενάντια στην τουρκοική και ντόπια φεουδαρχία.»⁷¹

Στην βιβλιοκριτική του στην Κομμουνιστική Επιθεώρηση που δημοσιεύθηκε τον Μάιο του 46, ο Πέτρος Ρούσος, αφού χαιρετήσει την έκδοση του έργου του Βαλέτα θα επισημάνει χαρακτηριστικά τον «λαϊκισμό» που διαπερνά τις σελίδες του βιβλίου:

«Ένας βαθύτατος «λαϊκισμός» αποτυπώνεται σε όλο το νέο έργο του από την πρώτη μέχρι την τελευταία σελίδα σαν αντίθεση με τον αστικοκοτσαμαπασισμό. Λαϊκή θρησκεία, λαϊκός πατριωτισμός, λαϊκός δημοκρατισμός, λαϊκή πνευματική αναγέννηση- είναι όροι που γεμίζουν το βιβλίο, σαν αντίθεση προς την αστικοδημοκρατική ιδεολογία της εποχής.»⁷²

Η εκ μέρους του Ρούσου απαρίθμηση των «λαϊκών οντοτήτων» που διατρέχουν το έργο του Βαλέτα, σκιαγραφούν το περίγραμμα ενός σχεδίου λαϊκής εθνικής αφήγησης. Αν αφαιρέσουμε το επίθετο λαϊκός από τον κατάλογο, πράγματι δεν απομένουν παρά τα λίγο -

⁷¹ Στο ίδιο, σελ. 23,24

⁷² Π. Ρούσος, Κομμουνιστική Επιθεώρηση, ό. π.

πολύ τυπικά στοιχεία που συγκροτούν την υποδειγματική έννοια του έθνους: θρησκεία, πατριωτισμός, δημοκρατισμός, πνευματική αναγέννηση (η απουσία της γλώσσας μάλλον πρέπει να οφείλεται σε απλή παράλειψη, καθώς το έργο του Βαλέτα είναι γεμάτο από αναφορές στην λαϊκή, δημοτική γλώσσα). Παρακολουθούμε το σχέδιασμα μιας εθνικής αφήγησης που εννοεί να αφήσει ειτός του εθνικού κορμού τις «αντιλαϊκές» κοινωνικές δυνάμεις (ιουσομπασιζμός, αστική τάξη, «..σε αντίθεση..» λέει ο Ρούσος, «..προς την αστικοδημοκρατική ιδεολογία..»). Πρόκειται δηλαδή για το φαινόμενο που περιγράφεται ως λαϊκός εθνικισμός⁷³, για έναν εθνικισμό από κάτω σε αντίθεση προς τον, κατά Π. Άντερσον, «επίσημο εθνικισμό»⁷⁴ του κράτους και των εξουσιαστικών ελίτ.

Ο Ρούσος πάντως, σημειώνει πως η έννοια του λαού δεν αποτελεί αυτονόητο και σαφές εργαλείο ανάλυσης, αφήνοντας στην κριτική του να εννοηθεί πως η χρήση που επιφυλάσσει ο Βαλέτας στον όρο εμφανίζει προβλήματα⁷⁵. Σε κάθε περίπτωση, στην κριτική του Ρούσου θα επανέλθουμε, το λαϊκό κίνημα, όπως περιγράφεται από τον συγγραφέα, ορίζεται βεβαίως και σε σχέση με τους αντιπάλους του, τις κοινωνικές δυνάμεις που αντιστέκονται στην ιστορική ανέλιξη του και διαφιλονικούν την εξουσία και την επίδραση στην πορεία των ιστορικών πραγμάτων. Ο Βαλέτας παραθέτει, συνδέοντας μεταξύ τους, τις ιστορικές μορφές εμφάνισης του, ίδιου πάντοτε διαχρονικά, αντιλαϊκού εχθρού:

«Και τότε και τώρα οι κουίσλικες, οι προδότες, που ξεπουλούσαν για τα ατομικά τους συμφέροντα την πατρίδα και την λευτεριά της πατρίδας. Οι γερμανόφιλοι και οι τουρκολάτρες. Οι απολυταρχικοί λακέδες του Σουλτάνου και του Βασιλιά. Οι εχθροί και οι άσπονδοι διώκτες της Επανάστασης, της Φιλικής Εταιρίας, του ΕΑΜ του ΕΛΑΣ. Και τότε και τώρα οι γενίτσαροι και οι ταγματσοφάτες. Οι Νενέκοι και οι Ράλληδες.» (σ. 19).

Αντιμέτωπο με τέτοιους αντιπάλους, το λαϊκό κίνημα είναι καταδικασμένο να βλέπει τους αγώνες τους να μένουν ημιτελείς. Η αποτυχία της πρώτης επανάστασης, στην κοινωνική της τουλάχιστον διάσταση, κρίνεται σε σχέση με το βαθύτερο περιεχόμενο της το οποίο ορίζεται τελικώς από τα αιτήματα μιας αγροτικής κοινωνίας για την ιδιοποίηση της γης και την κατάλυση των οιονεί φεουδαρχικών σχέσεων, της «μισοδουλοπαροικίας», όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται. Κατά τον Βαλέτα, η αδυναμία του λαϊκού κινήματος να

⁷³ Π. Λέκκας, 2006, ό. π.

⁷⁴ Μπ. Άντερσον, *Φαντασιακές κοινότητες*, Νεφέλη Αθήνα 1997.

⁷⁵ «Είναι γνωστό ότι η χρήση του όρου «λαός» και «λαϊκός» - όρου αρκετά αντιφατικού και εξελισσόμενου – συχνά γίνεται αιτία συγχύσεων. Είναι φανερό ότι ο Βαλέτας έχει υπόψη του τους «ζευγίτες και τους ψαράδες» (Ψύλλας) μαζί με την λαϊκή, δηλαδή την αντιιλογοστατιστική διανοήση της εποχής. Είναι γεγονός ότι σε αυτές κυρίως τις δυνάμεις στηρίχθηκε το ξέσπασμα και η πρόοδος του Μεγάλου σηκωμού.» Π. Ρούσος, ό.π.

επιτύχει το μοίρασμα των αγροτικών γαιών, περιγράφει και το όριο της επιτυχίας για μια επανάσταση που περιγράφεται ως εξέγερση χωρικών με χαρακτηρισρά εθνικοαπελευθερωτικό, κατά αναλογία των αγροτικών εξεγέρσεων του 16^{ου} αιώνα στην Ευρώπη, εξεγέρσεων που τότε έλαβαν χαρακτηρισρά θρησκευτικό.⁷⁶ Αυτή η αποτυχία περιγράφεται ως φεουδαρχική παλινόρθωση, με την επισήμανση ότι την θέση των απόντων τούρκων φεουδαρχών, καταλαμβάνουν μόνοι πλέον οι έλληνες «συνάδελφοι» τους, οι οποίοι εξέρχονται πιο ενδυναμωμένοι από την επανάσταση. Οι έλληνες «φεουδάρχες», δηλαδή οι κοτζαμπάσηδες, καταφέρνουν μάλιστα να προσεταιριστούν και να κυριαρχήσουν επί των αδύναμων αστικών στρωμάτων, ενώ θα έπρεπε ίσως να αναμένεται το αντίθετο:

«Στο Εικοσιένα η φεουδαρχία δεν έπεσε, γιατί δεν έγινε μοίρασμα της γης των τούρκων και χριστιανών τσιφλικάδων. Τα τσιφλίκια τα ίδια δεν καταργήθηκαν. Απεναντίας με την Επανάσταση μεγάλωσαν (...) Διαφωτιστικότατος από αυτή την πλευρά είναι ο στοχασμός του Μαρξ: «...οι ρίζες που η κομματιασμένη ιδιοκτησία άπλωσε μέσα στη γαλλική γη, αφαιρέσανε κάθε τροφή από το φεουδαλισμό. Οι φραγμοί της αποτελέσανε το φυσικό προπύργιο της μπουρζουαζίας, ενάντια στην επιστροφή των παλιών φεουδαρχών.» Τέτοιοι φραγμοί δεν υψώθηκαν στην Ελλάδα του Εικοσιένα. Οι αστοί και καπεταναίοι φεουδαρχοποιήθηκαν, περισσότερο από όσο αστικοποιήθηκαν οι φεουδάρχες κάτω από την οθωμανική δυναστεία.»⁷⁷

Στο σημείο αυτό, οι επιφυλάξεις του Ρούσου διατυπώνονται ευθαρσώς, απηχώντας την σχετική συζήτηση που οι μαρξιστικοί κύκλοι είχαν εγκαινιάσει ήδη από τον μεσοπόλεμο⁷⁸ ' συζήτηση που ενίοτε διεξήχθη με όρους έντονης πολεμικής:

«Απ' όλο το έργο του Βαλέτα... βγαίνει καθαρά ότι προδόθηκε η αστικοδημοκρατική επανάσταση. Εδώ ο συγγραφέας μπερδεύει, καθώς είπαμε, δύο ζητήματα: το χαρακτήρα της επανάστασης με τις κινητήριες δυνάμεις της επανάστασης. Ο χαρακτήρας μιας επανάστασης καθορίζεται από την τάξη που προορίζουν για την εξουσία οι νέες παραγωγικές δυνάμεις και σχέσεις της κοινωνίας. Οι κινητήριες δυνάμεις είναι οι τάξεις που μετέχουν στην κοινωνική αλλαγή... Καμία κοινωνική επανάσταση, ποτέ και πουθενά, δεν είχε «καθαρό» χαρακτήρα είτε αστικό, είτε σοσιαλιστικό. Η ζωή είναι πολυποίκιλη. «Καθαρά» είναι μόνο τα θεωρητικά σχήματα στην μελέτη τους. Έτσι και ο Βαλέτας δημιούργησε το σχήμα: «λαϊκό» Εικοσιένα

⁷⁶ Γ. Βαλέτας, ό. π., σελ. 24

⁷⁷ Στο ίδιο, σελ. 24, 25

⁷⁸ Βλ. σχετικά στο 1^ο κεφάλαιο του παρόντος.

και φεουδαρχικό Αντί- Εικοσιένα...»⁷⁹

Η λαϊκή επανάσταση τέλος, στις δύο ιστορικές φάσεις της (το παλιό και το νέο Εικοσιένα), είχε και έχει να αντιμετωπίσει, εκτός εννοείται του ξένου κατακτητή, όχι μόνο τον εσωτερικό, ταξικό εχθρό, αλλά και την διφορούμενη, αν όχι απροκάλυπτα εχθρική, στάση εξωτερικών δυνάμεων, ακόμα και αν αυτές τυπικώς εμφανίζονται ως προστάτιδες ή σύμμαχες. Τον ρόλο αυτού του άσπονδου φίλου, τον καταλαμβάνει διαχρονικά κυρίως, αν όχι αποκλειστικώς, η Αγγλία. Καθώς το *Προδομένο Εικοσιένα* εκπονείται στον απόηχο του Δεκεμβρίου του 1944 (πρώτη έκδοση τον Μάρτιο του 46), μια τέτοια αντίληψη για τον ρόλο της Άγγλων είναι εύλογη: «Και τότε και τώρα ο κατατρεγμός και η καχύποπτη εχθρική στάση των Εγγλέζων ενάντια στο λαϊκό κίνημα.»⁸⁰

Για τον Βαλέτα, το Παλιό και το Νέο Εικοσιένα δεν αποτελούν δύο, δίδυμες οπωσδήποτε αλλά, ξεκομμένες μέσα στον χρόνο ιστορικές στιγμές. Αντιθέτως οι δύο περίοδοι εκπροσωπούν τις εμβληματικές μεν κορυφώσεις, αλλά όχι τις μόνες στιγμές μιας διαρκούς ιστορικής διαδικασίας, ενός επαναστατικού συνεχούς που μετράει πεντακόσια χρόνια ζωής. Ένα από τα υποκεφάλαια του βιβλίου τιτλοφορείται ακριβώς: *Πεντακόσια χρόνια Αντίστασης*. Για τον υπολογισμό της μακράς αυτής διάρκειας, προφανώς συναθροίζονται τα τετρακόσια χρόνια της Τουρκοκρατίας με τον εκατονταετή βίο του ελεύθερου ελληνικού κράτους. Και αυτό γιατί, ενώ η δημιουργία του ελληνικού βασιλείου θεωρείται σαφώς μια αντικειμενικά προοδευτική κατάκτηση, ένας αναβαθμός στην πορεία της ιστορικής εξέλιξης, από την σιοπιά του λαϊκού κινήματος η προδοσία των βαθύτερων αιτημάτων του, επιτρέπει την συμπερίληψη και συναίρεση του προεπαναστατικού με τον μεταεπαναστατικό χρόνο. Είναι χαρακτηριστική η παράθεση ιστορικών γεγονότων που, έξω από τα ιστορικά πλαίσια διαφορετικών εποχών και τα συμφραζόμενα τους, συνδέονται μεταξύ τους ως σημεία μιας ενιαίας γραμμής που υποδεικνύει την κατεύθυνση του ιστορικού χρόνου:

«Όλα τα νεοελληνικά κινήματα από την ανταρσία του Σκυλοσόφου και το Ρεμπελιό των Ποπολάρων ως τους εθνικοαπελευθερωτικούς ξεσηκωμούς και το Γουδί δεν έχουν αστική προέλευση και καθοδήγηση. Παρουσιάζεται ο έμπορος ως μεταπράτης. (...) Και οι έμποροι μεσίτες δεν είναι ποτέ επαναστάτες. Είναι στοιχεία παρασιτικά, συμβιβαστικά.»⁸¹

Και μόνο διαβάζοντας κανείς τους τίτλους κάποιων από τα κεφάλαια και τα

⁷⁹ Π. Ρούσος, ό. π.

⁸⁰ Γ. Βαλέτας, ό. π., σελ. 29.

⁸¹ Στο ίδιο, σελ. 24

υποκεφάλαια του βιβλίου, αντιλαμβάνεται την άρθρωση μιας συνεκτικής αφήγησης που περιγράφει μισή χιλιετία «λαϊκής επαναστατικής δράσης» και η οποία μέσα από σκληρούς αγώνες, πρόσκαιρες επιτυχίες και αναβαθμίσεις, αλλά και τραγικές ήττες, με μονιμότερες συνήθως αρνητικές συνέπειες, καταλήγει αναπότρεπτα στον τελευταίο κριό της αλυσίδας, τον παρόντα, για τον συγγραφέα, ιστορικό χρόνο : «Η εθνικοαπελευθερωτική λαϊκή Αντίσταση άρχισε πριν πεντακόσια χρόνια και ακόμα δεν τελείωσε.»⁸²

Σε αντίθεση όμως με την μάλλον απαισιόδοξη εικόνα των προδομένων επαναστάσεων, της φεουδαρχικής παλινδρόθωσης και ακόμα των ξενικών επεμβάσεων και κατακτήσεων, ο Βαλέτας προτείνει μια μαρξιστικής έμπνευσης, διαλεκτική σύνθεση των ιστορικών γεγονότων, τέτοια όπου η, αναπόφευκτη, ιστορική πρόοδος πραγματώνεται, όχι παρά τις οπισθοδρομήσεις και αποτυχίες του λαϊκού επαναστατικού υποκειμένου αλλά, χάρη (και) σε αυτές.⁸³ Έτσι, όσο πιο απόλυτη καθίσταται η συγκέντρωση και παγίωση της εξουσίας από τους ταξικούς αντιπάλους του λαϊκού κινήματος, τόσο πιο πολύ το τελευταίο προσεγγίζει την τελική επίτευξη των σκοπών του, που δεν είναι άλλοι, σε τελική ανάλυση, από τους ίδιους τους σκοπούς της Ιστορίας. Το σήμα αισιοδοξίας που εκπέμπεται έχει την σημασία του, καθώς ο συγγραφέας του Προδομένου Εικοσιένα γράφει μέσα στο κλίμα της ταραγμένης περιόδου που ακολούθησε τον Δεκέμβρη του 44 και την Βάρκιζα. Ο Βαλέτας θα ασχοληθεί ιδιαίτερος με τις περιόδους που ακολούθησαν τα δύο Εικοσιένα, δομώντας ει νέου αναλογίες αυτήν την φορά μεταξύ των δύο μετεπαναστατικών φάσεων. Σκοπός του είναι να συνδέσει την αντεπαναστατική παλινδρόμηση που κατ' αυτόν χαρακτηρίζει τόσο την ιδρυση του ελληνικού βασιλείου, όσο και την απελευθέρωση από την γερμανική κατοχή:

«Και τότε και τώρα η Αντιβασιλεία, η ξενόδουλη διαδέχεται μια πολύνεκρη εθνολυτρωτική επανάσταση. Και τότε και τώρα ο Μεταδεκέμβρης, η τρομοκρατία, η προγραφή και το κνήγημα και η εξουθένωση των λαϊκών αγωνιστών, τα ψεύτικα εντάλματα, οι σκηνοθετημένες δίκες των Πλαπούτηδων και των Κολοκοτρωναίων... η προγραφή των

⁸² Στο ίδιο, σελ. 32

⁸³ «Το Εικοσιένα, αν και στρεφόταν ενάντια στην φεουδαρχία, με το διώξιμο του κατακτητή άνοιξε το δρόμο της κυριαρχίας της, για να την προωθήσει στην απλούστερη μορφή της απολυταρχικής συγκεντρωτικής εξουσίας και να την ανατρέψει ευκολότερα. Αυτό το νόημα έχουν οι αντιδυναστικοί συνταγματικοί αγώνες... ώσπου με το Γουδί και την Άμυνα, χρεοκόπησε ολότελα ο θεσμός της βασιλείας και μαζί της ο κοινοβουλευτισμός. Με την καταστροφή του 1922 το λαϊκό κίνημα αντιμετώπισε τον αντίπαλο του στο πιο ευπρόσβλητο προγεφύρωμα της αστικής δημοκρατίας και μέσα σε μια δεκαετία κατάφερε να την ξεγυμνώσει και να την κάνει να πετάξει τη δημοκρατική μάσκα και να δείξει το αληθινό δικτατορικό-δυναστικό πρόσωπο. Μέσα στην Κατοχή... τον έκαμε ύστερα από την δημοκρατική να βγάλει και την πατριωτική μάσκα του... Με τον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα, το λαϊκό κίνημα πήρε στα χέρια του όλες τις εθνικές και ηθικές αξίες... Έτσι ξαναγύρισε στη λαϊκή του βάση το Εικοσιένα και ξανάρχισε το δρόμο του με το λαό και για το λαό.»

Στο ίδιο, σελ. 29

απελευθερωτών, η υποστήριξη των προδοτών, η αθλιότητα, η αναρχία, το χάος.... Οι αναλογίες είναι καταπληκτικές. Ο αγωνιστής του Μεταεικοσιένα ζει με την ψυχολογία του τωρινού Μεταδεκεμβριανού Έλληνα.»⁸⁴ (σ.20).

Υπό αυτό ειδικά το πρίσμα, ο Βαλέτας θεωρεί ότι έχει να αντλήσει πολλά ενδιαφέροντα στοιχεία από το κείμενο του Μακρυγιάννη. Καθώς τα Απομνημονεύματα του Στρατηγού γράφονται μεταεπαναστατικά, όπως και όλων των συμμετεχόντων στην επανάσταση άλλωστε, σε μεγάλο βαθμό απηχούν το κλίμα και τις όποιες ματαιώσεις της οθωνικής περιόδου. Οι απογοητεύσεις, οι διαμαρτυρίες, το αίτημα για δικαιοσύνη, στοιχεία στα οποία το μακρυγιαννικό κείμενο επανέρχεται ξανά και ξανά, αποτελούν για τον Βαλέτα αδιαμφισβήτητη τεκμηρίωση των αναλογιών που διακρίνουν τον «Μεταδεκέμβρη με το Μεταεικοσιένα». Και κατ' αυτόν τον τρόπο ο Μακρυγιάννης ανακηρύσσεται σε «εαμίτη του 21», ακριβώς γιατί όπως η γενιά του Βαλέτα αντιλαμβάνεται την εποχή της, έτσι και ο Στρατηγός-απομνημονευματογράφος προσλαμβάνεται ως αυτός που παραδειγματικά μίλησε, ήδη από το 1830, για την μοίρα των λαϊκών επαναστάσεων που προδίδονται, την στιγμή ακριβώς που κορυφώνονται.

3.3. Ο εαμίτης του 21.

Το πρώτο υποκεφάλαιο του βιβλίου του που αφιερώνει ο Βαλέτας στον Μακρυγιάννη, τιτλοφορείται: «*Το κατηγορώ του Μακρυγιάννη.*» Παραθέτοντας, επί δυόμιση σελίδες, ένα από τα γνωστά κατηγορητήρια του Στρατηγού εναντίον των «πολιτικών» Κωλέτη και Μαυροκορδάτου, ο Βαλέτας υποκλίνεται στην φωνή, την ευθυκρισία και τον λαϊκό πολιτικό λόγο του:

«...τους ζωγραφίζει (τους «πολιτικούς») με το σπαθί της λαϊκής αγωνιστικής κοφτερής κρίσης του, λαϊκός ο ίδιος αγωνιστής.... Είναι η φωνή του Εικοσιένα από την λαϊκή του σκοπιά. ...τοποθετεί τον καθένα στην θέση του. Ή με τον λαό και την Επανάσταση. Ή ενάντια στο λαό με την αντεπανάσταση»⁸⁵.

Για τον Βαλέτα, ο Μακρυγιάννης είναι φορέας αληθινής διαλεκτικής σκέψης:

«Αλλά ο Μακρυγιάννης προχωρεί ως το βάθος της διαλεκτικής λαϊκής του κριτικής, και το έργο

⁸⁴ Στο ίδιο, σελ. 20

⁸⁵ Στο ίδιο, σελ. 56

του συνολικά θα μείνει ο καλύτερος απόλογος του Εικοσιένα». ⁸⁶

Ο Βαλέτας δομεί συστηματικά την αφήγηση του στην βάση της ανελέητης ταξικής σύγκρουσης, που κατ' αυτόν διαπερνά, εμφανώς ή υπόγεια, την ιστορία της Επανάστασης του 1821. Στο «κόμμα» των στρατιωτικών, αναγνωρίζει έναν «λαϊκό στρατιωτικό συνασπισμό». Σε πρόσωπα όπως ο Αντώνιος Οικονόμου, ο Ανδρούτσος, ο Υψηλάντης, ο Παπαφλέσσας, ο Βαλέτας διακρίνει τους ανθρώπους που υπό προϋποθέσεις θα μπορούσαν να χτίσουν την «πολιτική βάση του επαναστατικού μετώπου». Οι περιστάσεις, συνήθως ο πρόωρος θάνατος, δεν θα επιτρέψουν την «πολιτική ανάπτυξη» τους, γεγονός που εξηγεί και την τελική αποτυχία του λαϊκού Εικοσιένα. Ο Βαλέτας περιγράφει τα γεγονότα της εποχής με όρους και αντιλήψεις της δικής του: αναζητά στον αρχόμενο 19^ο αιώνα την επαναστατική πρωτοπορία όπως την γνώρισε η ανθρώπινη ιστορία μόλις τον 20^ο αιώνα, με την ρηξικέλευθη εμφάνιση των μπολσεβίκων στην προεπαναστατική Ρωσία και την εξαγωγή της πολιτικής-οργανωτικής «τεχνογνωσίας» τους στα υπόλοιπα κομμουνιστικά, αλλά και φασιστικά, κόμματα του Μεσοπολέμου. Βλέπει στην Φιλική Εταιρεία έναν πρόδρομο του ΕΑΜ, γεγονός που ίσως εξηγεί γιατί ο Φαναριώτης πρίγκιπας και τσαρικός αξιωματικός Δ. Υψηλάντης είναι δυνατόν να εκλαμβάνεται ως εν δυνάμει ηγέτης του λαϊκού επαναστατικού κινήματος. Το γεγονός ότι ο Ανδρούτσος για παράδειγμα, ήρθε σε σύγκρουση με την Ελληνική Διοίκηση, εξαιτίας της οποίας τελικά έχασε την ζωή του, είναι αρκετό για να τον αναγορεύσει σε άλλον εν δυνάμει ηγέτη του λαϊκού στρατιωτικού συνασπισμού, μια χαμένη ευκαιρία για την δυναμική εκπροσώπηση του από έναν προικισμένο λαϊκό στρατιωτικό. Ο άδοξος θάνατος του Καραϊσκάκη επίσης, προσφέρεται για ανάλογες ιδεολογικές «χρήσεις», και η αριστερή λαϊκή ιστοριογραφία επεφύλαξε και σε αυτόν τον ρουμελιώτη καπετάνιο, ιστορικό ρόλο και αποστολή που ο ίδιος ο Καραϊσκάκης ενδεχομένως θα δυσκολευόταν να αναγνωρίσει. ⁸⁷

⁸⁶ Στο ίδιο, σελ. 59

⁸⁷ Βλέπε σχετικά στο: Δ. Φωτιάδης, *Καραϊσκάκης*, Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 1995, έργο που αβίαστα εντάσσεται στο «κλίμα» των εδώ εξεταζόμενων βιβλίων και όπου ο θάνατος του Καραϊσκάκη αποδίδεται σε βρετανικές και ντόπιες ραδιουργίες. Η περίπτωση μάλιστα του Καραϊσκάκη, σε σχέση με αυτή του Ανδρούτσου, προσφέρεται καλύτερα για την συγκρότηση των ερμηνευτικών σχημάτων που διερευνούνται στην παρούσα εργασία, καθώς η θυελλώδης πορεία του στα χρόνια της επανάστασης, απέτελεσε πράγματι μια σχεδόν παραδειγματική εποποιία προσωπικής «μεταμόρφωσης». Για την αργή και βασανιστική ανάδυση του Καραϊσκάκη, από τοπικό αρματολό της δυτικής Ρούμελης με ανάλογες μέριμνες και μικροσυμφέροντα, σε εθνικό αγωνιστή με διευρυμένους ορίζοντες στρατιωτικής και πολιτικής δράσης, μέσα ακριβώς από τις εκτυλισσόμενες διαδικασίες της επανάστασης που βαθμιαία συγκροτούσαν έναν νέο κόσμο και νέα νοήματα, βλέπε: Δ. Τζάκης, *Από την τοπικότητα στην Εθνική Επικράτεια: Ο Γεώργιος Καραϊσκάκης στα χρόνια του '21*, στο συλλογικό (επιμέλεια Πέτρου Πιζάνια): *Η ελληνική επανάσταση του 1821. Ένα ευρωπαϊκό γεγονός*, Κέδρος και Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Ιστορίας, Αθήνα 2009, σελ. 240-260.

Τόσο ο θάνατος πάντως των φημισμένων καπεταναίων της Ρούμελης, όσο και η τελική αδυναμία του «συνασπισμού» να συγκροτηθεί και να διεκδικήσει δυναμικά τα αιτήματά του, εξηγούν και εξηγούνται από τις επιτυχίες, δόλιες διαβρωτικές και αντεθνικές συνήθως, ενέργειες της «αντίδρασης», της φεουδαρχικής παλινόρθωσης.

Σε ένα από τα υποκεφάλαια του «Προδομένου '21» με τίτλο *Τα στάδια της Επανάστασης*,⁸⁸ ο Βαλέτας εκθέτει τα στάδια μέσα από τα οποία η επανάσταση χάνει τον «λαοκρατικό» της χαρακτήρα και για να περιοριστεί, υπό την πίεση της «αντίδρασης», μόνο στο εθνικό της περιεχόμενο και τελικά να καταλήξει, παρά την εθνική αποκατάσταση, στην ήττα του λαϊκού κινήματος:

« Το πρώτο στάδιο χαρακτηρίζεται για την ορμητική εθνικοαπελευθερωτική του εξόρμηση και για τον έντονο λαοκρατικό του χαρακτήρα. Το λαϊκό κίνημα με την ηγεσία των Φιλικών ... και με ενωμένους όλους τους στρατιωτικούς, μαζί και τον Κολοκοτρώνη, πάει να κυριαρχήσει, να συγκροτηθεί σε εθνικό μέτωπο, απομονώνοντας ή τραβώντας μαζί του και τους κοτζαμπάσηδες..... Από δω και πέρα ο προυγοντισμός πέρασε στην αντεπανάσταση. Προοίμιο της αντεπαναστατικού πραξικόπημα των προκρίτων της Ύδρας..... Μπροστά στον ξεσηκωμό των προυχόντων ο Υψηλάντης, χωρίς πολιτικότητα ...παράτησε το πόστο του και έγινε ιδιώτης. Και έχουμε το θαυμαστό φαινόμενο λαού συνειδητοποιημένου, που χάνει τον οδηγητή του και τον καλεί να γυρίσει στο πόστο του. Αφού ξεσηκώθηκε στα Βέρβενα, στις Καλτεζές κλπ., αφού έδωσε την μάχη μόνος του, πάει να τραβήξει στον Αγώνα τον αποστάτη αρχηγό του. (...)

Στη δεύτερη περίοδο η αντεπανάσταση τραβάει στις γραμμές της τους οπλαρχηγούς με τα σατανικά μέσα που είδαμε –τρώνει τον Αντρούτσο, που βγήκε αυτοκέφαλος ηγέτης του λαϊκού κινήματος στο πόδι του Υψηλάντη, τον Ίσκο, το Βαρνακιώτη, τον Καραϊσκάκη. Κερδίζει τον Γκούρα, τον Κολοκοτρώνη, κι' αυτό έπαιξε αποφασιστικό ρόλο στον εννουχισμό του λαϊκού κινήματος. (...)

Η τρίτη περίοδο χαρακτηρίζεται από το δυνάμωμα της κεντρικής εξουσίας, την εισβολή της ξενοκρατίας στο στρατό και στην διοίκηση και στην καθυπόταξη των ατάκτων. Σα συνέπεια έρχεται το χαλάρωμα και κατρακύλισμα του Αγώνα, η προδοσία της Τροιζήνας και η δικτατορία του Καποδίστρια.... Από την Τροιζήνα και πέρα, αλλά και πολύ πρωτότερα δεν μπορεί να γίνει λόγος για αυτόβουλη πολιτική πράξη στην Ελλάδα. Όλα τα πρόσωπα και τα πράγματα πρέπει να

⁸⁸ Στο ίδιο, σελ. 67

κρίνονται στη σχέση, τη θέση και το βαθμό εξάρτησης τους απ' τους ξένους...»⁸⁹

Σε αυτό το πλαίσιο ο λόγος του Μακρυγιάννη συχνά ανακηρύσσεται ως αυθεντικά ταξικός. Οι συνηθισμένες διαμαρτυρίες του για τους προκρίτους, τους μεγαλοκαπεταναίους, τους πολιτικούς, τους καλαμαράδες τους ξένους, σχεδόν για καθέναν που είχε κάποια πολιτική, οικονομική ή στρατιωτική δύναμη, για τον Βαλέτα αποτελούν, ούτε λίγο ούτε πολύ, κήρυξη ταξικού πολέμου. Έτσι ο Μακρυγιάννης καθίσταται ανεκτίμητος για την οπτική του εαμίτη λογίου. Ο Μακρυγιάννης θεωρείται ότι εγκαινιάζει μια παράδοση «λαϊκού» (λαϊκιστικού θα λέγαμε σήμερα) λόγου – γραπτού και προφορικού- που διατρέχει τους δύο αιώνες του ελεύθερου ελληνικού κράτους. Πρόκειται για έναν καταγγελτικό λόγο διαμαρτυρίας που υποτίθεται ότι εκπορεύεται κατευθείαν από τον λαό και απευθύνεται σε κάθε είδους εξουσία, εγχώρια και διεθνή, επίσημη και άτυπη, εμφανή και υπόγεια. Ο λόγος αυτός προϋποθέτει ως αυτονόητες αρχές δύο βασικές παραδοχές: η πρώτη θέλει τον λαό να είναι πάντα αδικημένος και κατατρεγμένος, καταδικασμένος στην φτώχεια. Παρά τους κατατρεγμούς όμως, ο λαός είναι αυτός που σταθερά υπερασπίζεται άδολα την πατρίδα, κατέχει το τεκμήριο της ιστορικής αθωότητας και οι διεκδικήσεις του είναι πάντοτε δίκαιες, αφού αυτές δεν στοιχειοθετούν τίποτα άλλο παρά το αίτημα για την αποκατάσταση μιας διαρκούς ιστορικής αδικίας. Η δεύτερη παραδοχή θέλει τα κοινωνικά εκείνα στρώματα που στέκουν έξω και ενάντια στον λαό, τις εξουσιαστικές ελίτ εν ολίγοις, να εμφανίζονται πάντοτε ως εχθρικές τόσο απέναντι στην πατρίδα, την οποία πάντως καπηλεύονται, όσο βεβαίως και στον ίδιο τον λαό. Ο λαϊκιστικός λόγος έχει πολλά να αντλήσει από τις άφθονες, σχετικές αποστροφές του μακρυγιαννικού κειμένου. Και ο, κατά τον Π. Ρούσο, «λαϊκισμός» του Βαλέτα αξιολογεί πλήρως τον Μακρυγιάννη. Κατά τον Ν. Θεοτοκά, και σε σχέση με το συναφές θέμα των παραδοσιακών ενόπλων της Ρούμελης που «μετεξελίχθησαν» από την κατοπινή ιστοριογραφία σε συνειδητοποιημένους αγωνιστές και πολεμιστές πολύ πιο αβίαστα από ότι οι ίδιοι οι αγωνιστές πραγματικά θα μπορούσαν, ο Μακρυγιάννης είναι ίσως ο πρώτος που προσλαμβάνεται ιστοριογραφικά ως ο τυπικός κατατρεγμένος εκπρόσωπος του αδικημένου λαϊκού στοιχείου:

«Οι σημασίες αυτές των εννοιών αγωνιστής, στρατιωτικός, πολεμιστής, αυτόχθονας, που υιοθετήθηκαν και από ένα μέρος της ιστοριογραφίας, μας έδωσε την εικόνα παραδείγματος χάριν, του «αδικημένου» και «κατατρεγμένου» Μακρυγιάννη- αν και κατέλαβε ανώτατα αξιώματα και η

⁸⁹ Στο ίδιο, σελ. 67-70.

οικονομική του κατάσταση κάθε άλλο παρά ένδεια προδίδει.»⁹⁰

Η έννοια του λαού, ως ιστορικό- κοινωνιολογικό μεθοδολογικό εργαλείο είναι προφανώς ρευστή. Η χρήση της εξηγείται σε περιπτώσεις που η εκτεταμένη κοινωνική κινητικότητα και ρευστότητα μιας συγκεκριμένης κοινωνίας και εποχής, θολώνει τα αυστηρά όρια της ταξικής διαστρωμάτωσης. Στην περίπτωση της προσέγγισης του Βαλέτα για τον Μακρυγιάννη, φαίνεται ότι οι διακηρύξεις του τελευταίου αρχούν για να τον κατατάξουν εκεί που ο προδιατεθειμένος αναγνώστης του επιθυμεί. Ο λόγος αναδεικνύεται, χωρίς ενστάσεις ή αμφιβολίες για την θεωρούμενη γνησιότητα και την ειλικρίνεια των λεγομένων, σε τεκμήριο κοινωνικής- πολιτικής τοποθέτησης.

3.4. Η λαϊκή πνευματική επανάσταση

Πάνω από το μισό του βιβλίου του, ο φιλόλογος και κριτικός λογοτεχνίας Γ. Βαλέτας το αφιερώνει στην πνευματική παραγωγή του Εικοσιένα, το «εποικοδόμημα», όπως χαρακτηριστικά αποκαλεί το πεδίο του γραπτού λόγου και των ιδεών:

«Η προδοσία του Εικοσιένα και ο σφετερισμός του ξαπλώθηκε και στον πνευματικό τομέα κι εδώ έγινε η μεγαλύτερη χαλάστρα. Ο λογιοτατισμός οδήγησε το Έθνος στην χειρότερη σκλαβιά, εννούχισε με τα φαντάσματα του τους λαϊκούς πολιτικούς αγώνες και εμπόδισε κάθε αντανakλαστική ανορθωτική επίδραση απ ' το εποικοδόμημα.»⁹¹

Και στο πεδίο αυτό τα μέτωπα είναι ξεκάθαρα. Από την μια μεριά ο λαός, με την λαϊκή γλώσσα και πολιτισμό και από την άλλη η αντεπανάσταση με την καθαρεύουσα και τον λογιοτατισμό της. Ο Βαλέτας ασφαλώς θα επιδείξει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για το λαϊκό πνευματικό μέτωπο:

«Από τις λαϊκές πνευματικές πηγές του Εικοσιένα ξεπετάχτηκε και η λαϊκή ιδεολογία του, που είναι η μοναδική βάση για να εκτιμήσουμε τα κείμενα, την πνευματική δημιουργία του, την λαϊκή κληρονομιά του γενικότερα. Στο πνευματικό πεδίο έχουμε την λαϊκή θρησκεία. Στο επαναστατικό τον λαϊκό πατριωτισμό. Στο πολιτικό τον λαϊκό δημοκρατισμό. Στον πολιτιστικό την καλλιτεχνική δημιουργία, τα φανερώματα και τις εξορμήσεις για ένα λαϊκό εξυψωμό, για

⁹⁰ Ν. Θεοτοκάς, Ν. Κοταρίδης, ο.π. σ. 343

⁹¹ Γ. Βαλέτας, ό. π., σελ. 9.

μα πραγματικά λαϊκή αναγέννηση.»⁹²

Η θέση του Μακρυγιαννικού κειμένου στο οικοδόμημα του λαϊκού πολιτισμού είναι περιόπτη. Στο ειδικό υποκεφάλαιο με τίτλο το όνομα του Μακρυγιάννη, ο Βαλέτας περιγράφει ένα «φαινόμενο στην παγκοσμία γραμματολογία», επισημαίνοντας το αυτοδίδακτο του Στρατηγού:

«Το κέντρο στην λαϊκή πεζογραφία το κατέχει κατάφορτος από ουσία και αρετή λαϊκός πάλι άνθρωπος, ολότελα ασπούδαστος, μα πολύ σπουδασμένος στο σχολείο της ζωής και του αγώνα, ο Μακρυγιάννης. Ο λαϊκός αυτός συγγραφέας είναι ένα φαινόμενο μέσα στην παγκόσμια γραμματολογία. Κινείται με το ένστιχτο κι όμως έχει πείρα και κρίση, ώστε να μπαίνει πολύ βαθιά στα πράγματα και να ρίχνει φως μέσα στους συσχετισμούς προσώπων και περιστατικών... Ο Μακρυγιάννης είναι ο Σολωμός της πεζογραφίας του Εικοσιένα.... Μια διείσδυση μαρξιστικής μορφής στις ρίζες των περιστατικών. Ρεαλιστική αντίληψη της ιστορίας. Λαϊκή συνείδηση.... Η πένα του είναι γιαταγάνι ενάντια στην ψευτιά, ενάντια στην αδικία.»⁹³

Είδαμε σε άλλο σημείο τον Βαλέτα να αποδίδει στον Μακρυγιάννη λαϊκή διαλεκτική σκέψη. Εδώ, αναγνωρίζει στο μακρυγιαννικό κείμενο στοιχεία μαρξιστικής σκέψης, που ορίζεται ως τέτοια καθώς διακρίνεται από την διεισδυτική εκβάθυνση στις ρίζες των περιστατικών, τον φωτισμό στους συσχετισμούς προσώπων και γεγονότων και την ρεαλιστική αντίληψη της ιστορίας. Επομένως, ο Βαλέτας είναι έτοιμος να αναγνωρίσει στο πρόσωπο ενός σχεδόν αγράμματου ρουμελιώτη μικρεμπόρου και τοκογλύφου, που εξελίχθηκε σε μεσαίου βεληνεούς οπλαρχηγό της επανάστασης, έναν μαρξιστή πριν τον Μαρξ. Κατά τούτο μπορούμε πράγματι να μιλάμε για τον Μακρυγιάννη ως ένα παγκόσμιο φαινόμενο. Αυτό όμως που πραγματικά συμβαίνει είναι ότι ο Βαλέτας εφαρμόζει στην ανάγνωση των Απομνημονευμάτων ένα αδιαμφισβήτητο ερμηνευτικό σχήμα. Είναι συνεπώς το προειλημμένο ερμηνευτικό πλαίσιο, και όχι η εξέταση του πραγματολογικού υλικού της ιστορίας, αυτό που επιτρέπει στον Βαλέτα να αναγνωρίσει στον Μακρυγιάννη έναν συνειδητό λαϊκό αγωνιστή, αν όχι ένα πρόωρο σοσιαλιστή.

Για τον Βαλέτα πάντως, η σημασία των Απομνημονευμάτων έγκειται περισσότερο και από το περιεχόμενο τους στην ίδια την γλώσσα τους. Το ύφος του Μακρυγιάννη, δεν αποτελεί μόνο ένα προσωπικό λογοτεχνικό επίτευγμα του συγγραφέα. Είναι κάτι παραπάνω:

⁹² Γ. Βαλέτας, ό. π., σελ. 87

⁹³ Στο ίδιο, σελ. 180

«...μπορούμε να χωρίσουμε τα κείμενα του Εικοσιένα σε τρεις κατηγορίες: τα λαϊκά, τα απλά, τα λόγια. Όλα έχουν την αξία τους. Είναι πηγές μεγάλης εποχής. Θα μπορούσαν όμως να είναι και έργα, ενώ τέτοια είναι μόνο τα λαϊκά, γιατί μέσα στην γλώσσα τους έχουν το γλωσσολογικό μήνυμα του Αγώνα, έχουν την ψυχή του λαού και την ψυχή της Επανάστασης... Είναι ηρωικά εθνικά κείμενα και πρέπει να τα αξιοποιήσουμε γρήγορα από όλες τις πλευρές και περισσότερο απ' την λογοτεχνική.»⁹⁴

Ο Μακρυγιάννης επομένως δεν είναι απλά ένας απομνημονευματογράφος που ευτύχησε να αναπτύξει ένα ενδιαφέρον λογοτεχνικό ιδίωμα. Είναι ο αυθεντικός φορέας της λαϊκής γλώσσας, που με την σειρά της είναι η κιβωτός της λαϊκής ψυχής. Το κείμενο του είναι αυτοδικαίως «ηρωικό – εθνικό», ακριβώς γιατί διασώζει το αυθεντικό λαϊκό ύφος, μεταφέρει δηλαδή στο χαρτί τον αντίλαλο της καθημερινής, προφορικής, δημώδους γλώσσας. Για έναν δημοτικιστή σαν τον Βαλέτα, η γλωσσική λάμψη του Μακρυγιάννη είναι ευνόητη. Ανάμεσα σε μια σειρά κειμένων του Εικοσιένα που είτε αναγκάστηκαν να «μασκαρευτούν» σε λόγια μορφή, είτε απλά δεν μπόρεσαν να διασωθούν (για προδοσία του κράτους και της κρατικής διανοήσης μιλάει ο Βαλέτας σχετικά με τα κείμενα των αγωνιστών που απωλέστησαν), το κείμενο του Μακρυγιάννη ήταν ευτύχημα ότι αφενός μπόρεσε να διασωθεί και αφετέρου να διασώσει την καθαρή λαϊκή γλώσσα. Και ο Βαλέτας, συνειδητός και ειλικρινής απολογητής του λαϊκού πολιτισμού δηλώνει απερίφραστα ότι «...όσο λαϊκότερα είναι γραμμένα (σ.σ.: τα κείμενα του Αγώνα), τόσο πιο κοντά στο πνεύμα του αγώνα και την αλήθεια βρίσκονται.»

Ο Γιώργος Γιαννουλόπουλος, στην μελέτη του για τον Μακρυγιάννη, αναζήτησε την γενεαλογία του νεοελληνικού δημοτικισμού στον γερμανικό ρομαντισμό και στον Χέρντερ. Σύμφωνα με τον Γερμανό φιλόσοφο:

« ...όταν σηκωθούμε από τον από την άνετη πολυθρόνα του διανοούμενου και από τον καναπέ της καλής κοινωνίας,και βρεθούμε μέσα στην ζωντανή φύση, τότε θα εκτιμήσουμε και θα διαβάσουμε τους λαϊκούς βάρδους διαφορετικά από ότι τους διαβάζουν οι καθηγητές στο γραφείο τους.»⁹⁵

Και ο Βαλέτας υπήρξε εξίσου μέτοχος, με διανοουμένους όπως ο Βλαχογιάννης, ο

⁹⁴ Στο ίδιο, σελ. 179

⁹⁵ Γ. Γιαννουλόπουλος, *Διαβάζοντας τον Μακρυγιάννη*, Πόλις, Αθήνα 2003, σελ. 281.

Σεφέρης ή ο Θεοτοκάς, εκείνου του πνεύματος του γερμανικού ρομαντισμού, που έβλεπε στην λαϊκή γλώσσα τον φορέα της διαχρονικής – ανιστορικής θα λέγαμε- λαϊκής «ψυχής», μιας ψυχής που όχι μόνο διαφυλάττει την αιώνια ουσία της εθνικής ταυτότητας του κάθε λαού, αλλά επιπλέον αποτελεί και το ύστατο κριτήριο που, για έναν αριστερό αναγνώστη της μεταπολεμικής περιόδου, θα μπορούσε να καθορίσει την «αλήθεια».

Η προσπάθεια για μια συνεκτική σκιαγράφηση του λαϊκού έθνους εξηγεί το γιατί ο Βαλέτας (και όχι μόνο αυτός ασφαλώς) συνδιεκδικεί τον Μακρυγιάννη, ως υποδειγματικό εκφραστή της δικής του εκδοχής για το έθνος, από τους αστούς διανοούμενους (Βλαχογιάννης, Σεφέρης, Θεοτοκάς) που είχαν ήδη κινηθεί προς αυτήν την κατεύθυνση. Εφόσον το επίζηλο «αντικείμενο του πόθου» για όλες τις πολιτικές-πνευματικές δυνάμεις της περιόδου είναι το έθνος, ο Μακρυγιάννης προσφέρεται για ανάλογες, κοινές (αν και με διαφορετικό πρόσημο) αναγνώσεις. Όπως χαρακτηριστικά έχει ειπωθεί:

«Μα και η Αριστερά έχει διεκδικήσει τον Μακρυγιάννη. Προβάλλοντας στον μύθο του «πατριδοφύλακα» έναν πρώιμο και φωτισμένο εκφραστή της λαϊκοδημοκρατικής φωνής, ενέγραψε τα λόγια του στα δικά της προτάγματα.»⁹⁶

Επιπλέον, έτσι ίσως να εξηγείται και η δυνατότητα των αριστερών αναγνωστών του Μακρυγιάννη, να ενσωματώσουν και τις αντιφάσεις, τις ιδεολογικές «αसυνέπειες» που μια προσεκτική ανάγνωση των Απομνημονευμάτων θα αποκάλυπτε. Εφόσον ο Μακρυγιάννης ενσαρκώνει τον πρώιμο –αν και φωτισμένο- εκφραστή του λαϊκοδημοκρατικού πατριωτισμού, οι αντιφάσεις εξηγούνται όσο η κοινή επιδίωξη –πραγματική, προσχηματική, ή ανεπαρκής- της εθνικής ολοκλήρωσης, που συνδέει τον Μακρυγιάννη με τους κοτζαμπάσηδες, τους μεγαλοκαπεταναίους, τους εφοπλιστές ή τους βαυαρούς, δικαιολογεί τόσο τις προσεγγίσεις του ενός προς τους άλλους όσο και τις αποστασιοποιήσεις, την υποταγή και την «εξέγερση», την διεκδίκηση -και αποδοχή- αξιωμάτων και την συμμετοχή σε «στάσεις» και κινήματα, εν ολίγοις όλες τις διφορούμενες συμπεριφορές του Στρατηγού. Για τον Βαλέτα, η πρόσληψη του «λαού» ως διακριτό και προνομιακό υποκείμενο της ιστορίας, είναι το ερμηνευτικό «αντικείμενο» που του επιτρέπει να αναγνώσει τον Μακρυγιάννη με τρόπο που να ενσωματώνει ομαλά και οργανικά τον τελευταίο στο σχέδιο μιας εθνικής αφήγησης για, και από, τον λαό.

Υπήρξε πράγματι ευτύχημα το γεγονός ότι ο Βλαχογιάννης διέσωσε ένα τεκμήριο

⁹⁶ Ν. Θεοτοκάς, *Ο «πατριδοφύλακας» Μακρυγιάννης*, δοκίμιο που περιλαμβάνεται στο: Ν. Θεοτοκάς, Ν. Κοταρίδης, *Η οικονομία της βίας*, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2006

της δημόδους γλώσσας της εποχής. Το κείμενο του Στρατηγού Μακρυγιάννη παρουσιάζει από πολλές πλευρές (ιστοριογραφικές, φιλολογικές, γλωσσολογικές) μεγάλο ενδιαφέρον. Θα έπρεπε όμως κανείς να είναι, όπως ο Γιώργος Βαλέτας, απολύτως στρατευμένος στην πολιτική υπόθεση του καιρού του, για να μπορέσει να αναγνωρίσει στον Μακρυγιάννη, έναν «εαμίτη του 21». Και ο Βαλέτας, θέλοντας ομολογημένα να δομήσει αναλογίες μεταξύ των «δύο Εικοσιένα», θέλοντας επιπλέον να χτίσει μια αφήγηση που να συνδέει πεντακόσια χρόνια ιστορίας με κοινό παρანομαστή τον «λαό» ως ιστορικό υποκείμενο, «υποχρεώθηκε» να κληρονομήσει την κατασκευή ενός «εθνικού μύθου» από την αστική διάνοηση της εποχής, για την οποία η «λαϊκότητα» του Μακρυγιάννη ήταν ήδη πολύτιμη⁹⁷. Δεν έμενε παρά οι διανοούμενοι της εαμικής αριστεράς, να διεκδικήσουν τα δικαιώματά τους πάνω σε μια υπόθεση που, δικαιολογημένα, αισθάνονταν ότι ήταν αρμοδιότεροι να υπερασπιστούν.

⁹⁷ Για την περίφημη διάλεξη του «εν εξορία» Γ. Σεφέρη στην Αίγυπτο για τον Μακρυγιάννη το 1942, ο Κ. Βούλγαρης σχολιάζει:

«Επίσης, είχε να οργανώσει (ο Σεφέρης) και να εμπεδώσει ένα ολόκληρο σχήμα, που αφορούσε την ανανέωση της εθνικής αφήγησης και τον «συγχρονισμό» του παραπαύοντος αστισμού με τα ιστορικά δρώμενα. Ένα τέτοιο, ηγεμονικό εγχείρημα χρειαζόταν ανυπερθέτως λαϊκό προφίλ, που μόνο η σημασία του δημοτικισμού και η υιοθέτηση της μακρυγιαννικής αφήγησης του 1821 μπορούσαν να του παράσχουν, ώστε μαζί με τη χριστιανική συνιστώσα του Παπαδιαμάντη να αποτελέσουν τα υλικά της νέας καθεστωτικής εθνικής αφήγησης, …..»

Κ. Βούλγαρης, *Η «εθνική αφήγηση του 1821», η ιστορία της λογοτεχνίας και η αριστερά*, στο συλλογικό: Μ. Πύλια (επιμέλεια), *Από το 1821 στο 2012*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2012, σελ. 95

Κεφάλαιο 4

Ο Μακρουγιάννης. Ένα θεατρικό έργο του Δ. Φωτιάδη.

4.1. Οι ιστορικές περιστάσεις μιας θεατρικής πρεμιέρας.

Τον Μάρτιο του 1946 παρουσιάστηκε στην Αθήνα το θεατρικό έργο του λογοτέχνη, δημοσιογράφου και ιστοριογράφου Δημήτρη Φωτιάδη, «Ο Μακρουγιάννης».⁹⁸ Το έργο ανέβηκε από το θίασο των Ενωμένων Καλλιτεχνών σε σκηνοθεσία του Τάκη Μουζενίδη, σκηνογραφίες του Σπύρου Βασιλείου και μουσική διδασκαλία του Νίκου Τσάκωνα. Στον ρόλο του Μακρουγιάννη εμφανίστηκε ο ηθοποιός Θόδωρος Μορίδης και στον ρόλο του κοτζαμπάση Μαύρου, του κύριου αρνητικού χαρακτήρα του έργου, ο Χρήστος Τσαγανέας. Η πρεμιέρα της θεατρικής παράστασης συνέπεσε με μια ιδιαίτερη ιστορική συγκυρία: στις 31 Μαρτίου του 1946 διεξήχθησαν οι πρώτες μεταπολεμικές εκλογές στην Ελλάδα, εκλογές που σημαδεύτηκαν από την αμφισβήτηση για την θέληση και την δυνατότητα της μεταβατικής κυβέρνησης Σοφούλη, για την τήρηση και των ελάχιστων έστω όρων εγκυρότητας στην διεξαγωγή τους, σύμφωνα με τα διεθνώς παραδεδεγμένα πρότυπα της εποχής⁹⁹, αλλά και από την αμφιλεγόμενη επιλογή του ΚΚΕ για εκλογική αποχή. Επιπλέον, οι εκλογές σημαδεύτηκαν από την ένοπλη επίθεση το βράδυ της 30^{ης} προς 31^{ης} Μαρτίου στον σταθμό Χωροφυλακής τμήμα στο Λιτόχωρο Πετρίας από αριστερή ανταρτική ομάδα, συμβάν που θεωρείται ως το, κατά κάποιο τρόπο, εναρκτητήριο γεγονός –από μέρους τουλάχιστον της αριστεράς- του εμφυλίου πολέμου που ακολούθησε.

Σε αυτό το ιστορικό πλαίσιο, το ανέβασμα ενός θεατρικού έργου με θέμα τον Στρατηγό Μακρουγιάννη και συγγραφέα έναν δεδηλωμένο αριστερό διανοούμενο, λάμβανε τον χαρακτήρα μάλλον μιας φορτισμένης πολιτικής χειρονομίας, εις βάρος αναπόφευκτα της όποιας καλλιτεχνικής σημασίας του έργου. Εκπλήσσει ίσως το γεγονός ότι μια τέτοια θεατρική παράσταση μπόρεσε να ανεβεί εκείνες τις μέρες στην Αθήνα. Καθώς όμως, το μεταπολεμικό κράτος (της Δεξιάς και της Άκρας Δεξιάς, του Παλατιού και του Στρατού, όπως έδειχναν οι ραγδαίες εξελίξεις) τελούσε τότε ακόμα υπό συγκρότηση, τέτοιες

⁹⁸ Δ. Φωτιάδης, *Ο Μακρουγιάννης*, ιδιωτική έκδοση, Αθήνα 1953

⁹⁹ « Οι εκλογές του Μαρτίου σε πολλά πράγματα δεν ανήκαν στις καλύτερες στιγμές της δημοκρατίας και των ελευθεριών στην ευρωπαϊκή ήπειρο. Δεν ήταν απλώς θέμα νοθείας, αν και τα πολλά προβλήματα των εκλογικών καταλόγων και της εξίσου προβληματικής «εκκαθάρισης» τους άφηναν τεράστιες δυνατότητες στο κεφάλαιο αυτό. Πέρα από αυτό, το κλίμα που κυριαρχούσε δημιουργούσε οπωσδήποτε τρομερά άνισες καταστάσεις για τις πολιτικές δυνάμεις που φιλοδοξούσαν να μετάσχουν σε αυτές. Η Αριστερά ήταν πρακτικά εκτός νόμου, σε πολλές περιφέρειες της χώρας οι οπαδοί της είχαν πρόβλημα επιβίωσης και η όποια πολιτική τους δραστηριότητα, ήταν ποικιλοτρόπως απαγορευμένη.»

Γ. Μαργαρίτης, *Ιστορία του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου 1946-1949*, Εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα 2005, σελ. 107.

χειρονομίες ήταν δυνατόν ακόμα να λάβουν χώρα, ακριβώς στα κενά του ελλιπούς κρατικού συστήματος κυριαρχίας επί της αναδυόμενης μεταπολεμικής ελληνικής κοινωνίας. Μέχρι τότε, ο σχηματισμός της μεταπολεμικής τάξης πραγμάτων, σχηματισμός που φαινόταν να εδραϊώνεται αναγκαστικά στην ολοκληρωτική συντριβή της ΕΑΜογενούς Αριστεράς και του Κομμουνιστικού Κόμματος, αποτελούσε περισσότερο έργο της «ιδιωτικής», κατά κάποιο τρόπο, πρωτοβουλίας, των παρακρατικών ομάδων και των ένοπλων συμμοριών της υπαίθρου, που δραστηριοποιούνταν στο κενό εξουσίας που άφηναν οι, μετά κόπων ανασυγκροτούμενες, κρατικές δυνάμεις της Εθνοφυλακής και Χωροφυλακής. Μόλις ένα σχεδόν μήνα νωρίτερα, τον Ιανουάριο του '46, η ακροδεξιά συμμορία του Μαγγανά κατέλαβε την Καλαμάτα καταλύοντας, επί ένα ολόκληρο τριήμερο, οποιαδήποτε έννοια κρατικής κυριαρχίας σε μια μεγάλη επαρχιακή πόλη και με αποκορύφωμα την εκτέλεση 14 φυλακισμένων στελεχών του ΕΑΜ.

Για την υπηρεσιακή κυβέρνηση του Σοφούλη, αλλά και για τους διεθνείς προστάτες της, τους Βρετανούς και τους Αμερικάνους, η «Λευκή Τρομοκρατία» της περιόδου αποτελούσε πηγή αμηχανίας. Για το κύρος των ηγετών της αντιφασιστικής συμμαχίας του πολέμου και του «Ελεύθερου Κόσμου», η δράση των ακροδεξιών συμμοριτών που προέρχονταν από τις τάξεις των δοσίλογων και των ταγμάτων ασφαλείας της γερμανικής κατοχής, αποτελούσε μια δυσάρεστη πραγματικότητα ' πλην όμως αναπόφευκτη και αναγκαία. Η Ελλάδα όφειλε να παραμείνει στις τάξεις του Ελεύθερου Κόσμου, έστω και αν η «διάσωση» της από τον κομμουνιστικό κίνδυνο έπρεπε να εξασφαλιστεί από τους πρώην συνεργάτες των ναζί και με πρακτικές καθόλου δημοκρατικές ή έστω νομότυπες. Κατά τον Η. Νικολακόπουλο:

«Άμεση προτεραιότητα των νικητών της Δεκεμβριανής σύγκρουσης ήταν η επιβολή κρατικής εξουσίας στο σύνολο της χώρας και η διάλυση της παράλληλης ΕΑΜικής εξουσίας που είχε διαμορφωθεί, από το τέλος της Κατοχής, στις περισσότερες περιοχές. Η τιμωρία των δωσίλογων έτσι, μετατράπηκε σε διαδικασία εξαγνισμού τους,....»¹⁰⁰

Σε αντίθεση με την λευκή τρομοκρατία «από τα κάτω», που οργίαζε ιδιαίτερος στην ελληνική ύπαιθρο, στην πρωτεύουσα και στο επίπεδο κυβερνητικής κορυφής οι διαδοχικές υπηρεσιακές κυβερνήσεις της μεταπολεμικής περιόδου, με στελέχη προερχόμενα από τον προπολεμικό χώρο των Φιλελευθέρων κατά κύριο λόγο, προσπαθούσαν να διασφαλίσουν κάποια προσχήματα κρατικής νομιμότητας. Οι διαδοχικές κυβερνήσεις Νικόλαου

¹⁰⁰ Η. Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία: κόμματα και εκλογές 1946-1967*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2001.

Πλαστήρα, ναυάρχου Πέτρου Βούλγαρη και Θεμιστοκλή Σοφούλη, καλούνταν να ισορροπήσουν μεταξύ επιτακτικών κοινωνικών πιέσεων, πολιτικών αναγκών και ανέφικτων επιταγών «πολιτικής ορθότητας»: αφενός η Δεξιά εννοούσε να ξορκίσει τον φόβο της παρ' ολίγον ΕΑΜικής επικράτησης με το αίμα και την ολοκληρωτική συντριβή των αριστερών· αφετέρου οι Βρετανοί και οι Αμερικάνοι δεν μπορούσαν να επιτρέψουν την γεωπολιτική απώλεια της Ελλάδος, ασχέτως, εν ανάγκη, των μέσων και των πολιτικών που θα έπρεπε να ανεχτούν. Τέλος, οι κεντρικοί πολιτικοί, χωρίς να είναι διατεθειμένοι να αμφισβητήσουν τον επιβαλλόμενο γεωπολιτικό και καθεστωτικό προσανατολισμό της χώρας, ήλπιζαν, μέχρι την τελευταία στιγμή, στην κατά το δυνατό ομαλή ένταξη της ευρείας κοινωνικής βάσης του ΕΑΜ στο πλαίσιο της πολιτικής νομιμότητας. Μέσα από νόμιμες ή νομότυπες διαδικασίες μαζικών ποινικών διώξεων¹⁰¹ και ποικίλων διοικητικών κυρώσεων, οι πρώτες μεταπολεμικές κυβερνήσεις επιδίωκαν να επιτύχουν αφενός την οριστική και ανεπανόρθωτη κοινωνική και πολιτική αποδυνάμωση της Αριστεράς και αφετέρου την διασφάλιση κάποιας δημοκρατικής νομιμότητας, σε σχέση με τις αιμοχαρείς επιδιώξεις της άκρας Δεξιάς που απειλούσαν ακόμα και τις μετριοπαθείς, φιλελεύθερες πολιτικές δυνάμεις. Η ραγδαία πόλωση των πολιτικών εξελίξεων της περιόδου και η αναγκαστική χάραξη απόλυτων διαχωριστικών γραμμών, θα αποδείκνυαν ότι τέτοιες ελπίδες ήταν φρούδες.

Εκείνες τις παράξενες μέρες του Μαρτίου του 1946, όταν το ΚΚΕ ήταν ακόμα νόμιμο, διατηρώντας γραφεία στο κέντρο της Αθήνας και εκδίδοντας νόμιμα τις εφημερίδες του, η εμφάνιση του ονόματος «Μακρυγιάννης» σε μία θεατρική μαριζα θα μπορούσε ίσως να περάσει σχετικά απαρατήρητη. Ο Στρατηγός Μακρυγιάννης αποτελούσε ένα αναγνωρισμένο, κοινά αποδεκτό και άρα υπεράνω υποψίας, εθνικό σύμβολο. Η, από μέρους μιας σειράς αριστερών διανοουμένων, ιδεολογική επιλογή για την διεκδίκηση κάποιων εθνικών συμβόλων αλλά και του ίδιου του 1821 από την αποικειστικότητα «χρήσης» της δεξιάς «εθνικοφροσύνης», υπό τις συνθήκες της περιόδου αποκτούσε ενδεχομένως τον χαρακτήρα μιας επιτακτικής πολιτικής επιλογής με σκοπό την «παράλλαξη». Για τους ανθρώπους που ενεπλάκησαν στο ανέβασμα του θεατρικού έργου τον Μάρτιο του 1946, η ανάγκη να ειπωθούν αυτά που είχαν να πουν, κατά το δυνατόν μεταμφιεσμένα και υπό την κάλυψη ενός «νόμιμου» συμβόλου, εξέφραζε κάτι περισσότερο από πνευματικές αναζητήσεις ή τους αναπόφευκτους επαγγελματικούς συμβιβασμούς: ήταν ανάγκη επιβίωσης. Είναι δεδομένο, από την εξέταση του συνόλου του έργου του, ότι ο Φωτιάδης εξέφρασε με την συγγραφή του θεατρικού του έργου, μία συγκροτημένη πολιτική επιλογή, στην κατεύθυνση

¹⁰¹ Σε περισσότερους από 80000 υπολογίζονταν οι κατάδικοι ή οι προφυλακισμένοι, με κάθε είδους κατηγορίες και δικονομικές πρακτικές, στα τέλη του 1945.
Γ. Μαργαρίτη, ό. π., σελ. 105

της αναθεώρησης, από την αριστερή σκοπιά, της εθνικής ιστορίας. Υπό τις δραματικές συνθήκες της περιόδου όμως, αυτή η επιλογή έμοιαζε να εξυπηρετεί μία πολύ πρακτικότερη ανάγκη αυτοάμυνας και αυτοπροστασίας απέναντι στο καθεστώς έξαλλης εθνοφοροσύνης που απειλούσε όχι μόνο με ιδεολογικό ή πολιτικό, αλλά και με βιολογικό αφανισμό τους εθνικούς «μειοδότες». Και παρά την κλιμάκωση στην οξύτητα των πολιτικών αντιπαραθέσεων, το πλαίσιο ιδεολογικής νομιμότητας παρέμενε το ίδιο, όπως είχε αποκρυσταλλωθεί από τον μεσοπόλεμο ακόμα, χαράζοντας έτσι, ανεπίγνωστα μάλλον, τα όρια μέσα στα οποία ακόμα και οι αριστεροί διανοούμενοι έπρεπε να κινηθούν¹⁰². Η ανάγκη πατριωτικής νομιμοποίησης, για έναν πολιτικό χώρο που είχε δημιουργήσει την μεγαλύτερη εθνοαπελευθερωτική οργάνωση της κατοχικής περιόδου, ήταν όχι μόνο εύλογη αλλά και επιβεβλημένη, στον βαθμό που τέτοιες ιδεολογικές ζυμώσεις διατηρούσαν ακόμα κάποια σημασία.

4.2. Ο Μακρυγιάννης. Ένα εθνικό σύμβολο υπό διεκδίκηση.

Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, ο Κίτσος Μακρυγιάννης, συνταγματάρχης του Μηχανικού και γιος του στρατηγού της Επανάστασης του 1821, ανακάλυψε στα υπόγεια του σπιτιού του, κρυμμένο σε τενεκέδες, ένα χειρόγραφο αριστών σελίδων του πατέρα του. Ο Συνταγματάρχης εμπιστεύθηκε το χειρόγραφο στον φιλόλογο και ιστοριοδίφη Ιωάννη Βλαχογιάννη, στον οποίο οφείλεται η διάσωση και δημοσίευση μεγάλου αρχαιολογικού υλικού της ελληνικής επανάστασης και ο οποίος ήταν αυτός που είχε παροτρύνει τον συνταγματάρχη Μακρυγιάννη να προχωρήσει στην σχετική αναζήτηση. Ο Βλαχογιάννης μετέγραψε το κείμενο, αποκωδικοποιώντας στην πραγματικότητα το εξαιρετικά δυσανάγνωστο χειρόγραφο, ύστερα από κοπιαστική εργασία δεκαεπτά μηνών (από τον Ιούλιο του 1901, μέχρι τα τέλη του 1902).¹⁰³ Το 1907, ο Βλαχογιάννης εξέδωσε τα Απομνημονεύματα του Μακρυγιάννη και έτσι, ξεκίνησε η ζωή ενός εθνικού συμβόλου, ζωή η οποία διέτρεξε όλο τον 20^ο αιώνα και συνεχίζεται μέχρι τις μέρες μας.¹⁰⁴

¹⁰² «Ένα από τα πλέον ενδιαφέροντα προβλήματα που η μελέτη του εθνικισμού από την σκοπιά της ιστορικής κοινωνιολογίας έχει να αντιμετωπίσει είναι η θεωρητική δυσχέρεια να συναρτηθεί το αντικείμενο της με τα συμφέροντα μίας ή της ίδιας πάντοτε κοινωνικής τάξης..... Η ανάλυση αυτή, αποκαλύπτει δύο σχεδόν μόνιμα γνωρίσματα: αφ' ενός την τεράστια πολυμορφία που χαρακτηρίζει την κοινωνική σύνθεση των οπαδών του εθνικισμού και αφ' ετέρου την έλλειψη σαφών κοινωνικών αναφορών στο ίδιο το εθνικιστικό πρόταγμα.»

Π. Λέκκας, *Η εθνικιστική ιδεολογία*, ό. π., σελ. 207.

¹⁰³ Στρατηγού Μακρυγιάννη, *Απομνημονεύματα*, (μεταγραφή κειμένου, εισαγωγή, σημειώσεις Γ. Βλαχογιάννη), Εκδόσεις Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 1998, σελ. 137

¹⁰⁴ Γ. Γιαννουλόπουλος, *Διαβάζοντας τον Μακρυγιάννη*, ό. π., σελ 7:

«...ο Μακρυγιάννης έχει ήδη τιμηθεί αρκετά. Εκτός από την γνωστή συνοικία της Αθήνας, το όνομα του φέρουν οδοί και πλατείες σε ολόκληρη την επικράτεια, το πρόσωπο του χαράχτηκε στο νόμισμα των πενήντα

Πέρα από την αυτονόητη σημασία του ως ιστορική πηγή, το κείμενο του Μακρυγιάννη συγκινητικά κάποια χαρακτηριστικά που επέτρεψαν την αναγωγή του σε ένα κείμενο ιδιαίτερης σπουδαιότητας. Μέσω της ανάγνωσης τους υπό το πρίσμα συγκεκριμένων ιδεολογικών αναζητήσεων της περιόδου, τα Απομνημονεύματα απέκτησαν την περιωπή ενός είδους εθνικής Κιβωτού: της ελληνικής γλώσσας, της ελληνικής ψυχής, της ανιστορικής, διαχρονικής εθνικής ιδιοσυγκρασίας, ιδιαίτερας της λαϊκής εκφραστικότητας και αυθεντικότητας του έθνους. Η «γενιά του '30» ανακάλυψε (ή επινόησε, ερμηνεύοντας κατά το δοκούν) στο μακρυγιαννικό κείμενο ποιότητες και στοιχεία που το καθιστούσαν ιδιαίτερο και προνομιακό όργανο έκφρασης της βαθύτερης ουσίας και της διαχρονίας του λαϊκού πολιτισμού. Στην ιδιορρυθμία της πρωτόγονης γραφής του, όπως για παράδειγμα, αντιστοίχως στην αυτοσχέδια, απλοϊκή τέχνη του Θεόφιλου,¹⁰⁵ οι επιφανέστεροι και εξαιρετικά μορφωμένοι εκπρόσωποι της διανόησης του μεσοπολέμου εντόπισαν την αυθεντική, ακριβώς γιατί ήταν ακατέργαστη, έκφραση της διαχρονικής λαϊκής ψυχής του ελληνικού έθνους. Σε κάθε περίπτωση, η ανακάλυψη του Μακρυγιάννη, συντελέστηκε από λογοτέχνες (Γ. Θεοδοιάς, Γ. Σεφέρης κ.α.) οι οποίοι και ανέδειξαν το κείμενο του, κατά κύριο λόγο σε φιλολογικό- λογοτεχνικό φαινόμενο. Κατά τον Γιώργο Θεοδοιά, σε κείμενο του στην Νέα Εστία, το 1941:

«Τρεις δεκαετίες (σ.σ.: εννοεί από την δημοσίευση των Απομνημονευμάτων από το Βλαχογιάννη το 1907), η πνευματική Ελλάδα αγνόησε ολότελα αυτήν την ηθική προσωπικότητα, τον εξαιρετο εθνικό αντιπροσωπευτικό ήρωα και το μοναδικό πεζογραφικό του ύφος. Έπρεπε ίσως να ωριμάσει κάπως στην Ελλάδα η συνείδηση της πεζογραφίας για να καταλάβουμε την σημασία του έργου.»¹⁰⁶

Την ίδια όμως εποχή, ένας άλλος ιστοριογραφικός λόγος έκανε εμφανή την παρουσία του διεκδικώντας το δικαίωμα να επανερμηνεύσει την εθνική ιστορία από μια άλλη οπτική γωνία. Η δημοσίευση το 1924 του έργου του Κορδάτου *Η Κοινωνική σημασία*

δραχμών, και , εξ όσων γνωρίζω, είναι ο μόνος ήρωας του '21 που διαθέτει την δική του ιστοσελίδα στο διαδίκτυο (www.Makrygiannis.gr).

¹⁰⁵ «Και όμως είναι μια παλιά συγκίνηση που προσπαθώ να ελέγξω εδώ και δεκατρία χρόνια, από την παλιά εποχή που ο Αντρέας Εμπειρικός μου έδειξε, με άπειρη ευλάβεια, ζωγραφίες του Θεόφιλου.... Η ίδια συγκίνηση όπως όταν πρωτοδιάβασα τα Απομνημονεύματα του Μακρυγιάννη..... Η ελληνική πνευματική κληρονομιά είναι τόσο μεγάλη που αλήθεια δεν ξέρει κανείς ποιους μπορεί να διαλέξει για να πραγματοποιήσει τις βουλές της..... Το δημοτικό τραγούδι να φωτίζει τον Όμηρο και ο Αισχύλος να συμπληρώνεται από το δημοτικό τραγούδι,.....»

Γ. Σεφέρης, Θεόφιλος, (περιλαμβάνεται σε αφιέρωμα του περιοδικού): *Η Λέξη*, Αθήνα, Νοέμβριος- Δεκέμβριος 2002, σελ. 991-92

¹⁰⁶ Αναφέρεται στον Γιαννουλόπουλο, ό. π., σελ. 55

της επανάστασης του 21, απετέλεσε το έναυσμα για την παραγωγή μιας σειράς έργων αριστερής κατεύθυνσης που διεκδικούσαν για λογαριασμό τους όχι μόνο μια άλλη ερμηνευτική πρόταση για την επανάσταση και την νεώτερη ιστορία, αλλά και, κατά κάποιο τρόπο, την κληρονομιά μιας αποσιωπημένης, πλην όμως όχι μόνο υπαρκτής αλλά και ιστορικά καθοριστικής, ουσίας των γεγονότων που συγκροτούσαν την εθνική ιστορία. Ο Κορδάτος εισήγαγε την ταξική οπτική στην ιστοριογραφία, γεγονός που άνοιγε την συζήτηση για την φύση του κοινωνικού-οικονομικού σχηματισμού της Ελλάδας τόσο κατά την επανάσταση όσο και μεταεπαναστατικά¹⁰⁷. Η δυσκολία πάντως, στην θεωρητική περιγραφή κοινωνικών τάξεων στην ελληνική κοινωνία κατά το προηγούμενο και το πρότυπο της δυτικής Ευρώπης, υποβοήθησε την εισαγωγή του ασαφούς, αλλά εύπλαστου και περιεκτικού όρου «λάος» που, σε αντιδιαστολή με την τρέχουσα έννοια του έθνους, εμπειρείχε κατ' αποκλειστικότητα τις κατώτερες τάξεις της ελληνικής κοινωνίας, με κύρια συνιστώσα την τάξη των φτωχών αγροτών, ενώ απέκλειε τις άρχουσες τάξεις. Ανάλογος προβληματισμός είχε εμφανιστεί ήδη στην περίπτωση της Ρωσίας και το κίνημα των ναρόντικων, υποχρεώνοντας τους ίδιους τους Κ. Μαρξ και Φ. Έγκελς να αντιμετωπίσουν το θέμα της ιστορικής εξέλιξης, της κοινωνικής αλλαγής και της επανάστασης σε χώρες, όπως η Ρωσία της εποχής τους, που εμφάνιζαν υστέρηση στην ανάπτυξη βιομηχανική οικονομίας, ή ακολουθούσαν διαφορετικές ιστορικές πορείες από αυτή των χωρών της Δ. Ευρώπης¹⁰⁸. Ο Κορδάτος, συνεπής στο αίτημα της επιστημονικής ιστοριογραφίας που η μαρξιστική του στράτευση επέβαλε, προσπάθησε να είναι ακριβής στην ταξική του ανάλυση.

¹⁰⁷ «Ως προς το κύριο πρόβλημα του βιβλίου του ο Κορδάτος παραπέμπει στο Κομμουνιστικό Μανιφέστο και δευτερευόντως στον *Lafargue* (Η εξέλιξη της ιδιοκτησίας) και διατείνεται ότι η αστική τάξη του τόπου μας, προϊόν των κεφαλαιοκρατικών παραγωγικών δυνάμεων κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 18ου αιώνα, συγκροτείται με τις φεουδαρχικές παραγωγικές σχέσεις (που είχε επιβάλει η Τουρκοκρατία) και απελευθερώνει το μεγαλύτερο τμήμα της «τότε υποδούλου» Ελλάδος. Πολύ αργότερα, μετά το 1880, η «παλαιά αστική μετασχηματίζεται» «εις τάξιν κεφαλαιοκρατική» και συνακόλουθα η πάλη των τάξεων μετατίθεται «εντελώς προς το μέρος των κεφαλαιούχων και εργατών». Η σκοπιμότητα να μεταστοιχειωθεί η γνώση του άμεσου παρελθόντος σε διάγνωση των κινήτριων διεργασιών του παρόντος οδηγεί τον Κορδάτο στην αναμφίλογη βεβαιότητα ότι στον καιρό του επαναστατική είναι «μόνον» η οργανωμένη εργατική τάξη, εφόσον «διά της Κοινωνικής Επαναστάσεώς» της θα καταστεί όχι απλώς ο «καταλύτης» των οικονομικών και πολιτικών δεσμών της, αλλά και ο «Ελευθερωτής όλων των καταπιεζομένων μαζών». Π. Νούτσος, *Η «κοινωνική σημασία» του Εικοσένα*, ό, π., 2004.

¹⁰⁸ «Εκείνο που χρειάζεται είναι να διερευνηθούν τα βαθύτερα αίτια που επέτρεψαν στον σταλινισμό να επιβληθεί και να κυριαρχήσει, αίτια που μπορούν να αναζητηθούν : 1) Στο ιστορικό παρελθόν της Ρωσίας, στο παρελθόν του τσαρικού δεσποτισμού και της ασιατικής βαρβαρότητας όσο και στο επαναστατικό παρελθόν του 19^{ου} αιώνα, που εκπροσωπήθηκε από τους Ρώσους λαϊκιστές, τους ναρόντικους, με την μυστικιστική τους αντίληψη για την «κομμουνιστική φύση» του Ρώσου αγρότη και την πανσλαβιστική της εκτροπή που ήθελε τον Ρώσο αγρότη να φέρνει τον κομμουνισμό στη «σάπια Δύση» έστω και με το κνούτο.»

Ε. Παππά, *Μύθος και ιδεολογία στη ρωσική επανάσταση. Οδοιπορικό από τον ρωσικό αγροτικό λαϊκισμό, στο λαϊκισμό του Στάλιν*, Εκδ. Άγρα, Αθήνα 2011, σελ 14.

Άλλοι, συνήθως φιλόλογοι και παρεμπιπτόντως ιστοριογράφοι, υπήρξαν πιο «λαϊκιστές». Η εισαγωγή της έννοιας του «λαού», στην σχετική συζήτηση, του «λαϊκού» 21 και των «λαϊκών» κοινωνικών δυνάμεων, αντιστοιχούσε κατά κάποιο τρόπο στα σχήματα περί λαϊκού πολιτισμού, γλώσσας, αισθητικής, ψυχής κ.λπ. που είχαν διατυπώσει οι διανοούμενοι της «γενιάς του 30». Αντιστοίχως, όπως η αισθητική αναζήτηση της λαϊκότητας εξέφραζε τις πλέον προχωρημένες αναζητήσεις ενός καλλιτεχνικού κινήματος κατά βάση μοντερνικού, η πολιτική-ιστοριογραφική ανάπτυξη ενός λαϊκιστικού λόγου, εισήχθη στην Ελλάδα από μαρξιστές διανοούμενους διαφόρων αποχρώσεων, εκπροσώπων της πλέον μοντέρνας πολιτικής αντίληψης της εποχής.

Η ανακάλυψη του Μακρυγιάννη από την Αριστερά, ήταν βεβαίως, θέμα χρόνου. Για τον Κ. Σιμόπουλο: «Ο Μακρυγιάννης υπήρξε ο αυθεντικότερος τύπος γηγενούς Έλληνα της τουρκοκρατίας». Αν και ο Σιμόπουλος αντιμετώπισε κριτικά τον Μακρυγιάννη ως ιστορικό-πολιτικό πρόσωπο, αναγνώρισε στον γραπτό του λόγο την σημασία ενός μνημείου της ελληνικής λαϊκής ψυχής:

«Ο Μακρυγιάννης αποτυπώνει στα χειρόγραφα του την εξέλιξη της λαϊκής ιδεολογίας - εθνική, θρησκευτική, πολιτική, κοινωνική- μέσα από αθέατες, υπόγειες διακλαδώσεις, τις παραδοσιακές αξίες, τις καταβολές, τα βιώματα και τις ανεπαισθητες αλλαγές. Μ' αυτούς τους μυστικούς αγωγούς διατηρεί μια διαχρονική επικοινωνία με τις εθνικές ρίζες και κυρίως -απαράλλακτα όπως ο Σολωμός- με τις πηγές που ζωογονούν την λαϊκή ψυχή. Είναι ανεπιτήδευτος - η συνείδηση του λαϊκού ανθρώπου - γιατί ο ίδιος, όντας αγράμματος - ανήκει στην πλατιά λαϊκή κοίτη, στον κορμό του ελληνισμού, αδιάβροχος από ρεύματα και επιρροές.»¹⁰⁹

Είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο πως ο Γ. Βαλέτας, χαρακτήρισε τον Μακρυγιάννη «Εαμίτη του 21». Στο μακρυγιαννικό κείμενο, ο καταγγελτικός λόγος και οι αφορισμοί κατά των ανθρώπων της εξουσίας, των βαυαρών ή των εκπροσώπων των Μεγάλων Δυνάμεων της εποχής περισσεύουν, έστω και αν το κείμενο είναι του γεμάτο αντιφάσεις, μεταστροφές, υποκειμενικές στοχεύσεις και όχι λίγη εμπάθεια¹¹⁰. Πάντως, η συμμετοχή του

¹⁰⁹ Κ. Σιμόπουλος, *Ιδεολογία και αξιοπιστία στον Μακρυγιάννη*, Εκδ. Στάχυ, Αθήνα (πρώτη έκδοση 1986), σελ. 61

¹¹⁰ «Η πολιτική ιδεολογία του Μακρυγιάννη κινείται στον χώρο του εξωπραγματικού. Πρόκειται για το ευαγγέλιο της αρετής, μια εκδοχή υψηλού πατριωτισμού με συναισθηματικές εξάρσεις και ιδεοληψίες. Βλέπει την κοινωνική αδικία... αλλά δεν αναζητεί, δεν μπορεί να αναζητήσει τα αίτια... Φταίει ο Κωλέτης, φταίει ο Μαυροκορδάτος, φταίει ο Αρμανσμπέργης, φταίει ο τάδε σύμβουλος του παλατιού ή ο δεινά αυλικός.» Σιμόπουλος, ό. π., σελ. 72.

Μακρυγιάννη, στο κίνημα της 3^{ης} Σεπτεμβρίου του 1843, ήταν αρκετή για τους κατοπινούς μελετητές του έργου και της ζωής του, για να εντάξουν την μορφή του στο πάνθεον του «λαϊκοδημοκρατικού» κινήματος. Ο Φωτιάδης, στο έργο του για τον Όθωνα, αναγνώρισε στον Μακρυγιάννη σημαντικό ρόλο στο κίνημα της 3^{ης} Σεπτεμβρίου, παρά την περιορισμένη συμμετοχή του τελευταίου στα γεγονότα:

«Ο Γούδας στον επικήδειο που έβγαλε το 1864 στον θάνατο του Μακρυγιάννη είπε και τούτο εδώ: "Σμικρόν τι εκινήθη κατά την αξιομνημόνευτον Τρίτην Σεπτεμβρίου ο Μακρυγιάννης και τα πάντα έκλινον υπέρ του έθνους." Κι' αυτό, καθώς θα δούμε, στέκεται σωστό»¹¹¹

Είναι πάντως αμφίβολο αν ο Μακρυγιάννης μπορούσε να αντιστοιχίσει με ακρίβεια και σαφήνεια τα ρητά πολιτικά προτάγματα της 3^{ης} Σεπτεμβρίου, με τα αιτήματα που συγκινούσαν βαθύτερα τον ίδιο. Για τον ρουμελιώτη στρατηγό, το «Σύνταγμα» ήταν περισσότερο ένα σύμβολο δικαίωσης και αποκατάστασης, παρά το ζητούμενο μιας γνησίως δημοκρατικής και νεωτερικής απαίτησης.¹¹² Σε κάθε περίπτωση, η αναγωγή του σε αγωνιστικό σύμβολο συνέβη στον 20^ο αιώνα, εξυπηρετώντας ανάγκες και στοχεύσεις της εποχής μέσα στην οποία οι αναγνώστες του Μακρυγιάννη ζούσαν, αντιλαμβάνονταν και δημιουργούσαν.

4.3. Το θεατρικό έργο του Φωτιάδη. Λαθροχειρίες χάριν ποιητικής αδειας και ιδεολογικών αναγκών.

Ο Δημήτρης Φωτιάδης(1898-1988)¹¹³, γιος του γαιοκτήμονα και λογοτέχνη Αλέκου Φωτιάδη, γεννήθηκε και έζησε τα νεανικά του χρόνια στη Σμύρνη. Κατά τη διάρκεια του Μικρασιατικού Πολέμου υπηρέτησε ως εθελοντής στον ελληνικό στρατό και μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή κατέφυγε στην Αθήνα. Εργάστηκε ως υπάλληλος ναυτιλιακού γραφείου στον Πειραιά, ενώ παράλληλα εισήλθε στους λογοτεχνικούς και

¹¹¹ Δ. Φωτιάδης. *Όθωνας. Η Μοναρχία*, Εκδ. Κυψέλη, Αθήνα 1963, σελ. 54

¹¹² «...στην λογική του και στα κείμενα του στρατηγού, το «Σύνταγμα» ελάχιστα αναφέρεται στον καταστατικό χάρτη της πολιτείας με την πολιτική, ή ακόμα λιγότερο με την νομική έννοια του όρου. Είναι περισσότερο ένα σχέδιο-σύμβολο, που εκφράζει το σύνολο των αντιδράσεων του παραδοσιακού κόσμου στην νέα τάξη πραγμάτων, την επιθυμητή διαπραγμάτευση, την αποκατάσταση των αδικημένων αγωνιστών. Σε τελευταία ανάλυση, οι αναφορές στο «Σύνταγμα» εκφράζουν μια συνείδηση κοινότητας στάσεων και πρακτικών εκείνων των δυνάμεων που περιθωριοποιεί η νέα κατάσταση.»

Ν. Θεοδοιάς, *Ατομική μαρτυρία και συλλογική συνείδηση*, στο: Ν. Θεοδοιάς- Ν. Κοταρίδης, *Η οικονομία της βίας*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2006, σελ. 372

¹¹³ Βιογραφικά στοιχεία του συγγραφέα αντλήθηκαν από το: Αρχείο Ελλήνων Λογοτεχνών Ε. ΚΕ. ΒΙ.

δημοσιογραφικούς κύκλους. Από το 1936 και για πέντε χρόνια διηύθυνε το λογοτεχνικό περιοδικό *Νεοελληνικά Γράμματα*. Κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής εργάστηκε ως ανταποκριτής στην Αίγυπτο, το Λονδίνο και τη Μέση Ανατολή. Από το 1945 ως το 1948 διηύθυνε το περιοδικό *Ελεύθερα Γράμματα*. Στη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου διώχτηκε και εξορίστηκε για τα αριστερά πολιτικά του φρονήματα και στη συνέχεια έγινε μέλος της Διοικητικής Επιτροπής στην ΕΔΑ. Στο χώρο της λογοτεχνίας ασχολήθηκε κυρίως με το θέατρο, όπου πρωτοεμφανίστηκε επίσημα το 1931 με το βραβευμένο στον Καλοκαιρινό δραματικό διαγωνισμό έργο «Μάνια Βιτρόβα», που παραστάθηκε τον επόμενο χρόνο από το Λαϊκό Θέατρο του Μάνου Κατράκη. Ασχολήθηκε επίσης με τη θεατρική μετάφραση, την ιστοριογραφία και το δοκίμιο. Τιμήθηκε με το Μετάλλιο της Εταιρείας Ελληνικών Σπουδών του Πανεπιστημίου της Σορβόνης (1939) και το Κρατικό Βραβείο Μυθιστορηματικής Βιογραφίας (1982 για το έργο του *Ενθυμήματα*).

Στον χώρο της ιστοριογραφίας ο Φωτιάδης ασχολήθηκε σχεδόν κατ' αποκλειστικότητα με την επανάσταση του '21. Το έργο του συνίσταται κατά κύριο λόγο από βιογραφίες αγωνιστών της επανάστασης, ενώ αποκορύφωμα της σχετικής ενασχόλησης του υπήρξε το ογκώδες τετράτομο, *Η Επανάσταση του 21*, που κυκλοφόρησε σε μια ιδιαίτερος προσεγμένη και ακριβή έκδοση μεγάλου σχήματος από τις Εκδόσεις Μέλισσα το 1971. Ο Φωτιάδης υπήρξε πολυγραφότατος και παρότι δεν σπούδασε ιστορία και δεν υπήρξε ο τυπικός επαγγελματίας ιστορικός, οι βιβλιογραφικές του αναφορές μαρτυρούν ότι επρόκειτο περί ενός ευσυνειδητού και συστηματικού αναγνώστη ιστορικών πηγών. Ως δημοτικιστής, συνειδητός εκλαϊκευτής και διανοούμενος που αισθανόταν ότι επιτελεί μια συγκεκριμένη ιστορική αποστολή, έγραφε με την πεποίθηση ότι ήταν καθήκον του να απευθύνεται στα λαϊκά στρώματα, χρησιμοποιώντας μια επιτηδευμένα λαϊκότερο γλώσσα, στην προσπάθεια του να μιμηθεί το ύφος που, ο ίδιος υπέθετε ότι, προσέγγιζε περισσότερο την λαϊκή αισθητική και ευαισθησία.

Στο θεατρικό έργο για τον Μακρυγιάννη, οι πολιτικές, αισθητικές και γλωσσικές μέριμνες του Φωτιάδη, φωτίζονται ευκρινώς στην εισαγωγή που συνοδεύει την έκδοση του έργου το 1953, όπου και βιογραφεί συνοπτικά τον ήρωα του έργου του. Από τις πρώτες ήδη γραμμές της εισαγωγής του, ο Φωτιάδης ορίζει τον Μακρυγιάννη ως «φαινόμενο»:

«Ο Μακρυγιάννης είναι μια από τις πιο ολοκληρωμένες μορφές του 21. Κανείς άλλος δεν μπόρεσε να εκφράσει, όπως αυτός, τόσο πιστά και με τόση συνέπεια το νόημα της μοναδικής εκείνης επανάστασης. Δεν αγωνίστηκε μονάχα σε αυτή, μα μας έδωσε στ'

«Απομνημονεύματα» του την πιο ζωντανή και την πιο αληθινή της περιγραφή.»¹¹⁴

Το πρωτεύον στοιχείο του φαινομένου Μακρυγιάννης είναι βεβαίως ο λόγος του, η γραπτή έκφραση του νοήματος της επανάστασης, που στα Απομνημονεύματα καταγράφεται με συνέπεια και γλαφυρότητα. Ο Φωτιάδης όμως, δεν αρκείται μόνο σε αυτό και δίνει μια εικόνα του Μακρυγιάννη ως επαναστάτη και πολιτικού ανδρός, σχεδόν αποθεωτική. Ιδιαίτερος τονίζει την στάση του στρατηγού στην μεταεπαναστατική περίοδο, κατ' αναλογία ενδεχομένως των προτεραιοτήτων και των προβλημάτων που έθετε η μεταπολεμική εποχή στην Αριστερά, εποχή που πρωτοεμφανίζεται το θεατρικό έργο του Φωτιάδη και γράφονται οι εισαγωγικές γραμμές της έκδοσης του 1953:

«Έπειτα, όταν τελείωσε ο αγώνας και μέσα από τους τάφους και τα αποκαΐδια οι Έλληνες αναστήθηκαν σε έθνος, δε συμβιβάστηκε (σ. ο Μακρυγιάννης) με την αδικία. Δε λύγισε στις απειλές. Αγρονίστηκε με την ίδια πάντα θέρμη, για την προκοπή του τόπου μας και τα δίκαια και τις ελευθερίες του λαού μας. Δεν έπαψε να υπερασπίζεται τους αγωνιστές που δυστυχούσαν, ενώ οι επιτήδευτοι καρπώνονταν τα πάντα. Επαναστατούσε η πατριωτική του συνείδηση, να βλέπει τους ξένους στο όνομα μιας ψεύτικης λευτεριάς να δυναστεύουνε τους Έλληνες, που γλύτωσαν την πατρίδα από την τυραννία του Τούρκου. Έμεινε, ως το τέλος της ζωής του, ένας αληθινός πατριώτης. Ένας "πατριδοφύλακας"...»¹¹⁵

Μετά την εισαγωγή, ο Φωτιάδης με ένα σύντομο σημείωμα¹¹⁶ αναφέρεται στο καθ' αυτό θεατρικό έργο, δίνοντας τις διευκρινίσεις και εξηγήσεις που θεωρεί αναγκαίες. Εντάσσει πρωτίστως το πόνημα του στην μεγάλη «διαφωτιστική εργασία» που ξεκίνησε το 1907 από τον Βλαχογιάννη και αφορούσε την «...προσπάθεια αξιοποίησης του ανεχτίμητου αυτού εθνικού μας κεφαλαίου...». Το έργο στηρίζεται κατά κύριο λόγο στα Απομνημονεύματα. Η συγγραφική στρατηγική του Φωτιάδη συνίσταται στην απόσπαση διαλόγων και επεισοδίων διάσπαρτων σε όλο το μήκος του Μακρυγιαννικού κειμένου και την «ελεύθερη» σύνδεση τους σε μια σειρά σκηνών που δημιουργούν την αίσθηση της ενότητας και συνέχειας. Ο θεατρικός χρόνος βεβαίως είναι διαφορετικός από τον ιστορικό-ημερολογιακό των Απομνημονευμάτων. Η σκηνική παρουσίαση των γεγονότων πυκνώνει τον χρόνο, αλλάζει την χρονική σειρά των επεισοδίων ή και τα πρόσωπα που συμμετείχαν σε αυτά.

¹¹⁴ Δ. Φωτιάδη, *Ο Μακρυγιάννης*, ό. π. σελ. 9.

¹¹⁵ Ο. π. σελ. 9

¹¹⁶ Ο. π. σελ. 40-41

Στο ερώτημα που θέτει ο ίδιος: «Ο *Μακρυγιάννης* είναι ιστορία ή θέατρο», ο συγγραφέας τονίζει πως είναι πριν απ' όλα θέατρο. Ταυτοχρόνως, διατείνεται ότι ζωντανεύει πιστά μια εποχή. Μόνο που: «Για να γίνει όμως η ιστορία θέατρο χρειάζεται η απαραίτητη "συνθετική" σκηνική μορφή. Με άλλα λόγια, η ανάπλαση των γεγονότων». Προκειμένου να εξηγήσει τι εννοεί, ο Φωτιάδης φέρνει μερικά παραδείγματα «αναπλάσεων». Διευκρινίζει ότι μετέθεσε χρονικά την μάχη στους Μύλους του Ναυπλίου μετά την μάχη του Σερπετζέ, καθώς έτσι εξυπηρετούσε καλύτερα την ενότητα του έργου. Πήρε την ελευθερία να τοποθετήσει τον θάνατο του Γκούρα στην ίδια μάχη του Σερπετζέ, για λόγους σκηνικής οικονομίας ' αν και διευκρινίζει ότι κατά τ' άλλα, οι συνθήκες του θανάτου του αποδίδονται με ακρίβεια. Για τον δε Μαύρο, που αποτελεί ένα από τα κύρια πρόσωπα του έργου, ο Φωτιάδης μας πληροφορεί ότι ήταν υπαρκτό ιστορικό πρόσωπο, μέλος του Βουλευτικού επί Καποδίστρια. Στο έργο όμως γίνεται μια «συνθετική μορφή»:

«Ο συγγραφέας σκιαγραφεί σ' αυτόν τον επιτήδειο κοτζαμπάση, που με επιφανειακή μόρφωση και με πολλούς ελιγμούς, παίρνει αξιώματα και τα εκμεταλλεύεται προς όφελος του. Έτσι στο θεατρικό έργο, ο Μαύρος "εκπροσωπεί" και τον υπουργό των Εσωτερικών Ψύλλα, που μ' αυτόν γίνηκε το επεισόδιο της 5^{ης} εικόνας (σ.σ. : ο Φωτιάδης εννοεί «σκηνή») στο σπίτι του Μακρυγιάννη, και τον υπουργό των Στρατιωτικών Βλαχόπουλο, που έπιασε ο Καλλέργης μπροστά στ' ανάχτορα τη νύχτα της 3^{ης} του Σεπτέμβρη 1843.»

Η πιο ενδιαφέρουσα όμως «ανάπλαση», για την οποία ο συγγραφέας δεν δίνει καμία διευκρίνιση στο εισαγωγικό του σημείωμα, αφορά στον περίφημο διάλογο μεταξύ Μακρυγιάννη, Οδυσσέα Ανδρούτσου και Γιάννη Γκούρα στην Ακρόπολη της Αθήνας. Τον χαρακτηριστικό (και κωμικό κατά κάποιο τρόπο) τόνο στο επεισόδιο αποδίδει η καχυποψία του Μακρυγιάννη στην πρόσκληση των δύο Ρουμελιωτών οπλαρχηγών να πλησιάσει ένα παράθυρο προκειμένου να του δείξουν την Αττική, καχυποψία που πηγάζει από τον φόβο πιθανής εκπαράθρωσης¹¹⁷. Ο διάλογος παρατίθεται από τον Φωτιάδη σε γενικές γραμμές

¹¹⁷ «Μια βραδιά τρώγαμε ψωμί εις το κάστρο με τον Γκούρα και φαμελιάν του ' έστειλε και με ζήτησε ' οπού τρώγοντας ήρθε ο Δουσσέας. Βγήκε η γυναίκα σε καμπόσο έξω. Λέγει ο Δουσσέας: «Κάτι θα μιλήσουμε. – Αν έχετε μυστικά, τού λέγω, βγαίνω κι' εγώ έξω να σας αφήσω μόνους σας.- Όχι μου λέγει, θα μιλήσουμε και οι τρεις». Ανοίγει το παλεθύρι του οντά, μου λέγει: «Τήρα κάτου, Μακρυγιάννη». Εγώ υποπτεύτηκα να μη με ρίζουν κάτου από το κάστρο. Του λέγω: «Τι να τηράζω, τον τόπο τον ξέρω από μακριά.- Τήραζε τι βλέπεις; μου είπε.- Σπίτια, του λέγω. – Και κάτου, παρακάτου, βλέπεις τις ελιές και τα περιβόλια. Όλα δικά μας είναι ' δια κείνο σας ήφερα εις την Αθήνα.- Του λέγω, ας είσαι καλά, καπετάνιε, οπού μας θυμάσαι.- Έχασες τα δικά σου, μου είπε, παίρνεις άλλα περισσότερα. Δια να τα πάρουμε όμως χρειάζεται να κάνουμε ένα πράγμα ' να παστρέψουμε καμιάν εικοσαριά αγκάθια από τούτους τους γκαγκαραίους. Όποτε θέλεις εσύ γίνεται.»

Στρατηγού Μακρυγιάννη, *Απομνημονεύματα*, ο. π. σελ. 291

όπως εμφανίζεται και στα Απομνημονεύματα. Με μία σημαντική διαφορά: στην θέση του Ο. Ανδρούτσου έχει τοποθετηθεί η «συνθετική μορφή» του Μαύρου, του εμβληματικού αυτού τύπου κοτζαμπάση, που χρησιμοποιείται συστηματικά ως alter ego στην θέση άλλων, προκειμένου να ζωντανέψουν πάνω στην σκηνή, χαρακτηριστικά επεισόδια από τα Απομνημονεύματα. Τα δε λόγια του Ανδρούτσου, μοιράστηκαν στον Γκούρα και στον Μαύρο, προσαρμοσμένα μάλιστα σε μια γλώσσα πιο κοντινή προς την εποχή του Φωτιάδη και πιο «πολιτική».¹¹⁸

Τα «τεχνάσματα» του Φωτιάδη, όσον αφορά τουλάχιστον τα παραδείγματα που ο ίδιος παραθέτει στο εισαγωγικό του σημείωμα, είναι αρκετά ευνόητα. Προκειμένου να εξυπηρετήσει την δραματουργική ενότητα του έργου, αντικαθιστά τύπους ανθρώπων που για τον ίδιο ανήκουν σε μια συγκεκριμένη κοινωνική κατηγορία (υπουργοί, κοτζαμπάσηδες που έχουν επιβιώσει κοινωνικά και στην μεταεπαναστατική περίοδο κλπ) με μια εμβληματική, αντιπροσωπευτική μορφή, τον Μαύρο (προφανώς το «χρώμα» του ονόματος βοήθησε στην επιλογή του για αυτόν τον ρόλο), ο οποίος και επανεμφανίζεται, ξανά και ξανά, σε στιγμιότυπα που βρίσκονται διάσπαρτα στα Απομνημονεύματα. Με αυτόν τον τρόπο ο δραματουργός πετυχαίνει την σκηνική ενότητα και συνέχεια του έργου του, αποσπώντας γεγονότα και πρόσωπα από το αφηγηματικό πλαίσιο των Απομνημονευμάτων και, μέσω της σύνδεσής τους, πετυχαίνοντας μια νέα αφηγηματική σύνθεση.

Η περίπτωση όμως του επεισοδίου στην Ακρόπολη της Αθήνας ξενίζει. Η σιωπηρή αντικατάσταση (δηλαδή η εξαφάνιση) του Ανδρούτσου από τον Μαύρο, δεν εμπίπτει στο πλαίσιο του δραματουργικού ευρήματος που αναφέρθηκε παραπάνω. Ο αμφιλεγόμενος ρουμελιώτης οπλαρχηγός δεν εντάσσεται στην κοινωνική κατηγορία που η «συνθετική μορφή» του Μαύρου καλείται να εκπροσωπήσει στην σκηνή. Δεν πρόκειται δηλαδή για αντικατάσταση χάριν συμβολικής αντιπροσώπευσης (Μαύρος και Ανδρούτσος συμβολικά προσωποποιούν δύο πλήρως διαφορετικούς κόσμους), αλλά για απάλειψη, στην ουσία για ολοκληρωτική ανασκευή του γεγονότος, όπως αυτό τουλάχιστον καταγράφεται από τον Μακρυγιάννη. Με την αντικατάσταση του ενός προσώπου από το άλλο, επιτυγχάνεται η μετάθεση της ηθικής ευθύνης των λεγομένων από τον πρώτο στον δεύτερο, από τον κόσμο του «λαϊκού», στρατιωτικού Οδυσσέα στον κόσμο των «πολιτικών» του Αγώνα, των

¹¹⁸ ΓΚΟΥΡΑΣ : *Τήρα κάτον, Μακρυγιάννη.*

ΜΑΚΡΥΓΓΙΑΝΝΗΣ: *Τι να τηράξω Γκούρα; Τον τόπο τον ξέρω.*

ΓΚΟΥΡΑΣ: *Τήραξε λέω! (Ο Μακρυγιάννης κοιτά) Τι βλέπεις;*

ΜΑΚΡΥΓΓΙΑΝΝΗΣ: *Σπίτια!*

ΜΑΥΡΟΣ: *Θα ξεπαστρέψουμε καμιά εικοσαριά από αυτούς που παραπλάνησαν τους ξωτάρηδες και λένε πως τα χτήματα πρέπει να μοιραστούνε σ' όλους. Ίσια σε όλους! Κατάλαβες δικαιοσύνη! ...*

Δ. Φωτιάδη, *Ο Μακρυγιάννης*, ό. π. σελ. 44.

μεταμφιεσμένων δηλαδή με νεωτερική πλέον δορά κοτζαμπάσηδων.

Πρόκειται δηλαδή για χάλειψη του γεγονότος, χάριν υποτίθεται ποιητικής αδείας. Μάλιστα, το γεγονός ότι ο Φωτιάδης διατηρεί τον Γιούρα, τον τότε υπαρχηγό και κατόπιν ηθικό αυτουργό της δολοφονίας του Ανδρούτσου, στον διάλογο που αναπλάθει είναι νομίζουμε αρκετά εύγλωττο σε σχέση με τις προθέσεις και τις μέριμνες του Φωτιάδη. Για τον συγγραφέα αλλά και για μια ολόκληρη γενιά αριστερών διανοουμένων εαμικής προέλευσης, ο Ανδρούτσος, όπως και συλλήβδην οι κλεφταρματωλοί του '21, εντάσσονται στο ευρύτερο, σιωπηλό, αποσιωπημένο και τελικά ιστορικά ηττημένο πλην υπαρκτό και σημαντικό, «λαϊκοδημοκρατικό» μέτωπο που συγκροτήθηκε στην επανάσταση του '21, το οποίο αγωνίστηκε και διεκδίκησε όχι μόνο την απαλλαγή από την οθωμανική εξουσία αλλά και το δικαίωμα της διαμόρφωσης της μεταεπαναστατικής Ελλάδας με τους όρους του ίδιου του λαϊκού μετώπου. Από την άλλη, σύμφωνα πάντα με την ίδια ερμηνευτική προσέγγιση, στην επανάσταση του '21 σχηματίστηκε ένα άλλο μέτωπο, συγκροτημένο από τους κοτζαμπάσηδες, τους καρaboκώρηδες των νησιών, τους Φαναριώτες και τους πράκτορες και αντιπροσώπους των Μεγάλων Δυνάμεων, το οποίο εννοούσε να ελέγξει την πορεία των πραγμάτων, όπως και το πέτυχε, κατακτώντας την εξουσία και υπονομεύοντας ουσιαστικά το πνεύμα του Αγώνα και την κατοπινή ανεξαρτησία του νέου ελληνικού κράτους.

Ο αμφιλεγόμενος Ανδρούτσος απετέλεσε μία από τις πλέον εμβληματικές μορφές του «λαϊκού» '21, αν και ο ταραχώδης βίος και ο άδοξος θάνατος του απετέλεσαν πηγή αμηχανίας, προβληματισμού, ακόμα και διαφωνιών για τους «λαϊκιστές» συγγραφείς της Αριστεράς. Στο πολύτομο έργο του για το 21, ο Φωτιάδης αφιέρωσε ένα ολόκληρο κεφάλαιο (με ενδεικτικό τίτλο: *Το δράμα του Ανδρούτσου*)¹¹⁹ στο πρόβλημα που συνιστούσε ο Ανδρούτσος για την ιστοριογραφία, τόσο την εθνική όσο και την αριστερή- «λαϊκιστική» της περιόδου. Ο Φωτιάδης, σεμνυνόμενος ότι εκφράζει περισσότερο την ιστορία όπως αυτή διαπλάθεται από το λαϊκό αισθητήριο, παρά αυτή που γράφεται από τους επαγγελματίες ιστορικούς, απεφάνθη υπέρ του Ανδρούτσου.¹²⁰ Δεν παρέλειψε πάντως να αναφερθεί στις αρνητικές κρίσεις ελλήνων ιστορικών για τον Ανδρούτσο, ιδιαίτερα του Παπαρρηγόπουλου, του Σπ. Τριούπη, του Σουρμελή, ακόμα και του Κορδάτου. Ο Φωτιάδης στάθηκε ειδικά στον τελευταίο:

¹¹⁹ Δ. Φωτιάδης, *Η Επανάσταση του 21*, Εκδ. Μέλισσα, Αθήνα 1972, Τρίτος τόμος, σελ. 122-144.

¹²⁰ «*Η ιστορία, αργά ή γρήγορα, πάντα σωστά καταδικάζει ή δικαιώνει. Και λέγοντας ιστορία δεν εννοώ τόσο εκείνη που γράφεται από τους ιστορικούς, μα εκείνη που διαπλάθεται μέσα στην μνήμη, στο αίσθημα και στη συνείδηση του λαού.... Έπειτα από 147 χρόνια που πέρασαν από τον άδικο χαμό του ο Ανδρούτσος έχει υψωθεί σε πανεθνικό ήρωα.*» ο. π. σελ 134.

«Μεγαλύτερη όμως κατάληξη μας κάνουν οι κρίσεις του Γιάννη Κορδάτου: Γενικά ήταν ένας σατραπίσκος που δεν δεχόταν διαταγές ούτε από τον Άρειο Πάγο, ούτε από την προσωρινή κυβέρνηση [...] Ως τον Δεκέμβρη του 1824, έπαιζε τον παπά, αλλά τον πήραν χαμπάρι και η κυβέρνηση έστειλε την άνοιξη του 1825 τον Γκούρα να τον πιάσει». Και παρακάτω λέει: «Είναι αλήθεια πως ο Αντρούτσος έκανε πολλά εγκλήματα και το αγωνιστικό του πνεύμα δεν εμπνεόταν από ισχυρό Εθνικό αίσθημα».Οι κρίσεις του Κορδάτου, με λύπη μου το λέω, είναι πέρα για πέρα άδικες. Φίλος ο Κορδάτος, φιλότατη όμως η αλήθεια.»¹²¹

Σε κάθε περίπτωση, η «φιλότατη» αλήθεια κακοποιήθηκε από την δραματουργική «μετάπλαση» εκ μέρους του Φωτιάδη του επεισοδίου στην Ακρόπολη των Αθηνών, εκεί όπου ο ίδιος ο Μακρυγιάννης διεκτραγωδούσε την υποτιθέμενη απειλή ειπαρκαθύρωσης του από τον Οδυσσέα και τον Γκούρα. Το παράδειγμα είναι ενδεικτικό των ιδεολογικών χρήσεων που πολλοί, και ο Φωτιάδης είναι ένας από αυτούς, επεφύλαξαν στα Απομνημονεύματα του Μακρυγιάννη. Το θεατρικό έργο του Φωτιάδη κατά τ' άλλα, αποτελεί μια συρραφή διαλόγων, λιγότερο ή περισσότερο πιστά μεταφερομένων, από τα Απομνημονεύματα, με κύριο περιεχόμενο τις μακρές ηθικολογικές αναπτύξεις τις οποίες συνήθιζε και ο Μακρυγιάννης. Στο έργο εμφανίζονται επίσης δευτερεύοντες χαρακτήρες, «συνθετικές» μορφές αυθεντικών λαϊκών τύπων, όπως ο εικονογράφος των Απομνημονευμάτων Παναγιώτης Ζωγράφος (στον ρόλο, ο νεαρός τότε Μίμης Φωτόπουλος) και ο Σουρωμένος, επισημμένος χαρακτήρας, λαϊκός θυμόσοφος και γνήσιος εκφραστής των λαϊκών καημών, φιγούρα μάλλον εμπνευσμένη από αντίστοιχες του θεάτρου σκηνών. Διάλογοι του Μακρυγιάννη, με τον Καποδίστρια, ή με ανθρώπους της Οθωνικής Αυλής μεταφέρονται, λιγότερο ή περισσότερο πιστά, σε σχέση πάντα με το Μακρυγιαννικό κείμενο, διαρθρωμένοι έτσι ώστε να απηχούν ένα σταθερό μοτίβο διαμαρτυρίας. Ο Μακρυγιάννης του θεατρικού έργου, μετ' επιτάσεως παρουσιάζεται ως η εμβληματική λαϊκή φωνή του που υψώνεται απέναντι στους «ισχυρούς» προκειμένου να υπερασπιστεί τα δίκαια του λαού. Ως έργο «εποχής», ο «Μακρυγιάννης» του Φωτιάδη, μάλλον αποτυγχάνει: ο ήρωας του μιλά με την γλώσσα και τις ιδέες του 20^{ου} αιώνα περισσότερο, με έναν λόγο που στην υποτιθέμενη διαχρονία του κινδυνεύει να καταστεί αν-ιστορικός.

Σημειώθηκε προηγουμένως ότι η προσεκτική ανάγνωση του μακρυγιαννικού κειμένου καταδεικνύει ότι αυτό δεν προσφέρεται για τέτοιες ιδεολογικές χρήσεις. Απλούστατα, γιατί ο ίδιος ο Μακρυγιάννης δεν διέθετε, δεν μπορούσε να διαθέτει, την

¹²¹ Ο. π. σελ . 134

πολιτική συνείδηση και συγκρότηση που οι μεταγενέστεροι ανίχνευσαν στο κείμενο του. Ως μαρτυρία και ως γλωσσικό τεκμήριο, τα Απομνημονεύματα έχουν την ιδιαίτερη σημασία τους. Ο συγγραφέας τους, τέκνο της εποχής του και των αντιφάσεων της, μακράν του να είναι ο υποδειγματικός λαϊκός αγωνιστής και εκπρόσωπος του λαϊκού στοιχείου, υπήρξε αν μη τι άλλο, ένας πολεμιστής της πρώτης γραμμής που κέρδισε με τις ταλαιπωρίες του και τα τραύματά του το δικαίωμα να έχει λόγο, τον όποιο λόγο, για τα πράγματα, και αξιώσεις, υπερβολικές ή όχι, για κοινωνική άνοδο, πολιτικό ρόλο και ανταμοιβές. Η μετέπειτα αναγωγή του σε εθνικό σύμβολο, ή σε «ανεκτίμητο εθνικό κεφάλαιο» όπως τον θέλει ο Φωτιάδης, είναι σε ένα βαθμό εύλογη και κατανοητή. Η στήριξη όμως πάνω στο κείμενο του Μακρυγιάννη ενιαίων και συμπαγών ιδεολογικών αφηγήσεων είναι παρακινδυνευμένη, όπως άλλωστε συμβαίνει πάντοτε, στην ανάλογη χρήση κάθε ιστορικής πηγής. Ο Φωτιάδης στο θεατρικό του έργο και με την άνεση της καλλιτεχνικής ελευθερίας, επιδόθηκε σε αναπλάσεις γεγονότων τουλάχιστον ατυχείς. Στήριξε όμως την δημιουργία του σε αντιλήψεις που υπηρέτησε εξίσου και στο ιστοριογραφικό του έργο, εκεί όπου η επιστημονική πειθαρχία τον υποχρέωνε να είναι προσεκτικότερος, όχι όμως πάντα και λιγότερο αυθαίρετος. Στον επίλογο του Σημειώματος του, ο Φωτιάδης παρατηρεί:

«Η ιστορική αλήθεια του έργου λοιπόν είναι συμβατική; Κάθε άλλο. Είναι ουσιαστική. Ο συγγραφέας μεταχειρίστηκε, οπουδήποτε υπάρχει πολιτικός ή στρατιωτικός χαρακτηρισμός, τα ίδια τα λόγια του Μακρυγιάννη, παρμένα από τα απομνημονεύματά του. Εκείνο που επεδίωξε ήταν να γράψει έναν ύμνο στην λεβεντιά και να κάνει μια προσπάθεια να ξαναγυρίσει το θέατρο μας στις εθνικές λαϊκές πηγές.»

Οι «εθνικές λαϊκές πηγές» αποτελούν το σταθερό σημείο αναφοράς στο σύνολο του έργου του Φωτιάδη. Ένα αόρατο νήμα δείχνει να συνδέει την Επανάσταση του '21, το «λαϊκό '21» του Φωτιάδη, με την «εθνικολαϊκή» φιλολογία της ΕΑΜικής γενιάς και, ακόμα πιο μετά, με αυτήν της προδικτατορικής ΕΔΑ (στης οποίας ο Φωτιάδης υπήρξε μέλος της Διοικούσας Επιτροπής). Αιτήματα κοινωνικής δικαιοσύνης, αναδιανομής του πλούτου και κοινωνικής προστασίας, συνδέονται με το ζήτημα της εθνικής ανεξαρτησίας και της λαϊκής κυριαρχίας. Οι ρίζες της εθνικής κακοδαιμονίας και της συνδεόμενης με αυτήν κοινωνικής αδικίας, ανιχνεύονται στην ίδια την ιδρυτική πράξη του ελληνικού κράτους, στην Επανάσταση του '21 και στα λειψά, στρεβλά αποτελέσματα της. Η δημιουργία του νεοελληνικού κράτους ειδώθηκε ως μετάβαση από την οθωμανική κυριαρχία στην άτυπη αλλά ουσιαστική υποτέλεια υπό τις ξένες, δυτικές Δυνάμεις, κυρίως την Μ. Βρετανία. Κατ'

αντιστοιχία, για τους ΕΑΜικούς διανοούμενους η Εθνική Αντίσταση, με το τέλος της Κατοχής, δεν οδήγησε στην δημιουργία της Ελλάδας που ονειρεύονταν, αυτήν που, το δικαίωμα να την οικοδομήσουν, θεωρούσαν ότι το είχαν κερδίσει με το αίμα τους. Διανοούμενοι σαν τον Φωτιάδη αναζήτησαν στον Μακρυγιάννη τον προπομπό της «εθνικολαϊκής» ιδεολογίας, μέσω της οποίας υφάνθηκε το αόρατο αυτό νήμα που συνδέει διαφορετικές εποχές σε μια ενιαία αφήγηση.

Η επιτυχία αυτής της αφήγησης, ή οποία ανήκει περισσότερο στο πολιτικό παρά στο αυστηρά ιστοριογραφικό ή καλλιτεχνικό πεδίο, εξαρτάται, σε τελική ανάλυση, από την απήχηση της στο ακροατήριο στο οποίο, καταστατικά, απευθύνεται: τον ελληνικό λαό, όπως αυτός ορίζεται, ασφαλώς έστω, στο πλαίσιο της εν λόγω αφήγησης. Και η επιτυχία δεν είναι αμελητέα, ακόμα και σήμερα ' οι αμφιβολίες και οι ενστάσεις για το κατά πόσο η εθνικολαϊκή ιδεολογία του Φωτιάδη και άλλων της μεταπολεμικής περιόδου, απετέλεσε το κατάλληλο πολιτικό και ερμηνευτικό εργαλείο για τους ανθρώπους της εποχής, προκειμένου αυτοί να καταλάβουν τον εαυτό τους και την ιστορία τους με δημιουργικό τρόπο, υπερβαίνει τα όρια της παρούσας εργασίας.

Κεφάλαιο 5.

Ανακαλύπτοντας την «Ελληνική Νομαρχία». Η έκδοση του έργου από τον Γ. Βαλέτα.

5.1. Η Ελληνική Νομαρχία ως πεδίο πολιτικών-φιλολογικών αντεγρήσεων.

Το 1948, ενώ ο Εμφύλιος Πόλεμος στην Ελλάδα βρισκόταν στην δραματική κορύφωση του, ο Γιώργος Βαλέτας επιμελήθηκε την έκδοση ενός ξεχασμένου τότε έργου του Νεοελληνικού Διαφωτισμού (πρώτη έκδοση το 1806), την «*Ελληνική Νομαρχία* του Ανωνύμου του Έλληνα»¹²². Η ιστορική συγκυρία δεν ήταν τυχαία, όπως άλλωστε και ο υπεύθυνος της έκδοσης δεν θα παρέλειπε να τονίσει στα πολυσέλιδα προλογικά και εισαγωγικά σημειώματα που συνόδευαν τόσο αυτή όσο και τις κατοπινές επανεικδόσεις του έργου. Ο Βαλέτας θα αποδώσει σαφή πολιτική σημασία σε μια τέτοια επανέκδοση- *εκδοτική αναστήλωση* την ονόμαζε ο ίδιος - την οποία και θα συνδέσει άλλωστε ρητά με τις πολιτικές εξελίξεις της εποχής του. Ήταν αυτές άλλωστε οι εξελίξεις που, κατά τον ίδιο, καθιστούσαν όχι μόνο δυνατή αλλά και ιστορικά αναγκαία, σχεδόν μοιραία, την εκ μέρους του «ανακάλυψη» της «Νομαρχίας». Στην κατοπινή Εισαγωγή του στην Δ' έκδοση του έργου, το 1981, ο Βαλέτας δεν θα διστάσει να αποδώσει την δική του δουλειά στο πνεύμα της εποχής, δηλαδή της εαμικής Εθνικής Αντίστασης και των μεταπολεμικών εξελίξεων:

«Και έπρεπε να φυσήξει ο ζωογόνος άνεμος της Εθνικής Αντίστασης, να ανέβει στο προσκήνιο των αγώνων της ελευθερίας με τις θυσίες του ο ελληνικός λαός να δημιουργηθεί ένα νέο Εικοσιένα και μαζί με τις παραγνωρισμένες μορφές του να βγουν από την αφάνεια και να σκορπίσουν το εθνοσωστικό φως τους λαϊκά κείμενα μεγάλης αξίας, όπως του Πενταγύτη το “Χρονικό του Γαλαξιδίου”, του Σκουζέ το “Χρονικό της σλαβωμένης Αθήνας”, τα θυμήματα των αγωνιστών του Εικοσιένα και πάνω από όλα ο εθνοδοξαστικός λαϊκός λόγος του Μακρυγιάννη και μαζί του καταπληκτικό προανάκρουσμα της ελληνικής ελευθερίας, ένας ύμνος της ελληνικής ανδρείας(...). Μια τέτοια φωνή, ένα τέτοιο φως είχε θάψει ο εθνοκάπηλος, εθελόδομος λογιωτατισμός, που όχι μόνο εξαφάνισε την “Ελληνική Νομαρχία”, όχι μόνο δεν σκέφτηκε ή δεν τόλμησε να εκδώσει(...). ώσπου με το πλήρωμα του χρόνου να πεταχτεί μέσα από τα σπλάγνα της Εθνικής Αντίστασης η ρομφαία της κριτικής, που έβγαλε από τον τάφο της λησμονιάς και του αφανισμού, απ’ το μοναδικό τότε

¹²² Ανωνύμου του Έλληνα, *Ελληνική Νομαρχία ήτοι λόγος περί της Ελευθερίας*, Εκδ. Αποσπερίτης, Αθήνα 1982 (κείμενο- σχόλια- εισαγωγή Γ. Βαλέτας).

σωζόμενο στην Αθήνα αντίτυπο, το εθνοδόξαστο έργο.»¹²³

Χαρακτηριστικό είναι στις παραπάνω γραμμές, το γεγονός ότι ο Βαλέτας δεν αρκείται στο να δηλώσει την προσωπική του πολιτική επιλογή και στρατεύση αλλά προχωρά ακόμα περισσότερο. Το αποσιωπημένο κείμενο της «Νομαρχίας» ξεπηδά από την αφάνεια «μέσα από τα σπλάχνα της Εθνικής Αντίστασης» καθώς η «ρομφαία της κριτικής..(το) έβγαλε από τον τάφο της λησμονιάς» και έτσι, ο φιλόλογος αποποιείται την ίδια του την υποκειμενικότητα, σεμνυνόμενος πως δεν είναι παρά το εργαλείο της ιστορικής αναγκαιότητας. Το πολεμικό κλίμα της περιόδου αντανακλάται και στο πεδίο της φιλολογικής κριτικής και ο Βαλέτας υπήρξε ένας από αυτούς τους φιλόλογους που προγραμματικά ενέταξε το έργο του στο πεδίο της πολιτικά στρατευμένης πνευματικής δραστηριότητας. Αναφερόμενος στις περιπέτειες της «εκδοτικής αναστήλωσης» της «Ελληνικής Νομαρχίας», ο Βαλέτας αισθάνθηκε την ανάγκη να περιγράψει με δραματικούς τόνους ένα κλίμα αντεγλήσεων, προσωπικών επιθέσεων και ύποπτων μεθοδεύσεων που χαρακτήριζαν το ακαδημαϊκό πεδίο της φιλολογικής κριτικής και έρευνας. Η ανακάλυψη ή η σχετική υποτίμηση του ενός ή του άλλου κειμένου της ελληνικής γραμματείας του 18^{ου} ή 19^{ου} αιώνα, πέρα από τις όποιες φιλολογικές μέριμνες, προτεραιότητες και αστοχίες, υπέκρυπταν σκοπιμότητες που υπερέβαιναν το στενό επαγγελματικό πλαίσιο και σχετιζόνταν με την γενικότερη πολιτική διαπάλη,¹²⁴ από την οποία οι άνθρωποι του «πνεύματος» δεν μπορούσαν να απόσχουν.¹²⁵

¹²³ Ό. π. σελ. 4^α-5^α.

¹²⁴« Η εκδοτική αυτή αναστήλωση, προκάλεσε πολλές αντιδράσεις των κύκλων της εθνικής μειοδοσίας στον πνευματικό τομέα, που εξυτελιζούν τα κείμενα με διαστρεβλώσεις και νοθείες(...)γιατί εκτός από τις δύο μεγάλες δικές μου επανεκδόσεις, παρουσιάστηκαν μαζί μ' εκείνη τη νυχτοπέταχτη του απερίγραπτου καιροσκοπού «μεσαιωνολόγου» και άλλες πολλές πρόχειρες και ανεύθυνες επανεκδόσεις, (...) Για τις άλλες επανεκδόσεις, δεν αξίζει ούτε λόγος να γίνεται, γιατί η νίκη της φασιστικής δεξιάς στην Ελλάδα, εκτός από την Μακρόνησο, έχει στο ενεργητικό της και τον εξευτελισμό του ελληνικού βιβλίου και του ελληνικού πνεύματος, όλων των νεοελληνικών αξιών.» Ό. π., σελ. 5^α

¹²⁵«Και δεν υπάρχει χειρότερο κακό από το να βάζουν το χέρι τους πάνω σε αυτά τα ιερά κειμήλια άνθρωποι εμποτισμένοι από τον πιο τυχοδιωκτικό και στείρο δασκαλισμό, να τα τσουβαλιάζουν, να τα εξυτελιζούν, κι' ύστερα, να βγαίνουν από το ύψος της εκδοτικής κουτσουλιάς τους και να δογματίζουν σαν ουλεμάδες πως τάχα δεν είναι φιλολογικώς δυνατόν να εκδοθούν ούτε κριτικώς, ούτε ερμηνευτικώς τιαυτά κείμενα, (...) Έτσι, αφού ο δασκαλισμός κράτησε καταχωνιασμένη ενάμιση αιώνα τη Νομαρχία, ήρθαν σήμερα, μέρα μεσημέρι, τα άτυχα αποσπώρια του να τη ρίξουν σε χειρότερο τάφο με ιδεοκαπηλικά θριαμβολογήματα πως τάχα "με πνεύμα εθνικόν και δίκαιον ετοποθέτησεν (ο Γσωμαδάκης!) το αξιόλογον αυτό ιστορικόν ντοκουμέντο εις την πραγματικήν θέση, την οποίαν έπρεπε να έχει (sic!) και αφήρεσεν από τους διάφορους Βαλέτας κάθε δυνατότητα πολιτικής εκμετάλλευσης και πλαστογραφίας του εν λόγω κειμένου.» Ό. π., σελ. 5^α

5.2. Η Ελληνική Νομαρχία.

Σε μία μακροσκελή εισαγωγή σαράντα οκτώ σελίδων της έκδοσης του 1948, ο Γ. Βαλέτας θα παρουσιάσει αναλυτικά την «Ελληνική Νομαρχία» στους αναγνώστες. Εκτός από το ζήτημα της ταυτοποίησης του ανώνυμου συγγραφέα που τον απασχολεί (ο Βαλέτας θα καταλήξει, σε μια νέα πολυσέλιδη εισαγωγή του στην Δ' έκδοση του έργου, ότι επρόκειτο μάλλον για τον Ιωάννη Πασχάλη Δονά)¹²⁶ και την σκιαγράφιση του γενικότερου ιστορικού πλαισίου μέσα στο οποίο γράφτηκε το έργο, ο Βαλέτας θα προχωρήσει σε εκτενή ανάλυση καθ'αυτού του κειμένου. Και όσον αφορά την φιλολογική σιοπιά, ο Βαλέτας, μάλλον αναμενόμενα, θεωρεί την «Νομαρχία» ως μνημείο της δημοτικής ελληνικής γλώσσας¹²⁷. Είναι όμως η «ιδεολογική» ανάλυση που παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον και η οποία θα αποτελέσει αντικείμενο των επόμενων γραμμών.

Η Εισαγωγή ξεκινά με το ερώτημα: «Τι είναι η Νομαρχία;». Για τον Βαλέτα, η «Νομαρχία» είναι «...εθνική και πολιτική κατήχηση... Εγκόλπιο ηθικής και πολιτικής αγωγής... ανεκτίμητο φιλοσοφικό δοκίμιο... Λόγος καταξιοτικός της Νέας Ελλάδας στο ύψος της αρχαίας».¹²⁸ Ο Βαλέτας τονίζει ότι στο κείμενο της Νομαρχίας παρουσιάζονται αλληλένδετοι δύο στόχοι, αφενός η εθνική απελευθέρωση από την Οθωμανική κυριαρχία, αφετέρου ο δημοκρατικός χαρακτήρας του μελλοντικού ελληνικού κράτους («Στη θέση της μοναρχίας βάζει την νομαρχία»). Ο Βαλέτας όμως, πέρα από το ιδεολογικό και τρόπο τινά «ηθικοπλαστικό» περιεχόμενο του κειμένου, διαβλέπει σε αυτό τον χαρακτήρα ενός «εθνικού προγράμματος», όπως το αποκαλεί.¹²⁹ Για τον αριστερό φιλόλογο της δεκαετίας του '40, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει οι κατευθύνσεις που ο Ανώνυμος συγγραφέας δίνει στους

¹²⁶ «(...) ο Ηπειρωτοκερκυραίος ιατροφιλόσοφος Ιωάννης Πασχάλης Δονάς (είναι) ο κατεξοχήν πιθανότερος και σχεδόν βέβαιος συγγραφέας της «Ελληνικής Νομαρχίας». (...) Στο σημείο που έχουν φτάσει οι σχετικές έρευνες δεν χρειάζεται πια, παρά μόνο μια θετική καταφατική επώνυμη επιβεβαίωση για να συνταντιστεί απόλυτα ο Ανώνυμος Έλληνας με τον ένδοξο ελευθερόφρονα Ηπειρωτοκερκυραίο ιατροφιλόσοφο Ιωάννη Πασχάλη Δονά, (...)»

Ελληνική Νομαρχία, σελ. 24^a

¹²⁷ «Όλα τα δημοτικά μας κείμενα τα καταχώνιασε ο λογιοτατισμός και τ' αφάνισε, αυτό όμως που έγινε με την «Ελληνική Νομαρχία» είναι πρωτάκουστο. Το πολυσήμαντο αυτό μνημείο του λόγου, που κατηχώντας και φωτίζοντας τον Ελληνισμό επί δύο περίπου δεκαετίες (1806-1821), ξέφυγε απ' τα νύχια των Τούρκων και του κοτσαμπασισμού και προετοίμασε τον Μεγάλο Ξεσηκωμό, αυτό το Βαγγέλιο της νέας μας ζωής, όχι μόνο το έθαψε μετά την προδοσία του Εικοσιένα ο δασκαλισμός, αλλά μ' ένα σατανικό τρόπο κατάφερε ν' αφανίσει και τα σημάδια ακόμα της ζωής του, έτσι ώστε να μη μείνει τίποτα από το πέρασμα του. Έτσι, ενάμιση περίπου αιώνα, η «Ελληνική Νομαρχία» περίμενε την αποδέσμευση και την αποκατάσταση της.»

¹²⁸ Ο. π., σελ. κε'.

¹²⁹ «Η μεγάλη σημασία της (Νομαρχίας) στέκεται στον εθνικό προγραμματισμό της. Κι' η ακόμα πιο μεγάλη της σημασία στέκεται στο πως είναι κήρυγμα εθνικής σωτηρίας. Κι' αυτό το κήρυγμα είναι βγαλμένο από πάλι από την ιστορική στιγμή»

Ο. π., σελ. λε'.

συμπατριώτες του σχετικά με το τι θα πρέπει να περιμένουν και τι όχι, πως πρέπει να πορευτούν σε σχέση με τις μεγάλες ευρωπαϊκές δυνάμεις της εποχής, που οπωσδήποτε θα προσέγγιζαν το όποιο νεοφανές εθνικό ζήτημα στους κόλπους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, υπό το πρίσμα των συμφερόντων τους. Για τον Βαλέτα έχει μεγάλη σημασία να ανιχνεύσει στο κείμενο της «Νομαρχίας» στοιχεία γεωπολιτικής και στρατηγικές διεθνούς πολιτικής του ελληνικού εθνικού κινήματος, στο πλαίσιο του λεγόμενου Ανατολικού Ζητήματος. Προφανώς, οι εμπειρίες της δεκαετίας του 1940, συνηγορούσαν σε αυτήν την κατεύθυνση. Η γεωπολιτική ανάλυση που αναδεικνύει ο Βαλέτας διαβάζοντας την «Νομαρχία» είναι πράγματι αξιοσημείωτη:

«Δεν ήταν μόνο η σερβική επανάσταση που έπρεπε πολύ να τη λογαριάσουν οι Έλληνες (ώ, πόσα μαθήματα έδωσε και πόσες αμφιβολίες διέλυσε με τα έργα του ο αξιόγαστος Γεώργιος (Καραγεώργης) εις μεταχείρισιν των Ελλήνων! Ε 32), ήταν και η τροπή που πήρε αυτό το χρόνο το Ανατολικό και η οριστική μετάπτωση του σε πρόβλημα σχέσεων των ευρωπαϊκών δυνάμεων απέναντι στην οθωμανική αυτοκρατορία. Οι ανατολικές βλέψεις του Ναπολέοντα δένονται τώρα με σ' ένα σχέδιο συνδυασμένης ενέργειας με τους Ρώσους για τον διαμελισμό της Τουρκίας και την μοιρασιά της, και η τύχη της Ελλάδας ήταν καθορισμένη. Θα γινόταν ένα γαλλικό προτεκτοράτο, όπως η Ιταλία... Αυτό, διορατικότερα το βλέπει ο συγγραφέας της Νομαρχίας και «κρούει τον κώδωνα» του κινδύνου», ενώ ο αφελέστατος Κοραΐς... προτρέπει τον Έλληνα να ταχθούν με τους Γάλλους και να πάρουν την λευτεριά τους με ξένο σπαθί... ενώ οι Γάλλοι υποστήριζαν τον Αλή Πασά κι ήθελαν να υποδουλώσουν την Ελλάδα. Η Νομαρχία αντίθετα καλεί τους Έλληνες να ξεσπαθώσουν αμέσως και να λευτερώσουν τον τόπο τους, πριν τον πατήσουν και τον μοιράσουν οι ξένοι.»¹³⁰

Ο λόγος του Ανωύμου βεβαίως, μέσα από την ανάλυση του Βαλέτα, μοιάζει στα 1948 δραματικά επίκαιρος. Ο Βαλέτας, δίνοντας έμφαση και επανερχόμενος στα σημεία που τον ενδιαφέρουν, σκιαγραφεί αναλογίες και πρωθυστερες προβολές που συγκροτούν μια "γέφυρα" συνέχειας μεταξύ του 1800 και του 1945, καθώς οι διαφορετικές ιστορικές συγκυρίες και γεωπολιτικά περιβάλλοντα συνδέονται, ίσως όχι εύλογα αλλά ευλογοφανώς, μέσα από την σχετική αφήγηση. Ο μίτος που συνδέει τις δύο περιόδους είναι βεβαίως η

¹³⁰ Ο. π., σελ. λε'. Σχετικά παρατίθενται αποσπάσματα από το κείμενο της Νομαρχίας (σελ. 220): «Το οθωμανικόν κράτος, πάλι σας το ξαναλέγω, πρέπει να πέσει εξ' αποφάσεως, ή ούτως ή ούτως. Αλλοίμονον λοιπόν εις το γένος μας, αν κυριευθή από ετερογενές βασιλείον. Τότε οι Έλληνες δεν θέλουν μείνει πλέον Έλληνες, αλλά κατ' ολίγον ολίγον θέλει διαφθαρεί τα ήθη των, και θέλομεν μείνει πάλιν δούλοι, και δούλοι ίσως, πάλιν, ανελευθέρωτοι δια πολλούς αιώνας (...). Μην σας πλανήσουν τα ταξίματα των επιτρόπων και αποστόλων των ξένων βασιλειών. Αυτοί είναι τόσοι σκλάβοι, και δια να μετριάσουν την εντροπήν των, προσπαθούν να αυξήσουν τον αριθμόν των. Αυτοί δεν προσκυνούσι, ειμή τον βασιλέα των και τον χρυσόν.»

δεδομένη θέση της Ελλάδας σε ένα πολύπλοκο και ανταγωνιστικό διεθνές περιβάλλον που αναπαράγει κάθε φορά, με άλλους όρους, υπό άλλες συνθήκες και με άλλο όνομα, το λεγόμενο Ανατολικό Ζήτημα.

Ίσως έχει την σημασία του, τέλος, ότι στα τόσο εκτεταμένα κείμενα του Βαλέτα που συνοδεύουν τις εκδόσεις της Νομαρχίας, κείμενα που συχνά εξελίσσονται σε πολιτικές διακηρύξεις με έμμεσες έστω αναφορές και συσχετίσεις προς τα σύγχρονα του γεγονότα, ο τελευταίος δεν αναφέρεται στην πλέον ίσως ενδιαφέρουσα ιστορική ασυνέχεια που παρατηρείται στο διεθνές περιβάλλον από το 1800 μέχρι την εποχή του, στην μετεξέλιξη δηλαδή της Τσαρικής Ρωσίας σε Ένωση Σοβιετικών Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών. Έτσι και αλλιώς, ο Βαλέτας δείχνει να υποτιμά στις αναλύσεις του την σημασία του ρωσικού παράγοντα για την ρωμαϊκή κοινωνία του τέλους του 18^{ου} και των αρχών του 19^{ου} αιώνα, σε σχέση με την υπερεκτίμηση που επιφυλάσσει στις δυτικοευρωπαϊκές Μεγάλες Δυνάμεις.¹³¹ Εννοείται επομένως, ότι δεν σχολιάζονται οι θέσεις για τα ελληνικά πράγματα της δεκαετίας του 1940 της παλαιάς Μεγάλης Δύναμης και τότε πατρίδας του παγκόσμιου σοσιαλισμού, καθώς και οι ιδεολογικές και άλλες σχέσεις που διατηρούσε με την Σοβιετική πλέον Ρωσία η κυριότερη συνιστώσα του Εθνικοαπελευθερωτικού Μετώπου στην κατοχή, το ΚΚΕ.¹³²

¹³¹ Ο Διονύσης Τζάκης σημειώνει για την τότε ρώσικη επιρροή:

«... "Αν δεν έλθουν δώδεκα χιλιάδες Μοσκόβιοι να έβγουν έξω, Ρωμαίικο δεν κάμνομεν εμείς με τα κεφάλια μας." Η προηγούμενη φράση του Γώγου Μπακόλα, έτσι όπως την μεταφέρει ο Ν. Κασομούλης στα Ένθυμιάτα του, μαρτυρεί για το πόσο διαδεδομένη ήταν ακόμα στα χρόνια της Επανάστασης του '21 η εικόνα του Ρώσου ελευθερωτή...»

Δ. Τζάκης, *Ρωσική Παρουσία στο Αιγαίο*, στο συλλογικό: *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, 1^{ος} τόμος, σελ. 115.

¹³² Στο πνεύμα των ιστορικών αναλογιών, τις οποίες η παρούσα έρευνα συναντούσε συνεχώς στα εξεταζόμενα κείμενα, ας σημειωθεί εδώ παρενθετικά, χωρίς περεταίρω σχολιασμό, και μια ακόμα αναλογία που γενικώς απουσιάζει από τα κείμενα, αν και είναι οφθαλμοφανής στον μεταγενέστερο παρατηρητή που θα θελήσει να την προσέξει: η διαδεδομένη προσδοκία και πίστη στο «ξανθό γένος» από την μία, στην τσαρική Ρωσία της προεπαναστατικής και επαναστατικής περιόδου, και από την άλλη η προσκόλληση της κουμμουνιστικής αριστεράς στην Σοβιετική Ένωση στην δεκαετία του 1940 (και όχι μόνο). Οι διαφορές ασφαλώς των δύο περιπτώσεων είναι κραυγαλέες, από την άποψη όμως μιας γεωπολιτικής-γεωστρατηγικής μακροσκοπικής οπτικής, ή από την άποψη μιας ιστορικής διαχρονίας, δεν είναι παρά διαφορές στο «ιδεολογικό εποικοδόμημα». Ουσιώδεις παραμένει, αν η αναλογία στέκει καθόλου, η επανερχόμενη και ανανεωόμενη επιρροή της Ρωσίας, τσαρικής ή σοβιετικής, στα ελληνικά πράγματα και μάλιστα στις ελληνικές «ψυχές». Ο Νίκος Ροτζώκος περιγράφοντας την ρωσική επιρροή στα ελληνικά πράγματα κατά τον 18^ο αιώνα, όπως αυτή αποτυπώθηκε από την εθνική ιστοριογραφία τον 19^ο αιώνα, οπότε και προνεωτερικές δοξασίες αναγιγνώσκονται από νεωτερικά «μάτια», σημειώνει με διατυπώσεις που θα μπορούσαν το ίδιο καλά να περιγράφουν τις «διεθνιστικές» εξαρτήσεις της ελληνικής κομμουνιστικής αριστεράς του 20^{ου} αιώνα:

«Σε κάθε περίπτωση... το πολιτικό υποκείμενο (και ο φορέας) της απελευθέρωσης παρέμενε πάντα ένας «άλλος»/ελευθερωτής: τη θέση του «ξανθού γένους» των χρησμών και των προφητειών καταλάμβανε εδώ ο "φωτισμένος" ηγεμόνας που ασκεί χρηστή διοίκηση και παρέχει προνόμια και ελευθερίες στους υπηκόους του. Έτσι η πολυπόθητη (πολιτική) ελευθερία νοούνταν ως το έργο μιας μεγάλης δύναμης και της «φωτισμένης» ηγεσίας της. Ν. Ροτζώκος, *Εθναφύπνιση και εθνογένεση. Ορλωφικά και ελληνική ιστοριογραφία*, εκδ.

Σε κάθε περίπτωση, η ιδεολογική αφηγηρία των εισηγήσεων του Βαλέτα είναι περισσότερο πατριωτική παρά σοσιαλιστική. Οι αναλογίες των δύο ιστορικών περιόδων, αυτής του Ανωνύμου και αυτής του Βαλέτα, ήταν παρούσες: αναλογίες που βεβαιώνουν μάλλον ότι η ρωμαϊκή κοινωνία του Ανωνύμου είχε ήδη εισέλθει στην Νεωτεριότητα και αντιμετώπιζε μαζί με παλαιότερες και νέες, καινοφανείς, διεθνείς προκλήσεις. Χαρακτηριστικό είναι πάντως ότι, σε σχέση με το περισσότερο «διεθνιστικό» πρόγραμμα του Ρήγα, το οποίο στηριζόταν αριετά σε αναζήτηση διεθνών συμμαχιών και στηριγμάτων, ο Βαλέτας εντοπίζει την πολιτική «ωριμότητα» της Νομαρχίας στην στροφή προς την Ελλάδα και την εσωτερική «λαϊκή ντόπια βάση».¹³³

Δεν είναι ίσως αυθαίρετο να υποθέσουμε ότι ο Βαλέτας, γράφοντας πάντα για την «Ελληνική Νομαρχία», έχει κατά νου το ξένο σπαθί της Μ. Βρετανίας της εποχής του και την «απελευθέρωση» που οδήγησε στα Δεκεμβριανά και τον Εμφύλιο Πόλεμο. Και ο Βαλέτας, όπως και ο Φωτιάδης και άλλοι, διχάζονται προκειμένου να βρουν την ισορροπία ανάμεσα στην επιρροή, (επιρροή όχι μόνο πολιτική και οικονομική, με όρους γεωπολιτικής ισχύος, αλλά πολιτιστική και ιδεολογική στον βαθμό που η ίδια η Νέα Ελλάδα αποτελεί εν πολλοίς δημιούργημα της Νεωτεριότητας) από το ευρωπαϊκό (και παγκόσμιο) ιστορικό γίνεσθαι αφενός και το όραμα της εθνικής αυτοτέλειας αφετέρου. Ο διχασμός αφορά τόσο την θέση τους απέναντι στον Ελληνικό Διαφωτισμό και την Επανάσταση του 21, όσο και την Εθνική Αντίσταση του 1941-44. Έτσι, οι πάντα παρούσες αναλογίες, τουλάχιστον όσον αφορά τις σχετικές αμφιθυμικές αναγνώσεις των σχολιαστών, επιτρέπουν την αφήγηση ιστορικής συνέχειας που συνδέει το όχι, και τόσο τελικά, μακρινό 1821 με την δεκαετία του 1940.

Οι ύστερες αναγνώσεις της πνευματικής κίνησης που καλείται «Νεοελληνικός

Βιβλιογράμα, Αθήνα 2007, σελ. 285

¹³³ «Εθνικός προγραμματισμός. Όλα τα απελευθερωτικά μας κινήματα μέσα στην Τουρκοκρατία, όταν δεν ήταν γεννήματα του ξενικού τυχοδιωκτισμού ή εξαπλωτισμού, είναι ξεκομμένα, ξεκρέμαστα και ανώριμα. Το χαρακτηριστικό τους είναι ότι δεν στηρίζονται σε λαϊκή ντόπια βάση, δεν έχουν κατασταλαγμένους σκοπούς, καθορισμένο πρόγραμμα, και ντόπια αφηγηρία. Είναι ετεροκίνητα. Μόνο το αντιστασιακό, ακατάπαυστο κίνημα της κλεφτουριάς βγαίνει μέσα από τα σπλάχνα του λαού και δημιουργεί παράδοση. Με το κίνημα του Ρήγα κατ' απ' την επίδραση της Γαλλικής Επανάστασης, που συγκλόνησε τον Ελληνισμό, η ντόπια επαναστατική παράδοση γεμίζει από εθνικό και ιδεολογικό περιεχόμενο κι αρχίζει μια δραστήρια προπαγάνδα(...) Ο Ρήγας, αφού προετοίμασε τον ξενιτεμένο ελληνισμό για την επανάσταση, κίνησε στην Ελλάδα για ν' αρχίσει τον αγώνα με τις ντόπιες δυνάμεις, του Σουλιώτες, τους Μανιάτες και την Κλεφτουριά, δεν έβαλε όμως στην πρώτη γραμμή τον παράγοντα της οργανωμένης λαϊκής δύναμης (...) Ο Ανώνυμος πήρε το ανοιχτό οικοδόμημα του Ρήγα και το συμπλήρωσε και το σκέπασε, βάζοντας το στη σωστή εθνική του βάση(...) Που βρίσκεται όμως το νέο και το εθνικό, που πρόσθεσε η Νομαρχία στην παράδοση του Ρήγα; (...) βρίσκεται στην στροφή των Ελλήνων προς την Ελλάδα. Η Νομαρχία διαλύει αποφασιστικά τις χίμαιρες και τις ελπίδες και τα όνειρα του ελληνισμού για την απελευθέρωση του από "ξένο σπαθί"».

Διαφωτισμός», απηχούν, ορισμένως μέχρι και τις μέρες μας, τις συγκρούσεις και τα διλλήματα που χαρακτήρισαν τον 18^ο και τον πρώιμο 19^ο αιώνα, στον πνευματικό χώρο της Ελληνικής Ανατολής. Και αυτό συμβαίνει στον βαθμό που ζητήματα όπως η εκκοσμίευση, ο εξευρωπαϊσμός και ο εισυγχρονισμός της ελληνικής κοινωνίας κλπ, παρέμεναν ή παραμένουν ακόμα ανοικτά, με άλλη ένταση βεβαίως, άλλα ειδικότερα περιεχόμενα και σε άλλα συμφραζόμενα. Έτσι, οι κατοπινοί μελετητές του ελληνικού διαφωτισμού παραλάμβαναν την σκυτάλη ενός αγώνα που βρισκόνταν σε εξέλιξη, προκειμένου να τον συνεχίσουν. Πόσο μάλλον που οι αριστεροί διανοούμενοι της δεκαετίας του 40 και μετά, επιχείρησαν προγραμματικά να ανιχνεύσουν σαφείς αναλογίες μεταξύ του εθνικοαπελευθερωτικού περιεχομένου της επανάστασης του 1821 και της εαμικής εθνικής αντίστασης, καθώς και των περιόδων που προηγήθηκαν και ακολούθησαν τις δύο σημαντικές ιστορικές «στιγμές». Για μελετητές της ελληνικής ιστορίας όπως ο Δ. Φωτιάδης, ο Γ. Βαλέτας και άλλοι, τα αιτήματα και οι αιτιάσεις των ελλήνων «φιλοσόφων» του 18^{ου} αιώνα ήταν όχι μόνο ενδιαφέροντα ως προδρομικά της δικής τους πολιτικής τοποθέτησης και θεώρησης των πραγμάτων, αλλά πραγματικά επίκαιρα και ανοικτά. Ο φωτισμός του λαού, νοούμενου ως του αυθεντικού και γνήσιου εκπροσώπου του ελληνικού έθνους, παρέμενε επιτακτικός και πρόβαλλε ως ύψιστο πολιτικό καθήκον των ιδίων. Η εισαγωγική παρατήρηση στον πρόλογο του Βαλέτα στην έκδοση της «Ελληνικής Νομαρχίας» είναι ενδεικτική, τόσο ως προς το περιεχόμενο όσο και ως προς το ύφος:

Μέσα σε συνθήκες μοναδικής δημοκρατικής ανάτασης, που δημιουργούν το πρόσφορο ζωογόνο κλίμα για την κυριαρχία μέσα στην ζωή του Ελληνικού λαού και την ακτινοβολία σε πλατιά εθνοπαιδευτική κλίμακα των αγωνιστικών κειμένων και μορφών, που ύστερα από αιώνων καταχώνιασμα αναστυλώθηκαν, με τους αγώνες της προοδευτικής Εθνικής Αντίστασης μέσα σε αυτό τον αναστάσιμο κλίμα, παρουσιάζεται σήμερα η τέταρτη συμπληρωμένη επανέκδοση της «Ελληνικής Νομαρχίας»....¹³⁴

Επί πλέον, οι δύο αντιμαχόμενες παρατάξεις των οποίων η διαπάλη απετέλεσε την ίδια την ιστορία του ελληνικού διαφωτισμού, δεν είχαν ακόμα υποστεί τις σημαίες τους. Η συντήρηση και η πρόοδος, ο σκοταδισμός και φωτισμός, η «θελοδουλία» και ο αγώνας για ελευθερία για εθνική ανεξαρτησία συνέχιζαν να συγκροτούν τα κυρίαρχα δίπολα, σύμφωνα τουλάχιστον με την φρασεολογία των ανθρώπων που συγκροτούσαν τον αριστερό

¹³⁴ Ανωνύμου του Έλληνα, *Ελληνική Νομαρχία ήτοι λόγος περί της Ελευθερίας*, Εκδ. Αποσπερίτης, Αθήνα 1982 (κείμενο- σχόλια- εισαγωγή Γ. Βαλέτας), σελ. 1^α.

πόλο. Η διαμάχη βεβαίως παρουσιαζόταν πλέον εμπλουτισμένη με νέες κοινωνικές και ταξικές ευαισθησίες που προσέδιδαν το απαιτούμενο οικονομικό-κοινωνικό βάθος που απουσίαζε στις παλιές ιδεολογικές συγκρούσεις. Η νέα ερμηνεία των, παλαιών κατά τα άλλα, ζητημάτων, εισήγαγε την έννοια του «λαού» ως κομβικού παράγοντα της ιστορίας. Ταυτοχρόνως, η ίδια η ερμηνεία γινόταν δυνατή ως τέτοια χάριν του λαού και στο όνομα του: η λαϊκοδημοκρατική ερμηνεία της νεότερης ελληνικής ιστορίας όριζε τον εαυτό της ως φωνή του λαού που ξαναδιαβάζει την ιστορία υπό το πρίσμα του αναδυόμενου ιστορικού υποκειμένου, το οποίο και αντιλαμβάνεται πλέον ιστορικά τον ίδιο του τον εαυτό.

Χάρη στην «ανακάλυψη» από τον Γ. Βαλέτα, η Ελληνική Νομαρχία αναβιβάστηκε σε εμβληματικό κείμενο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Ο τελευταίος θα άνοιγε με την σειρά του ένα νέο πεδίο αγώνων για την διεκδίκηση της εθνικής ιστορίας και την ερμηνευτική «επικράτηση» του ενός ή του άλλου στρατοπέδου. Στο επόμενο υποκεφάλαιο θα εξετάσουμε την προσέγγιση του Νεοελληνικού Διαφωτισμού από τον Δ. Φωτιάδη, προκειμένου να εντάξουμε την πρόσληψη της Ελληνικής Νομαρχίας από τον Βαλέτα σε ένα ευρύτερο πλαίσιο.

5.3. Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός.

Ο κριτικός και ιστορικός της νεοελληνικής λογοτεχνίας Κ. Θ. Δημαράς υπήρξε ο πρώτος ερευνητής που ενέταξε το πνευματικό κίνημα των ελληνόφωνων ρωμιών του 18^{ου} αιώνα στον Ευρωπαϊκό Διαφωτισμό και αυτός που καθιέρωσε τον όρο «Νεοελληνικός Διαφωτισμός», με το ομώνυμο έργο του.¹³⁵ Το βιβλίο του Δημαρά αποτέλεσε μια αναθεωρημένη *συναγωγή* παλαιότερων κειμένων με αφετηρία το 1965¹³⁶, ενώ σχετικές αναφορές απαντώνται και σε παλαιότερα άρθρα του δημοσιευμένα στον Τύπο.

Σε παλαιότερες αναφορές στην περίοδο που περιγράφεται υπό τον όρο «Νεοελληνικός Διαφωτισμός», ειδικότερα από την σκοπιά της αριστεράς, γίνεται επίσης λόγος για «πνευματικό ξύπνημα» (Κορδάτος)¹³⁷ ή για «λαϊκή πνευματική επανάσταση» (Βαλέτας)¹³⁸ και άλλες ανάλογες περιφραστικές αποδόσεις. Ο Δ. Φωτιάδης στο τετράτομο έργο του *Η Επανάσταση του 21*¹³⁹, που εκδόθηκε το 1971, τιτλοφορεί το σχετικό κεφάλαιο του μονολεκτικά με τον όρο «Διαφωτισμός»¹⁴⁰.

¹³⁵ Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Ερμής, Αθήνα 2007 (9^η έκδοση, 1^η έκδοση: 1977)

¹³⁶ Ο. π. Σημείωμα στην 1^η έκδοση, σελ. στ'

¹³⁷ Γ. Κορδάτος, *Ρήγας Φεραίος και Βαλκανική Ομοσπονδία*, Εκδ. Συλλογή, Αθήνα 2008

¹³⁸ Γ. Βαλέτας, *Το προδομένο Εικοσιένα*, Φιλιππότης, Αθήνα 1979.

¹³⁹ Δ. Φωτιάδης, *Η Επανάσταση του Εικοσιένα*, Μέλισσα, Αθήνα 1971

¹⁴⁰ Στο ίδιο, Τόμος Ι, σελ.138

Χρονική αφετηρία του πολύτομου έργου του Φωτιάδη ήταν το 1453, με την Άλωση της Κωνσταντινούπολης. Το πρώτο κεφάλαιο του έργου του είναι αφιερωμένο στο κοσμοϊστορικό γεγονός που εύλογα ορίζεται ως αφετηριακό μιας περιόδου που δεν τελειώνει παρά με την επανάσταση του 1821. Στο πνευματικό πεδίο, θέλοντας να συνδέσει την προεπαναστατική περίοδο με τους αιώνες της Οθωμανικής κατάκτησης, ο Φωτιάδης εισάγει στο κεφάλαιο, το σχετικό με τον Διαφωτισμό, δύο υποκεφάλαια που αφορούν τα δημοτικά τραγούδια και την Κρητική ποίηση. Το αμέσως επόμενο υποκεφάλαιο τιτλοφορείται: «Η λόγια διαφώτιση» και πραγματεύεται την πνευματική κίνηση – καθώς και τους προδρόμους της- που πολύ αργότερα ονομάστηκε Νεοελληνικός Διαφωτισμός.

Είναι προφανές ό τι ο Φωτιάδης, συνεπής προς την «λαϊκοδημοκρατική» οπτική του, θέλει να τοποθετήσει την λαϊκή πνευματική παράδοση δίπλα, αλλά και σε αντιδιαστολή, προς την λόγια διαφώτιση. Μάλιστα, τοποθετεί την πρώτη στην «κορυφή», όπως χαρακτηριστικά γράφει¹⁴¹. Σύμφωνα με την ταξινόμηση που υιοθετεί, στους σκοτεινούς αιώνες της δουλείας, ήταν η λαϊκή παράδοση αυτή που εξασφάλισε την εθνική συνέχεια και την δυνατότητα της ελληνόφωνης ρωμαϊκής κοινωνίας να διατηρήσει την συνοχή της και την ταυτότητα της¹⁴². Καθώς η κρατική κατάρρευση του Βυζαντίου είχε ως αναπόφευκτη συνέπεια και την συνακόλουθη κατάρρευση των βυζαντινών ελίτ, οι πρώτοι τουλάχιστον αιώνες της οθωμανικής κυριαρχίας χαρακτηρίζονταν από την απουσία λόγιας πνευματικής δημιουργίας, πλην ελαχίστων εξαιρέσεων. Ήταν ο «λάος» που τηρώντας παραδόσεις, γλώσσα (λαϊκή βεβαίως), θρησκεία και πολιτισμό, έσωζε την ιδιοπροσωπία του έθνους¹⁴³. Παράλληλα, η όποια λόγια πνευματική παραγωγή εμφανίζεται μάλλον φτωχή και στείρα, κατάλοιπο της «βυζαντινοεκκλησιαστικής», όπως την αποκαλεί ο Φωτιάδης, παράδοσης:

«Η κατάκτηση του ελληνικού χώρου από τους Τούρκους είχε σαν αποτέλεσμα την οπισθοδρόμηση του σε όλους τους τομείς της ζωής. Οι πρώτες μορφές καπιταλισμού και ανόδου της αστικής τάξης τσακίζονται. Τη βυζαντινή φεουδαρχία τη διαδέχεται ο ανελέητος τουρκικός στρατιωτικός τιμαριωτισμός. Οι προσπάθειες για την καθιέρωση μιας παιδείας με

¹⁴¹ «Ίσως όμως κάποιος απορημένος αναγνώστης ρωτήσει: -Λογαριάζεις λοιπόν τα δημοτικά μας τραγούδια και την κρητική ποίηση σα μέρος του διαφωτισμού, που ξύπνησε το έθνος από τα σκοτάδια; (...) όχι μονάχα τα λογαριάζω, μα τα βάζω στη κορυφή του. τούτα τα τραγούδια γίνηκαν ο ενωτικός ψυχικός κρικός του λαού μας.» Στο ίδιο, Τόμος Ι, σελ. 142

¹⁴² «Ότι ήταν για τον αρχαίο ελληνικό κόσμο τα ομηρικά έπη, το ίδιο στάθηκαν, ανεξάρτητα από κάθε αξιολόγηση, τα δημοτικά τραγούδια για το νέο Ελληνισμό. Για αιώνες, από τον ακριτικό κύκλο και τις παραλογές ως το Εικοσιένα, ήταν η αστείρευτη βρυσσομάνα όπου σε αυτή ξεδίφανε συναισθηματικά ο λαός μας στις πολυκύμαντες ώρες της ιστορίας του.»

Δ. Φωτιάδης, στο ίδιο, Τόμος 1, σελ. 138

¹⁴³ Πρέπει να σημειωθεί ότι ο Φωτιάδης θεωρούσε ως αφετηρία του νεοελληνικού έθνους την ύστερη βυζαντινή περίοδο, μετά την πρώτη άλωση της Πόλης το 1204 και την Παλαιολόγεια εποχή.

βάση τα αρχαία ελληνικά ουμανιστικά κείμενα συντρίβονται. Η παιδεία, ολοκληρωτικό σχεδόν προνόμιο του αμόρφωτου κλήρου, περιορίζεται στη Φυλλάδα, το Οχτώχι, το Ψαλτήρι και τον Απόστολο..... Στην εποχή αυτή βασιλεύει η βυζαντινοεκκλησιαστική παράδοση: «το φεουδαρχικό θεοκρατικό πνεύμα και ο αττικισμός», όπως γράφει ο παιδαγωγός Κ. Σωτηρίου. Κι όμως μέσα σε τούτους τους μαύρους και άραχλους αιώνες φανερώθηκε το πρώτο γλυκοχάραμα της ζωντανής νεοελληνικής σκέψης που – αλίμονο!- ακόμα αγωνίζεται να λευτερώσει τον τόπο από τα πνευματικά σκοτάδια.»¹⁴⁴

Ο Φωτιάδης αναγνωρίζει ότι ενδεχομένως πρωτοτυπεί¹⁴⁵ όταν εντάσσει, μέσω μιας ετεροχρονισμένης και πρωθύστερης ανάγνωσης ως προδρομικά, τα δημοτικά τραγούδια και την κρητική ποίηση στο ρεύμα του ελληνικού διαφωτισμού, σύμφωνα βεβαίως με μια διασταλτική ερμηνεία του εν λόγω κινήματος,. Σκοπός του είναι να εντάξει τον νεοελληνικό διαφωτισμό μέσα σε μια ιστορική κίνηση αιώνων, από την οπτική μάλλον της εθνικής συνέχειας, όπως αυτή εκδηλώνεται στο πνευματικό πεδίο και λιγότερο σε συνάφεια με την σύγχρονη –του διαφωτισμού- πνευματική κοσμογονία του ευρωπαϊκού χώρου. Οι αναφορές βεβαίως στον Ευρωπαϊκό Διαφωτισμό δεν λείπουν, όμως οι σχέσεις, οι διαδρομές και οι οφειλές παραμένουν αδιευκρίνιστες και υποτιμημένες.

Η αναφορά στον Ευρωπαϊκό Διαφωτισμό – ειδικότερα στον Γαλλικό- και την Γαλλική Επανάσταση γίνεται κατά τέτοιον τρόπο που η σύνδεση του με τις εξελίξεις στον ελληνόφωνο χώρο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας να εμφανίζεται ως έμμεση και μάλλον αόριστη. Αντιθέτως, η έμφαση δίνεται στην «αυτόνομη», αργόσυρτη εκτύλιξη της ελληνικής πνευματικής κίνησης, με αφετηριακό σημείο το μακρινό 1536 και τον Νικόλαο Σοφιανό (που αναγνωρίζεται ως πρωτεργάτης του δημοτικισμού) και κατάληξη την Ελληνική Νομαρχία:

«Δεν μπορεί να υπάρξει επανάσταση χωρίς διαφώτιση. Της Γαλλικής Επανάστασης του 1789 προηγήθηκαν οι εγκυκλοπαιδιστές: ο Βολταίρος, ο ντ' Αλαμπέρ, ο Ντιντερό, ο Μοντεσιέ, ο Μπουλανζέ, ο Ντυκλό, ο Ρουσό και τόσο άλλοι. Μακρόχρονη στάθηκε η περίοδος του ελληνικού διαφωτισμού, που οδήγησε στην Επανάσταση του Εικοσιένα. Αρχίζει

¹⁴⁴ Ο. π., Τόμος 1, σελ. 144

¹⁴⁵ «Δεν ξέρω αν για πρώτη φορά γίνεται η τοποθέτηση του δημοτικού τραγουδιού μέσα στον κύκλο του ελληνικού διαφωτισμού. Όταν όμως μπόρεσε να διαφωτίσει εκείνους που θα διαφώτιζαν το έθνος, όπως έναν Σολωμό, όταν κατόρθωσε να κρατήσει ψυχικά και «αισθητικά» ενωμένο τον υπόδουλο λαό μας, απέραντη είναι η οφειλή μας σ' αυτό.» Στο ίδιο, Τόμος 1, σελ. 142

το 1536 με τον Νικόλαο Σοφριανό για να κορυφωθεί, στα τέλη του 18^{ου} και στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, με τον Αδαμάντιο Κοραή, τον Ρήγα Βελεστινλή και «Ελληνική Νομαρχία.»¹⁴⁶

Για τον Φωτιάδη ο Ελληνικός Διαφωτισμός είναι περισσότερο Ελληνικός και λιγότερο Διαφωτισμός, με την έννοια ότι οι οφειλές στην Ευρωπαϊκή αυθεντική πνευματική κίνηση που προηγείται του ελληνικού κινήματος, μάλλον υποτιμώνται. Συνοπτικά, μπορούμε να περιγράψουμε τρεις κύριους άξονες, μέσα από τους οποίους ο Φωτιάδης προσλαμβάνει τον Ελληνικό Διαφωτισμό (Ε.Δ.):

- i. Ο Ε. Δ. αντιμετωπίζεται κυρίως από την οπτική της “εσωτερικής” ιστορίας της ρωμαϊκής κοινωνίας, όπως αυτή εκτυλίσσεται στο πλαίσιο της Οθωμανικής κατάκτησης μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης. Έτσι, ο Ε. Δ. προσεγγίζεται μάλλον ως ένα επεισόδιο, σημαντικό οπωσδήποτε, σε μια αλυσίδα ιστορικών στιγμών που συγκροτούν την ιστορική “συνέχεια” και λιγότερο ως ιστορική τομή συνδεδεμένη με τις “κοσμογονικές” εξελίξεις στον ευρύτερο ευρωπαϊκό χώρο τον 18ο αιώνα.
- ii. Συναφώς προς τα παραπάνω, στους πρώτους “σκοτεινούς” αιώνες της κατάκτησης, όταν η πτώση του Βυζαντινού Κράτους συνεπίφερε και την καταστροφή των βυζαντινών ελίτ άρα και της λόγιας διανοήσης, ο “λαός” με τα δημοτικά τραγούδια, την κρητική ποίηση, την λαϊκή θρησκευτικότητα, τα ήθη και τις παραδόσεις του, ήταν αυτός που κράτησε το νήμα της πολιτιστικής (οιονεί εθνικής) συνέχειας και επιβίωσης. Επομένως, η λαϊκή πολιτιστική δημιουργία ορίζεται ως προπομπός του Διαφωτισμού, αναγκαία συνθήκη ύπαρξης του και εγγυητής, κατά κάποιο τρόπο, της αυθεντικότητας και της ιστορικής σημασίας που ο τελευταίος καλείται να φέρει.
- iii. Ο Ε. Δ., καθώς οι σχέσεις του και οι οφειλές του προς το ευρωπαϊκό πρότυπο του μάλλον υποφωτίζονται από τον Φωτιάδη, έρχεται στον ιστορικό προσκήνιο προκειμένου να λάβει την σκυτάλη από τους σκοτεινούς αιώνες που προηγήθηκαν, με την ιστορική αποστολή να διασώσει, έστω ανακαινίζοντας, παρακαταθήκες και κληρονομίες που θεωρούνται περίπου ιερές. Είναι όμως γνωστό ότι η ρωμαϊκή κοινωνία δεν στάθηκε ενιαία απέναντι στην Οθωμανική κατάκτηση, με διάφορες βαθμίδες αντίστασης, προσαρμογής ή υποταγής να διαφοροποιούν τα μέλη της. Το επόμενο βήμα είναι συνεπώς εύκολο: ο Ελληνικός Διαφωτισμός δεν μπορεί να είναι ενιαίος καθώς εξαρχής διχάζεται μεταξύ του “λαϊκού” δρόμου (με κύριο χαρακτηριστικό του την δημοτική γλώσσα) και του συντηρητικού, ενίοτε “σκοταδιστικού” δρόμου (που χαρακτηρίζεται από την καθαρεύουσα γλώσσα,

¹⁴⁶ Στο ίδιο, Τόμος 1, σελ.142

άλλοτε την στείρα αρχαιολατρία και άλλοτε την υπεράσπιση της βυζαντινής κληρονομιάς, δηλαδή του Πατριαρχείου και της εκκλησιαστικής πρωτοκαθεδρίας στα πράγματα της ρωμαϊκής κοινωνίας)¹⁴⁷.

Το ερμηνευτικό σχήμα του Φωτιάδη είναι μεν απλό όσον αφορά τις διαχωριστικές γραμμές που χαράζει, αλλά δεν αποφεύγει τις αντιφάσεις και τις «παράξενες» συνομαδώσεις προσώπων και ρευμάτων. Έτσι, ο Κοσμάς ο Αιτωλός¹⁴⁸ και ο Κοραής, το «Χρονικό του Γαλαξιδίου»¹⁴⁹ και η «Ελληνική Νομαρχία», στοιχίζονται αδιακρίτως στην «προοδευτική» όχθη του Ε. Δ., καθώς ο Φωτιάδης προχωρά μέσα από συνεχή άλματα από το λαϊκή

¹⁴⁷ «Έπειτα έρχεται, με τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο, τον «εξ απορρήτων» όπως ονομάστηκε, και τον γιό του Νικόλαο και τον εγγονό του Κωνσταντίνο ο «αιώνας των Φαναριωτών». Οι Τούρκοι τίμησαν και του τρεις με τρανά αξιώματα.... Η διδασκαλία τους, στην αρχαϊζουσα βέβαια γλώσσα, είναι προτροπή υποταγής.... Η συμβολή τους στο διαφωτισμό είναι πέρα για πέρα αρνητική. Τους παρατάμε στον έπαινο των επιγόνων τους, που τόσο ζουν σήμερα, δυστυχώς, ανάμεσα μας.»

Στο ίδιο, Τόμος 1, σελ. 159

¹⁴⁸ Ο Φωτιάδης, όπως και άλλοι διανοούμενοι της περιόδου και του κλίματος του, επέλεξαν να δώσουν έμφαση στην έννοια της λαϊκής θρησκευτικότητας από κάτω προκειμένου να επιλύσουν –με «λαϊκοδημοκρατικό» ορθό τρόπο– την υπαρκτή αντίφαση που προκύπτει από την πράγματι διφορούμενη και διστακτική– σε σύγκριση με το επιθετικό κοσμικό πρόταγμα των γάλλων και λοιπών ευρωπαίων διαφωτιστών– στάση των ελλήνων διαφωτιστών απέναντι στην ορθόδοξη εκκλησία. Ο Π. Κονδύλης στο έργο του για τον ελληνικό διαφωτισμό, συμπυκνώνει εύστοχα το πλαίσιο της αντίφασης:

«Στην πολυδιάστατη τούτη προοπτική οφείλουμε να δούμε και τα συναφή ρεύματα του ελληνικού Διαφωτισμού, όσο ισχνά κι αν είναι, μολονότι πρέπει εξαρχής να υπογραμμίσουμε μιαν ιδιομορφία του χώρου, μέσα στον οποίο αναπτύσσονται. Ενώ δηλ. η Καθολική Εκκλησία –ο κύριος στόχος των Ευρωπαίων διαφωτιστών– κινείται ως δύναμη υπερεθνική στα όρια εθνικών κρατών, τα οποία όφειλαν την εθνική τους ομοιογένεια σε παράγοντες κοινωνικοπολιτικούς και γεωγραφικούς και όχι θρησκευτικούς, η Εκκλησία η ορθόδοξη λειτουργεί ακριβώς αντίστροφα: μέσα στην τεράστια και πολυεθνική περιοχή, όπου απλώνεται ο μητροπολιτικός και παροικιακός Ελληνισμός, αποτελεί, αντικειμενικά τουλάχιστον, δύναμη εθνικής συνοχής ενάντια σ' έναν αλλόθρησκο κατακτητή. Έτσι, η στάση των Ελλήνων διαφωτιστών απέναντι στη θρησκεία έχει, κοντά στις παραπάνω γενικές αιτίες, έναν πρόσθετο λόγο να είναι εφεκτική. Όταν, ωστόσο, μιλάμε για την εθνική λειτουργία της Ορθοδοξίας, δεν πρέπει να παραβλέπουμε ότι η Εκκλησία αντιλαμβάνεται την έννοια του έθνους με τρόπο πατριαρχικό-προαστικό, σε αντίθεση με την αστική-διαφωτιστική αντίληψη, που προσανατολιζόταν στα δυτικοευρωπαϊκά πρότυπα δημιουργίας εθνών-κρατών πάνω στη βάση ορισμένων κοινωνικοπολιτικών δεδομένων. Η απόκλιση τούτη εξηγεί (αν αναλογιστούμε όλες τις κοσμοθεωρητικές της προϋποθέσεις και όλες της τις πρακτικές συνέπειες) το γιατί σε κείμενα Ελλήνων διαφωτιστών ο έπαινος για την εθνική λειτουργία της Εκκλησίας συχνά είναι συγκρατημένος, και όποτε “Πίστη” και “Ένος” συνάπτονται, τότε στην πρώτη δίνεται νόημα διαφορετικό από το επίσημο εκκλησιαστικό – κάτω, ακριβώς, από την επίδραση δυτικοευρωπαϊκών διαφωτιστικών θέσεων. Και οι Έλληνες διαφωτιστές βρίσκονται, λοιπόν, σε μια διεκυστίδα. Γράφουν με πρόθεση μεταρρυθμιστική – αλλά γράφουν σε συνθήκες ουσιαστικής ιδεολογικής παντοδυναμίας της Εκκλησίας, η οποία, επιπλέον, εκπληρώνει (αντικειμενικά) λειτουργία εθνική.»

Π. Κονδύλης, Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός, Οι Φιλοσοφικές Ιδέες, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1988, σελ. 89-91.

¹⁴⁹ «Και το χειρόγραφο πέφτει στα χέρια του ιστοριοδίφη Σάθα, που καταγόταν από το Γαλαξίδι. Το δημοσιεύει δίχως όμως να καταλάβει την αξία του.... Του κάνουν εντύπωση «το αμέτρητον πλήθος των ανορθογραφιών, η παντελής αδαημοσύνη της γλώσσας.» δεν μπορεί να ξεχωρίσει πως η αξία του βρίσκεται στο μοναδικό λαϊκό τρόπο αφήγησης. Το χρονικό αυτό στέκεται πρόδρομος στο αριστούργημα του νεοελληνικού πεζού λόγου, στ' “Απομνημονεύματα” του Μακρυγιάννη.»

Φωτιάδης, ό. π., Τόμος 1, σελ 154.

δημιουργία στην λόγια και αντίστροφα¹⁵⁰, χωρίς τα κριτήρια της σχετικής κατάταξης να είναι αποσαφηνισμένα. Ίσως το πλέον στερεό κριτήριο που εισάγει ο Φωτιάδης στην αξιολογική ταξινόμηση που επιχειρεί, είναι αυτό της διαμάχης μεταξύ δημοτικής και καθαρεύουσας, όπου βεβαίως και πάλι δεν μπορεί να αποφύγει τις αντιφάσεις που προκύπτουν εις των πραγμάτων, στην προσπάθειά του να ταυτίσει γλωσσικές και πολιτικές-ιδεολογικές προτιμήσεις των πρωταγωνιστών του Ε. Δ. Είναι πάντως χαρακτηριστικό το γεγονός ότι το γλωσσικό ζήτημα, στο οποίο ο Φωτιάδης αποδίδει ιστορικό βάθος πέντε περίπου αιώνων, συνεχίζει να είναι ανοικτό την περίοδο που ο ίδιος γράφει το έργο του (δεκαετία του 60), προκαλώντας αυθεντικές πολιτικές διαμάχες¹⁵¹.

Στην περίπτωση του Φωτιάδη, όπως και του Βαλέτα ή (λιγότερο ίσως) του Λαμπρινού, το κύριο χαρακτηριστικό της εργασίας τους είναι ότι αυτή εκπονείται στο πλαίσιο της ιστορικής συνέχειας, στο πνεύμα ιστορικών υποθέσεων που ακόμα και αν ξεκινούν από πέντε αιώνες πίσω, εμφανίζονται να είναι ανοικτές ως τρέχουσες ιστορικές εκκρεμότητες την εποχή που οι εν λόγω διανοούμενοι ζουν και γράφουν. Ο Φωτιάδης δεν κάνει απλά ιστορία, ούτε προσλαμβάνει το παρελθόν με τους πολιτικούς όρους της εποχής του θέλοντας να το αξιολογήσει πολιτικά. Με το έργο τους οι Φωτιάδης, Βαλέτας και Λαμπρινός, αισθάνονται πως, αναλαμβάνουν την σκυτάλη αγώνων που μετράνε αιώνες αλλά παραμένουν ανοικτοί, είτε αυτοί αφορούν την εθνική ανεξαρτησία, την λαϊκή κυριαρχία και την κοινωνική δικαιοσύνη, είτε την επικράτηση της δημοτικής γλώσσας και την αναγνώριση της λαϊκής λογοτεχνίας εις βάρος του «λογιωτατισμού». Στα κείμενα των συγγραφέων της λαϊκοδημοκρατικής και εθνικολαϊκής «σχολής», το παρελθόν το παρόν και το μέλλον συναιρούνται αβίαστα. Η ανάγνωση τους δεν αποτελεί ένα νοερό ταξίδι στο παρελθόν αλλά μια ολοζώντανη αναβίωση του στο σήμερα. Οι ήρωες του '21, ξαναζούν και κυκλοφορούν νοερά ανάμεσα μας. Το κείμενο του Μακρυγιάννη είναι τόσο φρέσκο και επίκαιρο όσο και η εφημερίδα που κυκλοφόρησε σήμερα το πρωί. Οι συγκρούσεις δημοτικιστών και καθαρευουσιάνων παραμένουν οι ίδιες, εδώ και δύο-τρεις αιώνες. Η ενότητα αυτή του

¹⁵⁰ Χαρακτηριστική είναι η πρόταση του Φωτιάδη που εισάγει το κεφάλαιο το σχετικό με το Χρονικό του Γαλαξιδίου: «Πριν πάρομε πάλι το δρόμο με τους στοχαστές που γύρηναν να φωτίσουν το υπόδουλο έθνος, ας κάνουμε μια μικρή ανάπαυλα, για να δροσιστεί ο νους μας από τη γάραρη πηγή της λαϊκής αφήγησης» Στο ίδιο, Τόμος 1, σελ 154

¹⁵¹ «Πρόδρομο του διαφωτισμού μας μπορούμε να ξεχωρίσουμε τον Νικόλαο Σοφιανό, που γεννήθηκε στα τέλη του 15^{ου} αιώνα στην Κέρκυρα» (...) σκέφτηκε πως ο μόνος τρόπος που απέμενε να διορθωθεί κάπως το κακό ήταν να βγουν βιβλία σε γλώσσα κατανοητή στο λαό.(...) Στάθηκε μ' άλλα λόγια, ο συνειδητός πρόδρομος της δημοτικής γλώσσας. (...) Από την μία είναι να καμαρώνεις το καθαίο τούτο μυαλό και από την άλλη να κλαις, όταν σκεφτείς πως έπειτα από 420 χρόνια, το σωτήριο έτος 1965, όταν το κράτος τέλος αποφάσισε πως έπρεπε να γνωρίσουν οι μαθητές των σχολείων μας σε λογοτεχνικές στη δημοτική μεταφράσεις τ' αριστουργήματα του αρχαίου ποιητικού και πεζού λόγου, ξεσηκώθηκε το λεφούσι του λογιωτατισμού κατηγορώντας πως "κινδύνευαν τα ιερά και τα όσια της φυλής μας!"»

Στο ίδιο, Τόμος 1, σελ. 144 -145

παρελθόντος και του παρόντος δικαιώνεται από την προσδοκία ενός μέλλοντος που οπωσδήποτε θα έρθει γιατί η επιμονή της ιστορίας προς μια συγκεκριμένη κατεύθυνση δεν μπορεί να είναι ούτε τυχαία, ούτε μάταια. Αύριο, μέσα στην διαχρονία μας και στην αιώνια λαϊκή ουσία μας, πάλι οι ίδιοι θα είμαστε, μόνο που αυτή την φορά, επιτέλους, θα είμαστε νικηφόροι και νικητές.

ΑΝΤΙ ΕΠΙΛΟΓΟΥ

Με την ανά χειράς εργασία έγινε προσπάθεια να ανασυγκροτηθεί, μέσα από την εξέταση μερικών μόνο έργων που θεωρήθηκαν παραδειγματικά, μια «σχολή» **«αριστερής λαϊκής ιστοριογραφίας»** με αντικείμενο την ελληνική επανάσταση του 1821. Στον βαθμό που η παρούσα ερμηνευτική πρόταση δεν αστόχησε στα προγραμματικά δεδομένα που έθεσε, αν δηλαδή μπορούμε πράγματι να συνάγουμε από μερικά έργα την ύπαρξη μιας τέτοιας σχολής, με την έννοια, αν μη τι άλλο, ενός υπαρκτού πνευματικού «κλίματος», τότε σε αυτήν περιλαμβάνονται πολλά περισσότερα έργα, ασφαλώς των ίδιων τριών συγγραφέων που εδώ εξετάστηκαν, αλλά και άλλων, όχι ευάριθμων. Η επιρροή μάλιστα της σχολής αυτής στα πνευματικά πράγματα της μεταπολεμικής Ελλάδας δεν υπήρξε καθόλου αμελητέα, ενώ η έκταση της υπερβαίνει τον πολιτικό χώρο της αριστεράς. Στον χώρο της λεγόμενης δημόσιας ιστορίας, όπως αυτή συγκροτείται στον δημόσιο λόγο, στην σχολική ιστορία, στα μέσα μαζικής επικοινωνίας και πλέον στο διαδίκτυο, η αριστερή λαϊκή ιστοριογραφία του 1821 κατέχει περίοπτη θέση και η επιρροή της, ενίοτε αφανής και ανεπίγνωστη, είναι από χρόνια εγκατεστημένη, βαθιά και επίμονη. Όμως η ολοκληρωμένη επισκόπηση μιας τέτοιας σχολής και των επιδράσεων της θα έπρεπε να αποτελέσει το αντικείμενο μιας άλλης έρευνας, πολύ πιο εκτεταμένης, ενδελεχούς και επίπονης από ότι η παρούσα.

Υστερόγραφο

Λόγω τυπικών κωλυμάτων, στο ανά χειράς κείμενο δεν αναγράφεται ο πραγματικός επιβλέπων της εργασίας αυτής, που ήταν ο Διονύσης Τζάκης. Για την βοήθεια του στον σχεδιασμό, την κατεύθυνση και την υλοποίηση της παρούσας εργασίας, καθώς και για την πρώτη ανάγνωση, τις διορθώσεις και τα σχόλια, ο γράφων οφείλει τουλάχιστον αυτήν την υστερόγραφο αναφορά και πολλές ευχαριστίες.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

A. ΒΙΒΛΙΑ

- Άντερσον Μπ.**, *Φαντασιακές κοινότητες*, Νεφέλη Αθήνα 1997.
- Αωνόμου του Έλληνο**, *Ελληνική Νομαρχία ήτοι λόγος περί της Ελευθερίας*, Εκδ. Αποσπερίτης, Αθήνα 1982 (κείμενο- σχόλια- εισαγωγή Γ. Βαλέτας).
- Ασδραχάς Σ.**, *Οι δύο κοινωνίες, στο Ιστορικά απεικασματα*, Θεμέλιο, Αθήνα 1995.
- Βαλέτας Γ.**, *Το προδομένο 21. Η πνιγμένη αναγέννηση, η επαναστατική κληρονομιά*, Εκδ. Φιλιππότη, Αθήνα 1979.
- Βούλαρης Κ.**, *Η «εθνική αφήγηση του 1821», η ιστορία της λογοτεχνίας και η αριστερά*, στο συλλογικό: Μ. Πύλια (επιμέλεια), *Από το 1821 στο 2012*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2012.
- Βουρνάς Τ.**, *Σύντομη ιστορία της ελληνικής επανάστασης*, Εκδ. Τ. Δρακόπουλου, Αθήνα (χωρίς χρονολογία).
- Γιαννουλόπουλος Γ.**, *Διαβάζοντας τον Μακρυγιάννη*, Πόλις, Αθήνα 2003.
- Δημαράς Κ. Θ.**, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Ερμής, Αθήνα 2007
- Θεοτοκάς Ν.**, *Ο «πατριδοφύλακας» Μακρυγιάννης*, στο:
Θεοτοκάς, Ν. Κοταρίδης, *Η οικονομία της βίας*, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2006
- Θεοτοκάς Ν.**, *Ατομική μαρτυρία και συλλογική συνείδηση*, στο:
Ν. Θεοτοκάς- Ν. Κοταρίδης, *Η οικονομία της βίας*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2006.
- Κονδύλης Π.**, *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός, Οι Φιλοσοφικές Ιδέες*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1988.
- Κοταρίδης Ν.**, *Ο αντίπαλος και η αντιπαλότητα στο λόγο του Άρη Βελουχιώτη*, στο: *Η προσωπικότητα του Άρη Βελουχιώτη και η Εθνική Αντίσταση. Ένα επιστημονικό συμπόσιο* (συλλογικό, επιμ. Κ. Κουτσούκη), Φιλίστωρ, Αθήνα 1997.
- Λαμπρινός Γ.**, *Μορφές του Εικοσιένα*, Καστανιώτης, Αθήνα, 2002
- Λέκκας Π.**, *Η εθνικιστική ιδεολογία*, Εκδόσεις Κατάρτι, Αθήνα, 2006
- Μακρυγιάννη**, *Απομνημονεύματα*, (μεταγραφή κειμένου, εισαγωγή, σημειώσεις Γ. Βλαχογιάννη), Εκδόσεις Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 1998.
- Μαργαρίτης Γ.**, *ΕΛΑΣ. Ζητήματα πόλεμου*, στο συλλογικό (επιμ. Κ. Κουτσούκης): *Η προσωπικότητα του Άρη Βελουχιώτη και η Εθνική Αντίσταση. Ένα επιστημονικό Συμπόσιο*, Φιλίστωρ, Αθήνα 1997.
- Μαργαρίτης Γ.**, *Η Ελληνική Επανάσταση. Οθωμανοί, Έλληνες και Ευρωπαίοι στα 1821*, στο συλλογικό: *Ιστορία των Ελλήνων*, Τόμος 9, Η Επανάσταση του 1821, Δομή, Αθήνα.
- Μαργαρίτης Γ.**, *Ιστορία του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου 1946-1949*, Εκδόσεις

Βιβλιόραμα, Αθήνα 2005.

Νικολακόπουλος Η., *Η καχεκτική δημοκρατία: κόμματα και εκλογές 1946-1967*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2001.

Παππά Ε., *Μύθος και ιδεολογία στη ρωσική επανάσταση. Οδοιπορικό από τον ρωσικό αγροτικό λαϊκισμό, στο λαϊκισμό του Στάλιν*, Εκδ. Άγρα, Αθήνα 2011.

Παπαγεωργίου Σ., *Από το Γένος στο Έθνος. Η θεμελίωση του ελληνικού κράτους, 1821-1862*, Εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2005.

Petrooulos J., *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο Ελληνικό Βασίλειο (1833-1843)*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1997.

Ροτζώκος Ν., *Εθναφύπνιση και εθνογένεση. Ορλωφικά και ελληνική ιστοριογραφία*, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007.

Σιμόπουλος Κ., *Ιδεολογία και αξιοπιστία στον Μακρυγιάννη*, Εκδ. Στάχυ, Αθήνα (πρώτη έκδοση 1986).

Σκληρός Γ., *Το κοινωνικό μας ζήτημα*, Εκδόσεις Σοσιαλιστικού Κέντρου, Αθήνα 1922 (2^η έκδοση).

Σκοπετέα Ε., *Το πρότυπο Βασίλειο και η Μεγάλη Ιδέα*, Εκδ. Πολύτυπο, Αθήνα 1988.

Τζάκης Δ., *Από την τοπικότητα στην Εθνική Επικρατία: Ο Γεώργιος Καραϊσκάκης στα χρόνια του '21*, στο συλλογικό (επιμέλεια Πέτρου Πιζάνια): *Η ελληνική επανάσταση του 1821. Ένα ευρωπαϊκό γεγονός*, Κέδρος και Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Ιστορίας, Αθήνα 2009.

Τζάκης Δ., *Ρωσική Παρουσία στο Αιγαίο*, στο συλλογικό: *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, 1^{ος} τόμος.

Τζάκης Δ., *Τα Πολεμικά Γεγονότα. Οι εξελίξεις στα μέτωπα του Πολέμου (1822-1824)*, στο συλλογικό: *Η ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, Αθήνα 2003, Τόμος 3.

Φωτιάδης Δ., *Η Επανάσταση του 21*, Μέλισσα, Αθήνα, 1971.

Φωτιάδης Δ., *Καραϊσκάκης*, Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 1995

Φωτιάδης Δ., *Ο Μακρυγιάννης*, ιδιωτική έκδοση, Αθήνα 1953

Φωτιάδης Δ. *Όθωνας. Η Μοναρχία*, Εκδ. Κυψέλη, Αθήνα 1963.

B. ΑΡΘΡΑ

Ζεύγος Γ., *Ο "Μαρξιστής" Γ. Κορδάτος ιστορικός της μπουρζουαζίας*, ΚΟΜ.ΕΠ., τ. 93, 1933.

Νούτσος Π., *Η «κοινωνική σημασία» του Εικοσιένα*, Εφημερίδα Το Βήμα,, Αθήνα, 28 Νοεμβρίου 2004

Καλαργάλης Α., *Ο ακαταπρόλητος γραμματολόγος Γιώργος Βαλέτας*, Αυγή, Αθήνα, 26/04/09.

Πλάτανος Β., *Γιώργος Βαλέτας. Γλόβισια η κληρονομιά του*, Ριζοσπάστης, Αθήνα, 15/07/07

Στάθης Π., *Αριστερές αναγνώσεις του Εικοσιένα*, Αυγή, Αθήνα 27-3-2011

Σεφέρης Γ., *Θεόφιλος, Η Λέξη*, Αθήνα, Νοέμβριος- Δεκέμβριος 2002,

Ρούσσοις Π., *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, τ. 5, Αθήνα 1946

Γ. ΑΝΕΚΔΟΤΕΣ ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΕΣ ΔΙΑΤΡΙΒΕΣ

Μπομπούς Γ., *Η ελληνική κοινωνία στην πρόωγη μαρξιστική σκέψη: Γ. Σκληρός-Γ. Κορδάτος (1907-1930)*, διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1996.

Δ. ΑΝΕΚΔΟΤΕΣ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Παναγιωτίδης Σ., *Η διαμεσολαβημένη πρόσληψη του 1821 στη σύγκρουση Κορδάτου-Ζεύγου. Μια περίπτωση ιδεολογικής χρήσης της ιστορίας*, Μεταπτυχιακή Διπλωματική εργασία, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Π. Μ.Σ. «Πολ. Επιστήμη και Ιστορία», Αθήνα 2008.

Ε. ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

Αρχειο Ελλήνων Λογοτεχνών Ε. ΚΕ. ΒΙ.

Ένα βιβλίο-μαρτυρία, 13/02/2002 (ηλεκτρονική έκδοση της εφημερίδας Καθημερινή).